

Истиқлол қаҳрамонларі

АБДУЛЛА
АВЛОНИЙ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

2 ЖИЛДЛИК

1-жилд

ШЕҮРЛАР, ИБРАТЛАР

ТОШКЕНТ «МАҢНАВИЯТ» 1998

Таҳрир ҳайъати:

Озод Шарафиддинов, Невмат Аминов, Наим Каримов,
Бегали Қосимов, Дилором Алимова, Суннат Аҳмедов,
Шуҳрат Ризаев, Усмон Кўчқор.

Абдулла Авлоний Туркистон миллий уйғониш адабиётининг эътиборли вакилларидан, шоир, драматург, журналист. Айни пайтда; мураббий, илк дарсликлар музалифи. «Мактаб», «Наширёт» ширкатлари мудассиси. Ўзбек театрининг асосчиларидан—Тошкентдаги «Турон» театр ҳаваскорлари тўдасининг тузувчиси. Ниҳоят, Афғонистон ва Туркистон ўртасидаги ўзаро қўшичилик музосабатларийни ўрнатишга уринган янги давр дипломатларидан эди. Ушбу нашрда адаб иштесодининг хилма-хил қирраларини ифода этувчи ёсарларижан намуналар беришга ҳаракат қилинди.

Тўпловчи, нашрга тайёрловчи ва сўзбоши музалифи —
Бегали Қосимов.

Изоҳлар ва луғатни **Олим Тўлабоев** тузган.

ОҚ ТОНГЛАРНИ ОРЗУЛАГАН ШОИР

Абдулла Авлоний 1878 йилнинг 12 июлида Тошкентда Мерганча¹ маҳалласида дунёга келди. Бобоси Мирнеъматбой асли қўёнлик ўқчи-ёйчилардан эди. Отаси Миравлон aka майда хунармандлик—тўқувчилик билан шуғулланган. Пиёнбозорда (ҳозирги Навоий театри майдони), Ярмарка бозорида (ҳозирги Санъат музейи атрофи) бўз ва чит билан савдо қиласиди. «Онамнинг оти Фотимадир»², деб ёзади адиб ўз таржимаи ҳолида.

Абдулла 7 ёшдан ўқидаги эски мактабда Акрамхон домлада савод чиқарди. 1890 йилда шу маҳалладаги мадрасага ўтди. Сўнг Шайхонтоҳурдаги Абдумаликбой мадрасасида Мулла Умар Охундда таҳсил кўрди. Аммо тирикчиликнинг оғирлашуви ўқишга имкон бермайди. «1891 йилдан бошлаб, фақат қиши кунларида ўқуб, бошқа фаслларда мардикор ишладим»³, — деб ёзади Авлоний. Кўп ўтмай бу ҳам барҳам топди. У бутунлай ишга шўниб кетди. Ўзи айтганидек, «бинокор»ликни ўрганди, «ғишиш қўйиш, сувоқчилик, печкачилик, дурадгорлик ишлари» билан машғул бўлди.

Адабиётга ҳавас унда шу йиллари уйғонди. Навоий шеъриятига, Фузулий ғазалларига меҳр қўйди. Сўнгсиз бир иштиёқ билан форс тилини ўрганди. Саъдий ва Ҳофизнинг сеҳрли оламидан завқ-шавқ олди. Ниҳоят бўлар ўз самарасини берди. Ўзи камтарона қайд қилганидек, «шеър ёзишга тутиндি». Авлоний бу вақтни 1894 йил деб кўрсатади. Афсуски, ёшлиқ даврида яратган шеърларининг ҳеч бири бизгача сақланмаган. Шоирнинг бизга маълум шеърлари 1905 йилдан кейин ёзилган. Буни уларнинг руҳи ва характеристери очиқ-ойдин кўрсатиб туради. Шоирнинг 90-йилларда ёзган шеърларининг тақдиди ҳақидаги тахминларимизни ўрни билан айтармиз. Ҳозирча бир нарсани таъкидлаш билан чекланамиз.

¹ Мерганча маҳалласи ҳозирги Навоий кўчаси телевидение биноси атрофида бўлган.

² Қаранг: Миллӣ уйғониш, Т., «Университет», 1993, 108-бет.

³ Авлоний. Тошкент тонги, Т., 1979, 373-бет.

Классика билан ошнолик унинг шоир ва граждан сифатида шаклланишига бениҳоя катта таъсир кўрсатади. Бу ҳол унинг ижодида ҳам, фаолиятида ҳам равшан кўриниб туради.

1900 йилда Авлоний тошкентлик савдогар бир хона-доннинг Саломатхон деган қизига уйланади. Шу йили отаси вафот этади.

Ҳозирги Миробод маҳалласи ўрнида Мирнеъматбой-нинг боғ ҳовлиси бўлган. Тошкент босиб олиниб, Туркистон генерал-губернаторлигининг марказига айлантирилгач, Миробод шаҳарнинг янги — «рус» қисмига қўшиб олинади ва турли иморатлар, корхоналар қуриш учун бўлиб берилади. Сапёрний, Госпиталний кўчалари пайдо бўлади. Миравлонбойнинг икки ўғли — Абдулла ва Мирсиддиқ ҳам шу ерда ҳовли-жой қиласидар. Сапёrlар кўчасида 70, 72, 74-йилар қад кўтаради. Абдулла Авлонийнинг ўз қўли билан қурилган, жуда кўплаб воқеаларга гувоҳ бўлган 74-йи кейинги йилларда шаҳарни қайта қуриш даврида бузилиб кетди.

1904 йилда Авлоний Мирободда усули жадид мактаби очади. Тошкент Давлат университетида узоқ йиллар дарс берган таниқли педагог, марҳум Юсуф Тоҳирий мазкур мактаб ҳақида хотираларида шундай ёзган эди:

«Шаҳарнинг қарама-қарши чеккасида, темир йўл ишчилари истиқомат қиласидаги Мирободда янги типдаги мактаб очилганлиги ҳақида эшишиб қолдик. Тез орада бу мактабнинг фазилатлари ҳақидаги шов-шуввлар, унинг муалими Авлонийнинг довруғи бутун шаҳарга тарқалди. Ҳамманинг тилида: «Мирободдаги мактаб 6 ойда ўқишиш-ёзиши ўргатармиш, жўрофния, ҳисоб, табиатни ўрганиш деган дарслар ўқитилармиш», — деган гап юаралди. Бизга жуда сирли туолган бу мактабин ва унинг донишманд муаллимини кўришга ҳаммамиз ошиқардик. Нихоят бир куни уч-тўрттамиз боришга жазм қилдик.

Мактаб пастаккина, ним қоронғу бўлиб, масжид йўлагига жойлашган эди. Хонанинг тепасидаги ёруғлик учун қолдирилган туйнукдан қиши ва баҳорда қор билан ёмғир ҳам тушиб туради. Лекин хонада ўқувчилар ва ўқимоқ учун келганилар сони кўп эди. Хаёлимизда домланинг аллақандай бир сирли томони бор эди. Бизни қотмагина, кичик жуссали, қораҷадан келган, истараси иссиқ, чўққи соқол бир киши кутиб олди. Бу номи тилга тушган муаллим Авлоний эди. Ўқишга қабул қилиндиқ. Кўп ўтмай кўз-олдимизда янги бир дунё очилганига тўла ишонч ҳосил қилдик. Улар ўқишишда,

ҳисоб масалаларини ҳал этишда, табиат ҳодисаларидан хабардор бўлишлари, жуда кўп шеър ва ҳикояларни ёд билишлари билан ҳаммамизни лол қолдиришди. Айни замонда бизнинг эски мактабимиз бўшаб, Мирободдаги Абдулла Авлоний мактаби биздан борган болалар билан лиқ тўлди. Шу тариқа бу мактаб тобора шуҳрат топиб борди»¹.

Адиб таржимаи ҳолидан: «1904 йилда рус-япун уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслакларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кўзин очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газет чиқармоқни муносиб кўриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди».

1905 йилги инқилобий кўтарилишлар бехуда кетмади. Подио ҳукумати ён беришга мажбур бўлди. 17 октябр Манифести эълон қилинди. Шахснинг дахлсизлиги, виждон, сўз, йиғилишлар эркинлиги таъминланиши ҳақида ваъда берилди. Манифест матбуот ишларининг юришиб кетишига йўл очди. Русиянинг барча йирик шаҳарларидаги сингари Туркистон шаҳарларида ҳам газета ва журналлар чоп этила бошланди. 1906 йилда Исмоил Обидийнинг «Тараққий» газетаси пайдо бўлди. Кўп ўтмай, «Хуршид», «Тужжор» «Осиё» газеталари чиқа бошлади. Абдулла Авлоний буларнинг майдонга келишида бевосита иштирок этди. 1907 йил 4 декабрда эса унинг муҳаррирлигига «Шуҳрат» газетасининг биринчи сони босмадан чиқди. Авлоний уни ўз уйда Сапёрлар кўчасида тайёрлаб чоп этиди. Газета ўз дастурини шундай белгилайди:

Қаломи хуш такаллум тўтии зебосифат сўзлар,
Мақоми ҳурриятда булбули шайдосифат сўзлар,
Замона гулшанида қумрин танҳосифат сўзлар,
Гулистонларда доим сайр этар сайёрадур «Шуҳрат».

Кўюб сарлавҳасина илм истар муддаосини,
Яна дебочасида шарҳ этар миллат баҳосини,
Қани хушфаҳм билса гавҳари қимматбаҳосини,
Замона маъданнида бир зумуррадпорадур «Шуҳрат».

¹ Ю. Тоҳирий. Доно мураббий, «Тошкент оқшоми» г., 1966, 10 ноябр.

Харобатхонада ётсанг, бизим-чун ким қилур таъмир, Бузилсун, қадри кетсун деб қилур ҳамсоямиз тадбир, Ал ила тутмасанг, қилмас қалам ўздин ўзи таҳрир, Қилуб изҳори ҳасрат ҳар қима ёлборадур «Шуҳрат».

1905 йилги Машрута (Конституция) самараларидан ил-ҳомланган газета «Мақоми ҳурриятдá булбули шайдо-сифат»лигини ошкор эълон қилмоқда. Айни пайтда, «Қани хушфаҳм, билса...» дея тилига чиқара олмаган гаплари ҳам йўқ эмас.

Сўнгги бандга эътибор қилайлик. «Харобатхона»ни—инсон яшаб бўлмайдиган ҳолга келган турмушни биз учун ким тузатиб беради? «Ҳамсоямизми? У, бу «харобатхона»ни янада ўпроқ бузиш, баттарроқ қадрсизлантириш учун тадбир излайди.

«Ҳамсоя» ким? Туркистоннинг 1916—17 йиллардаги генерал-губернатори Н. А. Куропаткиннинг эътирофларини эслайлик: «Биз 50 йил тубжой аҳолини тараққиётдан четда, мактаблар ва рус ҳаётидан четда тутдик»¹.

Ундан роса 34 йил олдин 1882 йилнинг 30 августида генерал-губернаторликда «Русиялик ғайрижинс мусулмонлар маорифининг асосини қандай бош принциплар ташкил этмоғи керак?» деган масала кун тартибига қўйилган ва қуидагича холосага келинган эди:

«Шундай қилиб, мусулмонларимиз маорифи учун асос қилиб олиниши шарт бўлган биринчи бош принцип уларни руслаштириш», «иккинчи принцип... исломни бузиш, прозелитизмдан воз кечиш, қисқача айтганда, ёт мусулмонларимизнинг умуман диний жиҳатларини бузишдир» (таъкид бизники — Б. Қ.)².

Газетанинг йўли аён бўлиши билан дўстидан душмани кўпайди. Натижада 10-сони чиқиб бекилди. Сўнгги 14 феврал 10-сонида «Данўси намима» (чақма-чақарлик) сарлавҳаси билан идоранинг бир хабари босилган. Унда шундай гаплар бор:

«Эшитилмниш хабарларга қарағонда ўз мусулмонларимиздан баъзи «данўсчи» намомлар пайдо бўлиб, газетамидан «начальство»га «данўс» қилмак фикрида елка қилғон эмишлар...

Газетамизнинг маслаки миллий, бетараф спёсий ўлуб,

¹ Каранг: Х. Иноятов. Против фальсификации истории победы Советской власти в Средней Азии и Казахстане, Т., 1976, 54-бет.

² Туркестанский сборник, 361-т., 138-бет.

«умеренно-прогрессивная политическая» газетадур. Ёзғон мақолаларимиз ҳам ушбу маслакимиз ўлғон эътидол ва ҳаққоният доирасида ўлуб, нозир ва цензурлар тарафидан ҳақлиқ узра таржима қилинуб, тегишли маҳкамаларда кўрилуб турилибдур. Шул сабабли «начальство» нинг сизни (иг) «данўс»ларга ҳеч бир эҳтиёжи йўқдур».

Газетанинг ёпилишига қараганда, бу «данўс»ларга «эҳтиёж» бўлган кўринади. Ва, эҳтимолки, улар газетанинг тақдирини ҳал қилганлар. Авлоний газетанинг ёпилишини ўз таржима ҳолида «яширин ташкилотлар» билан алоқага, «Рафиқ Собиров» деганинг хиёнатига боғлади.

Хуллас, газета ёпилди. Редакция асбоб-ашёлари, қоғозлар ва материаллар ҳаммаси мусодара қилинди. Лекин Авлоний бўш келмади. А. Бектемиров номига рухсат олиб «Осиё»ни чиқара бошлади. Шонр таъкидлага нидек, бунинг идораси ҳам унинг уйида (Сапёрная 26)¹ жойлашган эди.

Бу газеталар ўзбек миёнлий матбуотининг дастлабки намуналари бўлиши билан ҳам муҳим эди.

1914—15 йилларда адвокат Убайдулла Хўжаев² билан «Садойи Туркистон» газетасида ҳамкорлик қиласди. Газетадаги шеър ва мақолаларнинг аксарияти Авлоний қаламига мансуб. Бу ҳол унинг таҳририятдаги мавқеъ-эътиборининг анча баланд бўлганлигини кўрсатади. Лекин газета узоқ давом этмади. 66 сони чиқиб, моддий аҳволнинг танглигидан ётиб қолди³.

Умуман, Авлоний 1904—1905 йиллардан ҳам ижодий, ҳам амалий иш билан қизғин шуғулланди. Ўз шеърларини «Ҳижрон» таҳаллуси билан эълон қилди. Мақолаларини эса «Мулла Абдулла», «Авлоний», «Абдулла Авлоний» номлари билан босдириди. Сўнгроқ унинг кўп ишлатган лақабларидан бири «Индамас» бўлган эди.

1909 йилда «Жамияти хайрия» очди ва маҳаллий ҳалқ болаларининг ўқиб билим олиши учун пул йиғиб,

¹ Сапёрлар кўчасидаги бу ҳовли турли даврда турлича (№ 35—1907; № 26—1910; № 10—1919; № 48, 56, 72, 74) рақамланган. 1988 й. 23 декабрда «Уй музей»га аллантирилди. 1991 й. 15 марта бузилди.

² У. А. Хўжаев (1865—1938)—1900 йилда Саратов Адлия институтини битириб келган. 1909 йилда Лев Толстой билан ҳат ёзишиган. 1914—15 йилларда «Садойи Туркистон»да муҳарририлик қилган. 1917 йилда Туркистон мухториятининг ҳарбий ишлар вазири бўлган машҳур тараққий парварлардан.

³ Зиё Сайд. Таъланган асарлар,Faфур Гулом напириёти, Т., 1974, 44-бет.

мактабларга тарқатди. Бу ҳақда ҳатто Оренбургдаги «Вақт» газетаси ёзиди¹.

1913 йилнинг охирида тошкентлик машҳур жадидлар—тараққийпарварларнинг ташаббуси билан «Турон» жамияти майдонга келди. Унинг муассислари қўйидагилар эди:

1. Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев (Мерганча)
2. Тошпўлатбек Норбўтабеков (Обсерваторская 3)
3. Мунавварқори Абдурашидхонов (Шайхонтоҳур)
4. Комилбек Норбеков (Сағбон)
5. Мулла Абдулла Авлонов (Сапёрная 26)
6. Муҳаммаджон Подшоҳўжаев (Занжирлик)
7. Каттаҳўжа Бобоҳўжаев (Қор ёғди)
8. Башируллахон Асатиллаҳўжаев (Мерганча)
9. Низомиддин Асомиддинҳўжаев (Орқа кўча)
10. Каримбек Норбеков

Жамиятнинг² 73 моддалик ушбу русча низомида унинг мақсад-вазифалари қўйидагича белгиланган:

а) аҳоли ўртасида саҳна ишларига, эзгуликка муҳаббат уйғотиш, жиддий муносабат ўстириш;

б) халқ учун спектакллар қўйиб бериш ва улар орқали халқقا соғлом ҳордиқ бағишлиш;

в) маънавий ва моддий аҳволини яхшилашга муҳтож бўлган Туркистон ўлкаси доирасидаги мусулмон эътиқодига мансуб кишиларга ёрдам бериш.

Иккинчи бандда жамиятнинг қўйидаги ҳуқуқлари белгиланган:

кечалар, концертлар, спектакллар ва шуларга ўхшаш оммавий томошалар уюштириш; ўз номига клуб, мусиқа курслари, кутубхона ва қироатхона очиш; ўз номига бошланғич мактаблар очиш ва таъминлаш; ҳожатманд-

¹ Жамиятнинг 1909 йил 12 майда тасдиқланган 41 моддалик Низомиддан маълум бўлишича, унинг мақсад ва фаолият доираси кенг бўлиб, Сирдарё вилояти (Тошкент Сирдарё вилоятининг пойтахти эди. — Б. Қ.) ҳудудидаги ноҳор, муҳтож мусулмонларнинг моддий-маънавий аҳволини яхшилаш, жумладан, етимлар, кексалар, ногиронлар учун касалхона, амбулатория, чойхона, ошхона, ётоқжойлар очишидан тортиб, ёшларни мактабда ўқитиш, сўнг чет элларга юборишига бўлган масалаларни кўзда тутар эди. Муассислари: Тошҳожи Түёқбоев (педагог Ю. Тоҳирининг отаси), Низомқори Мулла Ҳусанинов, Мулла Абдулла Авлонов, Мунавварқори Абдурашидхонов, Баширулла Асатиллаҳўжаев (Низомнинг асл нусхаси Авлоний музейида сақланади).

² Жамиятнинг сўнгроқ нотариус Д. Егоров томонидан 1916 йил 11 ноябрда тасдиқланган ва 7176 рақамли қайддан ўтказилган низоми Республика ўқитувчилар малакасини ошириш институтидаги Авлоний музейида сақланмоқда.

парга, шу жумладан, ўқувчиларга моддий ёрдам бериш, уларнинг ўрта ва олий ўқув юртларида ўқишини давом эттиришлари учун стипендиялар таъсис этиш, шунингдек, маориф мұассасаларини, расмий, хусусий, ижтимоий—қандай тоифада бўлишидан қатъи назар моддий қўллаб-куватлаш.

Дарҳақиқат, жамият тошкентлик тараққий парварларнинг барча фаолларини атрофига тўплади. Унинг заминида театр ҳаваскорлари трупниси ташкил топди. Унинг номида клуб, кутубхона, қироатхона, газета майдонга келди. Театршунос М. Раҳмонов ёзишича, Авлоний бош бўлган театр ҳаваскорлари трупниси 1913 йилнинг охирида 25 кишидан иборат бўлган. Жумладан, уларнинг орасида Ильин босмахонаси ишчиси Низомиддин Хўжаев, маорифчилар: Гулом Зафарий, Шокиржон Раҳимий, Самиъқори, Фузайл Жонбоев, Ҳасан қори, хизматчи Бадриддин Аъламов, «приказчик» (иш юритувчи) лар Муҳаммаджон Подшохўжаев, Қурратилла Юнусий, Абдураҳмон Ақбаров, Қурратулла Махсум кабилалар бор эди. 1916 йилда трупнага Маннон Уйғур, Сулаймон Хўжаевлар аъзо бўлиб кирадилар¹.

Лазиз Азиззода булар сафиға Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев, Юсуф Алиев, Мусо Азимовни ҳам қўшади². Труппа афишаларида Мирмулла Шермуҳамедов ва Эшонхўжа Хоний номлари учрашини ҳисобга олсак, трупнинг ҳозирча аниқланган аъзолари сони, Авлонийни қўшиб ҳисоблаганда, 19 тага етади. Уларнинг аксарияти истеъдодли ижодий ёшлар эди. Масалан, А. Ақбаров дурустгина шонр, мардикорлик ҳақидаги бир шеърий тўпламнинг муаллифи эди. Низомиддин Хўжаевнинг номи изоҳга муҳтоҷ эмас. Ю. Алиев, С. Турсунхўжаев, Б. Аъламов, М. Подшохўжаев, Қ. Маъзумовлар сўнгроқ ижтимоий-сиёсий фаолият билан бир қаторда бадиий ижод билан ҳам шуғулланганилар. Ю. Алиев шеърлар ёзган, С. Турсунхўжаевнинг «Туркистон ватанпарварлари» драмаси саҳнага қўйилган. Машҳур Маннон Уйғур, «Ҳалима» нинг муаллифи Гулом Зафарий, янги ўзбек маорифчилигининг асосчиларидан бўлган Шокиржон Раҳимий, ўзбек кино санъатининг пойдеворини қўйғанлардан С. Хўжаевларнинг номи ўқувчиларимизга яхши таниш. Француз тилини билган, гарб адабиётини оригиналда

¹. Карап: М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, «Фан», Т., 1968, 334-бет.

² Л. Азиззода. Янги ҳаёт курашчилари, «Фан», Т., 1977, 35-бет.

үқиган, шеър ва ҳикоялари билан вақтли матбуотда фал иштирок этган Мирмулла Шермуҳамедов Ҳамза драмаларини холис ва одилона таҳлил қилиб, юксак бадолаган биринчи ўзбек театр танқидчиси эди...

Авлоний труппаси саҳналаштирган биринчи асар Беҳбудийнинг «Падаркуш»и бўлди.

1914 йил 27 феврал Тошкентнинг 2000 кишилик муҳташам «Колизей» театрин¹ томошабинлар билан тўла. Галерея ва ўйлақларда ҳам одам қайнайди... Саҳна очилади. Урта бўй, миқти, европача кийинган киши пайдо бўлади.

— «Муҳтарам жамоат! — гап бошлайди у. — Бугун Тошканд ҳалқи ҳаётида тарихий кундир...» Нотиқ театр ва унинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳақида сўзлайди. Томошабинлар унинг ҳар бир гапини берилиб тинглайдилар.

«Театру ўюнбозлиқ эмас! Масҳарарабозлиқ ҳам эмас,— давом этади у. — Театр бамисоли ойнаванд бир уйким, кирган ҳар бир кимса ўз ҳусну қабиҳини кўра олур... Юзига ун суртиб масҳарарабоз шаклига кирган зотлар табиби ҳозиқдирлар...» Нотиқ театрни ҳар бир ҳалқ миллий тараққиётининг муҳим белгиларидан деб ҳисоблайди, рус француз, турк, татар, озарбойжон турмушидан мисоллар келтиради. У машҳур тараққийчимиз Мунавварқори эди.

Спектакл бошланди. У маҳаллий ҳалқ турмушидан олинган, ерли ҳаваскор ёшлар томонидан қўйилган биринчи саҳна асари машҳур «Падаркуш» эди. Спектакл декламацияга уланиб кетди.

Тараққийчилик түғён уриб турған «Оила мунозараси» тингланди. Ҳалқ миллий куйларига солиб ёзилган, ижтимоий дард билан ёниқ қўшиқлар янгради. Ниҳоят томонца тугади. Кишилар театрдан олган таассуротларини қизғини муҳокама қилганча тарқалдилар. Шоир Тавалло бу тарихий воқеани завқ-шавқ билан ҳикоя этувчи шеър ёзи. «Турон»нинг биринчи қадамига ўзига хос шеърий олқиш ва тақриз бўлган ушбу шеърни келтирамиз:

Чўҳ мунаввар этди оламни Мунавварқоримиз,
Кўрдимиз равшанлиғидин феълимиз, атворимиз.

¹ 1913 йилда Г. М. Цинцадзе (1868—1919) томонидан қурилган. Узоқ йиллар Свердлов концерт зали бўлиб турди. Ҳозир савдо биржаси жойлашган.

Ибрат олинг ёшлар, деб тўқди кўздан ёшлар,
Шутқида таҳрир этуб, бизларни йўқу боримиз.

Чин кўнгулдан биз эшилдук, чин экан айтгои сўзи,
Шунча бидъатларни билдук; вой, биз иқроримиз.

Саҳнаға қўйди «Падаркуш» фожиа Беҳбутидин
Баҳра олди русу арман, ўзбаку тоторимиз.

Кўрдилар нодон чўжуқ, бетарбият ҳангомасиӣ,
Дедилар бизни чўжуқлар: «Эмди биз безоримиз!»

«Бу бола эрмас, бало» деб нечалар қон оғлади,
Ваҳмиға кетди ўзидин бир неча кўкноримиз,

Бас, Убайдулло, Каримбеку Низомиддинларга¹
Жумла қатнишганга то ўлгунча миннатдормиз.

Барчадин аввал келиб, жой олди, ўлтурди кўринг,
Фойдаланди, ибрат олди неча парҳездоримиз.

Кўп умид бирлан, Тавалло, боз бир ўйноса, деб
Белни боғлаб, ўзни чоғлаб, бунда хизматкоримиз².

Хуллас, бу кун тошкентликлар хотирасида узоқ сақла-
ниб қолди...

«Турон» ўз фаолиятини шундай бошлигар эди. Труп-
па ишида қардошлар ҳам иштирок этдилар. Жўмладан,
Авлоний таниқли татар режиссёри Заки Боязидский,
машҳур озарбойжон санъаткори Сидқий Руҳилло билан
ҳамкорлик қилди. Масалан, труппанинг спектаклларини
Заки Боязидский саҳнага қўйган эди. Сидқий Руҳилло
эса 1916 йилда Авлоннийнинг таклифи билан Тошкентга
келади ва шоирнинг ўйнда труппа кўмагида «Лайли ва
Мажнун» спектаклини қўяди. Мажнун ролини Сидқий
Руҳиллонинг ўзи ўйнайди. Маллуни Авлоний ижро
этади³.

Труппанинг гоявий-бадний раҳбари Авлоний эди.
1914 йилнинг 26 декабрида труппа «Туркистон» номи

¹ Убайдулла Ҳўжаев, Карим Норбеков, Низомиддин Ҳўжаев (1886—1942) — «Турон» жамияти фаоллари.

² Тавалло. Равиқул ислом, Т., «Фан», 1993, 52—54-бетлар.

³ Шоириниң рафиқаси С. Исломова хотираларидан (Бизда сақ-
ланади—Б. К.). Сўнг «Колизей»да қўйилган. Туширилган ёдгорлик
сурати матбуотда бир неча бор эълон қилинган.

билан Фарғона водийси бўйлаб сафарга чиқди, бир қастор шаҳарларда гастролда бўлди. Агар сиз ўша йиллари чиқиб турған вақтли матбуот саҳифаларига кўз ташласангиз, трупнинг Қўқон (1915 йил 7 янв.), Андижон (9 янв.), Наманган (21—24 янв.), Уш (29 январ) да қўйған спектакллари ва уларда Авлонийнинг фаол иштироки, хусусан ижрочилик маҳоратига оид эҳтирос билан ёзилган мақолаларига дуч келасиз. Улардан айримлари театршунос М. Раҳмонов¹ ва ёш адабиётшунос Ш. Ризаев² тадқиқотларида келтирилган.

Адабининг ўзи ушбу сафар муносабати билан ёзган «Саёҳат самараси» шеърида, «Андижону Марғилону Ўшу Намангану Ҳўқаид ёшлари»нинг «бир-бирлари билан сирдош» бўлиб, «миллий ишларга ташабbusлар» қилаётганларини, «интибоҳ (уйгониш) даври» келганини мамнуният билан тилга олган эди.

Авлоний труппа учун «Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва Сиз», «Икки севги», «Пўртугалия инқилоби» каби драмалар ёзди, «Қотили Карима», «Уй тарбиясининг бир шакли», «Хиёнаткор оиласи», «Бадбаҳт келин», «Хўр-хўр», «Жаҳолат», «Ўликлар» каби саҳна асарларини татарча, озарбайжончадан таржима қилди. Афсуски, буларнинг ҳеч бири ўз даврида босилган эмас. Тўғри, уларнинг кўпчилиги бадиий заиф. Қораламага ўхшайди. Ҳатто шундай таассурот туғиладики, муаллиф бирор мавзуга зарурат сезгану, оёқ устида ёзиб қўя қолган. Бир нафасда, бир ўтиришда ёзган. Бу асарларнинг ўз даврида аҳамияти катта бўлган. Ўндан айримлари 1979 йилда нашр қилинди.

1916 йилда Тошкентда бўлган таниқли шарқшунос А. Самойлович «Колизей»да Авлоний таржима қилиб саҳналаштирган «Ўликлар» (Жадид Мамадқулзода асари)ни кўриб, ўз таассуротларини шундай ёзган эди.

«Тошкентнинг улкан «Колизей» театрида озарбайжончадан сарт тилига таржима қилинган «Ўликлар» пьесаси қўйилди. Ижро жуда яхши эди...»³. Тўғри, Тавалло ёзганидек, театр «тараққийнинг хабари», «миллатнинг ҳаёт асари» эди. Лекин, умуман олганда, театрчилик ишлари осон кечган эмас. «Кимики саҳна-

¹ Қаранг: М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, Т., «Фан», 1968, 327—351-бетлар.

² Қаранг: Ш. Ризаев, Жадид драмаси, Т., «Шарқ», 1997, 63—71-бетлар.

³ А. Самойлович. Драматическая литература сартов, Петроград. 1917, 3-бет.

иң күрсайт, айи жасорати бу!»¹ деганда Тавалло Муталиев ҳанқ эди.

«1915 йилда маҳалла ҳалқи» домламиз «театрчи» бу гана, «масхарарабоз бўлдий»,—деб мени мактабдан қушино. Миробод маҳалласидаги бошланғич мактабни ёпчиликлари,—деб ёзади Авлоний ўз таржимаи ҳолида.

Назиз Азиззода эса ўз хотираларида қадимчиларнинг ҳаққада:

«Беріб таълим гўдакларга истиброни когаздан,
Атоси эрди номаълум, аноси қайси ғарданур.
Сақолу мўйлабини қирдириб, Абдулла Авлоний
Ўрусу чурчту ё ҳинди ёким арманиданур»,—

Дея мазаммат қилиб юришларини изтироб билан хотиралаган эди².

Иккинчи томондан ҳукумат сиқарди. Театрчиликийнина эмас, янги мактабни ҳам. «Усули жадид», «усули синтия» номи билан тарихга кирган бу мактаблар аслида чинакам фидойилик намуналари эди.

Шуларга қарамай, Авлоний ижтимоий фаолиятда қизғин давом этди. Жумладан, унинг шу йиллари «Нашриёт»³, «Мактаб»⁴ каби ширкатлар тузишда бош-қошибўлганини эслаш кифоя. Адиг буларни кейинроқ ўз таржимаи ҳолида шундай изоҳлайди: «Бу вақтларда бизнинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшлигини сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди. Дарҳақиқат, бу жамиятларнинг

¹ Тавалло. Равнақул ислом, Т., «Фан», 1993, 53-бет.

² 1965 йил 9 февралдаги сұхбат материалларидаи. (Хотира-ор бизда сақланади.—Б. К.)

³ «Нашриёт» 1914 йил 19 сентябрда тузилган. Мақсади: «Туркистон мусулмонлари орасига жаридা (газета), мажалла (журнал) на китоб каби матбуот нашр қилуб, Оврупо маданиятига ҳалқи-мизини бошламоқ ва аҳолини оқартмак». Муассислари: Охунжон Абдураҳмон ўғли, Абдулхомим Саримсоғов, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Мулла Абдулла Авлонов, Тоҷижӯжа Азизхӯжа ўғли, Муҳаммадхон Подшохӯжа ўғли, Ҳусанхӯжа Дадаҳӯжа ўғли төнүвчи С. Аҳмаднинг отаси—Б. К.). Убайдуллаҳӯжа Умархӯжа ўғли, Тўлаган Хўжамёров (Тавалло), Сайдабдулло Сайдкарим ўғли Сандазимбоев, Йлҳомжон Инъомжон ўғли, Комилбек Норбеков.

⁴ «Мактаб» 1916 йил 18 марта тузиленган. Муассислари: Муҳаммадхон Подшохӯжаев, Мулла Абдулла Авлонов, Тошҳожи Түёқбеков, Низомиддинқори Муллаҳусаинов, Абдусалом Абдураҳмонов, Рустамбек Юсуфбеков (таниқли химик Нодирбек Юсуфбековнинг отаси—Б. К.), Саидаҳмад Сайдкарим Сандазимбоев, Муллаюнус Гўёқбеков, Ҳабибулло Мақсадов, Низомиддин Асомиддинов (Хўжаев), Шоиржон Раҳимов (Раҳимий).

иштірекчіларій, хусусан Мұнавварқоры, шоір Тавалло, Низомиддин Хұжаев, Убайдулло Хұжа, aka-ука Сандазимбоевлар Туркестоннинг маълум ва машҳур кишилари эдилар.

Авлоний 1917 йил Феврал воқсаларидан кейин «Яшасын халқ жумхурияты!» шиори остида «Турон» газетасини чиқарди. Газета ўз маслак-мақсадини «Мусулмонлар браңсіда қўп йилләрдан бері давом ўлан умумга зўрлик, бидъат ва одатларни битирмак, келажакда бўладурғон жумхурий идорага халқни тайёрламоқ» деб эълон қилди. Бироқ у жуда катта қийинчиликлар билан дунё юзини кўради: 2-сонидәқ жанжал чиқади. Мұҳаррирни вазифасидан четлатадилар, эскипараст уламолар матбаа эгаларининг уйларига вакиллар юбориб, «агарда сиз Авлоний газетасини матбаангизга боссангиз, ўлсангиз сизга жаноза ўқутмасмиз» деб қўрқитиб, газетани яккалаб қўядилар. Авлоний Тифлисдан «Мулла Насриддин» матбаасидан ҳарф ва ҳарф терувчи олиб келади. Унга барибир йўл бермайдилар. Авлоний газетадан кетишига мажбур бўлади. Унинг тафсилоти қуйидагича эди. Газетанинг 2-сонида Феврал ўзгаришидан, оқ подшоҳининг қулашидан илҳомланган Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг Бухородаги жаҳолат ва мутаассибликни фош этувчи «Тарихий икки воқеа» номли мақоласи босилади. Мақола атрофида катта жанжал кўтарилади. «Уламо» жамияти мақоладан қаттиқ ғазабга келади. Мұҳаррир Авлоний ва муаллиф Мирмуҳсин Бухоройи шариф шаънига шак келтирғанниклари, бинобарин, ғайри шаръий ишлари учун коғир деб эълон қилинади ва тошбўрон этишга ҳукм чиқарилади. Мирмуҳсин қочиб яширинади, кейинчалик қўлга тушиб сазойи этилади ва қамалади. Авлонийни эса ўз маслагидан қайтишига, «тавба-тазаруъ» этишга мажбур қиладилар¹.

Газета бойқот қилинди. Бу ҳодиса катта шов-шувуга сабаб бўлди. «Улуғ Туркистон» газетасида Андижон татар мусулмон «Жамияти хайрия»си номидан Ҳофиз Ямғулотов, ўзбек (турк) ёшлиари номидан Абдулҳамид Сулаймоний (Чўлпон)лар имзо чеккан «Туркистон Протопопвлари»² (Александр Дмитриевич Протопопов, 1917 йиллардаги Русия ички ишлар министри—Б. Қ.). деган кескин «протест» босилди. Оренбург ва Уфада чиқиб

¹ Қаранг: А. Авлоний. Бугунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи, «Туркистон» газетаси, 1924 йил, 295-сон.

² Қаранг: «Улуғ Туркистон» газетаси, 1917 йил, 10-сон.

урган газета ва журналлар ҳам бу шармандали воқеалии бутун тафсилотлари билан ёритган ва Мирмуҳсин билан Авлонийни ҳимоя қилиб чиққан эдилар.

Авлоний газетадан олиб ташлангач, муҳаррирликка Мулла Ҳусайн ўғли, кейинчалик Озарбайжондан келган Афандизода тайинланди. Шунда ҳам Авлоний газетадан училиб кетмади. Унга ёрдам берди. «Таржимаи ҳол»идан мальум бўлишича, 20-сонидан сўнг «Турк сўзи» номи билан ўз йўналишини ўзгартиргандан кейингина ундан узоқлашди. Бироқ ижтимоий воқеалардан узоқлашмади. Аксинча, «Турон тараққийпарвар жамияти»нинг энг фаол аъзосига айланди. Жамият раиси Мирҳидоятов ва котиб Қ. Юнусов томонидан 1917 йил 25 май санаси билан унга берилган бир гувоҳномада «Мазкур мурожаат қилганда, тегишли ташкилот ва шахсларнинг ёрдам беришлари» ўтиниб сўралган эди. Шу йилнинг апрел-май ойларида Туркистоннинг жуда кўп шаҳарларида маҳаллий меҳнаткашларнинг касаба уюшмалари ва ташкилотлари майдонга келди. Масалан, Тошкентдаги ғимгга яқин ўзбек ишчисини жипслаштирган бинокорлар (Усталар жамияти, ташаббускорлари: олмазорлик Очил Бобожонов, мергандалик Султонхўжа Қосимхўжаев), қора ишчилар (охунгузарлик А. Абдурашидов), ҳаммоллар союзи (шоирнинг қайниси И. Исломов), металлистлар союзи (Қулмат Холмуҳамедов) шундайлардан эди. Авлоний «1917 йилда Тошкентда ерли халқлар орасида бошлиқ бўлиб, «Ўқитувчilar союзи» ва бошқа бир неча рабочий союзлар ташкил қилдим»,—деб ёза-ди ўз таржимаи ҳолида.

Май ойидан уруш орқасидаги қора хизматга олинган мардикорлар қайтиб кела бошладилар. Уларнинг уюшмалари пайдо бўлди. Авлоний уларда иштирок этди. 6 июнда Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Советига сайданиб, Эски шаҳар озиқ-овқат комиссияси аъзоси қилиб тасдиқланди. Шу йилнинг 30 сентябридан 10 октябригача бўлиб ўтган ишчи ва солдат депутатлари советининг иккинчи ўлка съездига вакил сайланди. Бу ташкилотларда эсерларнинг таъсири кучли эди. Эсерларнинг ўзида ҳам келишмовчиликлар юз бериб, «сўл» груҳи ажralиб чиқди. Машҳур татар адаби Олимжон Нброҳимов, ўзбек журналисти Мирмуҳсин Шермуҳамедов расман мазкур партияга мансуб эдилар. З. Валидий 1917 йилнинг сентябрига қадар уларга хайриҳоҳ бўлиб келганлигини кўп тилга олади. Авлонийнинг ҳам ишқилоб билан боғлиқ жўшқин шеър ва мақолалари,

айниқса «Икки севги» номли драмаси унинг эсерлар ҳаракатига унчалик бефарқ бўлмаганини кўрсатади. Лекин эсерларнинг айни шу пайтлари Еттисувда қозоқ ва қирғизларнинг ҳосилдор ерларини тортиб олиб жойлашаётган рус муҳожирларини қўллаб-қувватлашлари маҳаллий зиёлиларни улардан совутди. Болшевиклар эса бундан усталик билан фойдаландилар. Уларни ўзларига қўшиб олиб, вазиятга ҳоким бўлдилар ва пировард-оқибатда ҳокимиятни қўлга киритдилар.

Авлоний даврининг мана шу шиддатли оқими измida борар эди.

Мактаб иши, халқ орасида маърифат тарқатиш Авлонийнинг 1917 йилгача бўлган фаолиятининг бош йўналишини ташкил қилди. У бу йўлда катта фидойилик кўрсатди. Шоирнинг Мирободда катта қийинчиликлар билан очган мактаби Ю. Тоҳирий хотирлаганидек, бутун Тошкентда довруқ қозонди. Лекин иш оғир кечди. Чор мустамлакачилик сиёсатини оғишмай амалга ошириб бораётган ўлка маъмурияти мактаб масаласида қаттиқ турди. Ҳар бир янги усулдаги мактабнинг ўқитувчиларигина эмас (уларнинг уй адресларигача талаб этилган), ўқувчиларнинг ҳам кимлиги, айниқса, дастур ва дарслерлар ҳамда уларнинг муаллифлари қатъий назорат қилинди. Авлоний шахсий архивида сақланиб қолган Сирдарё вилоят халқ мактаблари нозирининг 1914 йил 19 феврал 538 ҳамда 24 майдаги 1118 рақамли талабномалари (чамаси, бундай ҳужжатлар ҳар йили тўлдириб борилган) шундан дарак беради.

1908 йилда Авлонийнинг Мирободдаги мактаби ёпилди. Бунинг сабаблари кўп бўлиши керак. Авлоний, назаримизда, ўз таржимаи ҳолида шулардан биттасини тилга олади:

«Мактабимда ер, одамлар, тоғ-тошлар, дарё, осмон ҳақинда суҳбатлар ўтказмоққа ҳаракат қилганимни Миробод жоҳил кишилари билишиб, мени коғир бўлдинг, деб, мактабимни ёпдилар...¹» Адаб 1909 йилда Дегрез маҳалласида яна мактаб очади. Авлоний дарс бериш жараёнида очилаётган янги усулдаги мактаблар учун ҳар жиҳатдан қуляй бўлган кўплаб дарслерлар яратиш заруриятини ҳис қиласиди. Негаки, янги мактабнинг афзаллигини шунчаки тарғиб қилиш, ўз ўқувчилари мисолида кўрсатиш ҳали кифоя эмас эди. Янги ўқув

¹ Қаранг: А. Бобохонов, М. Махсумов. Абдулла Авлоний. Педагогик фаолияти, «Ўқитувчи». Т., 1966, 43-бет.

системасининг кенг ёйилиши учун унинг принципларидаи келиб чиқиб ёзилган дарслеклар ҳам керак эди. Авлоний ёзади: «Бизим Туркистон макотиби исломиясинда аввалдан охира қадар таълим ўлинажак китоблар: «Чор китоб», «Саботул ожизин», «Фузулий», «Навоий», «Хўжа Ҳофиз», «Бедил», «Маслак ул-муттақин»лар каби шеър китоблари ўлдиғи жумланинг маълумидир. Бу китобларнинг баъзилари эътиқод ва амалиёти исломга тааллуқ мушкул масалалардан иборат ўлғонларидин ҳамда ақсарлари форсий тилда ёзилғонлари учун ёш болаларнинг онлардан истифодалари, бир нарса англамоқлари имкон хорижинда эди¹.

Шунинг учун ҳам адабнинг 1909—17 йиллар давомида маҳсус мактаб болалари учун ёзилган ўндан ортиқ китоби майдонга келди. Унинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ», «Мактаб гулистони» сингари дарслеклари, «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўплами инқилобга қадар бир неча бор қайта босилиб чиқди ва Туркистоннинг жуда кўп янги усул мактаблари учун қўлланма бўлиб хизмат этди. «Муаллим афандилар ва адабиёт муҳиблари баним бу асари ноҷизоналаримни илтифотсиз қўлдурмадилар. Туркистоннинг энг машҳур муаллимлари дарс жадвалина киритурб, майдони таълима қўйдилар»², — деб ёзган эди Авлоний мамнуният билан. Маълум сабабларга кўра босилмай қолган «Учинчи муаллим», «Мактаб жўғрофияси», «Ҳисоб масалалари» сингари дарслик китоблари ҳақида ҳам адабнинг замондошлари жуда илиқ фикрларни айтадилар. Дарҳақиқат, бу асарлар инқилобгача бўлган ўзбек мактаби, педагогик фикри тараққиёти тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган. 10-йилларда «Нашриёт», «Мактаб» каби турли ширкатининг дунё кўришида ҳам катта хизмат қилди. 1914 йил 19 сентябрда таъсис этилган «Нашриёт» ширкатининг 28 пунктли рус ва ўзбек тилларида ёзилган шартномасида унинг асосий мақсади «Туркистон ўлкасидағи мусулмон аҳолиси ўртасида умумевропа маданияти ва маърифатини газеталар, журналлар, китоблар ва уларнинг савдоси орқали ёйиш», деб кўрсатилган. 1916 йил 18 марта тузилган, нотариус Дм. Егоров тасдиқлаган «Мактаб» ширкатининг 37 бандли шартномасида ҳам шу мақсад

¹ Абдулла Авлоний. Адабиёт ёхуд миллий шеърлар, ифодаи маҳсуса, 1-жуз, 1-табъ, Ильин литогр., 1909, 1—3-бетлар.

² Кўрсатилган асар, Бир-икки сўз, 4-жуз, 1-табъ, Орифжонов литогр., Т., 1916, 2-бет.

тилга олинади¹. Кейинги ширкатнинг муассислари орасида Авлоний ва М. Подшохўжаев билан бир қаторда машҳур Низомиддин Хўжаев ва Шокиржон Раҳимий, 1907—1910 йилларда «Таълими алифбо», «Таълими соний» каби дарсликлар ёзил, 1918 йилда Тошкентда Лангар маҳалласида хотин-қиззлар мактаби очган Рустамбек Юсуфбеков, таниқли маърифатпарвар Авлоний билан биргаликда 1909 йилда «Жамияти хайрия» тузган Тошҳожи Туёқбоевлар ҳам бор эди.

Дарсликлар яратиш йўлида

Асримиз бошларида янги мактаблар учун тузилган алифбелар анчагина бор. Агар унинг рўйхати тузиладиган бўлса, бошида, шубҳасиз, Саидрасул Азизийнинг «Устози аввал»и билан Мунавварқорининг «Адиби аввал»и туради. Авлонийнинг «Биринчи муаллим»и ҳам ўзининг маълум ўрнига эга.

«Биринчи муаллим» 1917 йилга қадар 4 марта нашр этилган. У, муаллиф таъкидлаганидек, «аввалги синф шогирдлари учун» ёзилган эди. Авлоний уни ёзишда ўзига қадар бўлган мавжуд дарсликларга, биринчи навбатда, «Адиби аввал» ва Саидрасул Азизийнинг «Устози аввал»ига суюнди. Дарс бериши жараёнида ортирган тажрибаларидан самарали фойдаланди. Пировард натижада замон талабларига жавоб бера оладиган, айни пайтда Азизий бошлаб берган йўлни такомиллаштирувчи оригинал асар ёзишга муваффақ бўлди.

Муаллиф китобида оддийдан мураккабга бориш принципига қатъий амал қиласи, уни «тадрижий суратда тартиб эт»ади. Дарслар ҳарфлар алифбоси тартибидаги келтирилади. Сўнг навбати билан қайси ўринда қандай ёзилиши ва уларга оид ихчам, содда мисоллар берилади. Бош ҳарфлар, ўрта ҳарфлар, охир ҳарфлар тушунтирилади. Ниҳоят, матнларга ўтилади: дастлабки матни «Мактаб» деб аталган. Унда, табиийки, мактабнинг фазилатлари ҳақида гап кетади. Адид ўз сўзларини:

Тараффуд бирла мактабда ўқинг ўғлонлар, ўғлонлар, Бўлурсиз бир куни оламда зўр инсонлар, ўғлонлар,— сатрлари билан тугатади.

¹ Ҳар иккى ҳужжат Республика ўқитувчилар малакасини ошириш институтидаги А. Авлоний музейида сақланади.

«Иккинчи муаллим» юқоридаги китобнинг бевосита давоми, «Алифбодан сўнг ўқутмак учун» ёзилган, «ахлоқий ҳикоялар, адабий шеърлар ила зийнатланган». Бинобарин, у — дарслик-мажмуя. Китоб дастлаб 1912 йилда Тошкентда Фулом Ҳасан Орифжонов литографиясида босилиб чиқди. Сўнгра 1915—1917 йилларда қайта нашр қилинди. Бошқа асарларида сингари бунда ҳам нашрлар ўзаро фарқ қиласи, мукаммаллашиб боради. Асарга:

Шавкати инсон эрур илму адаб,
Эътибор этмас анга молу наасаб. —

деган сатрлар эпиграф қилиб олинган. Китобнинг биринчи нашридаги ҳикоялар қирқдан кам эди, сўнгги нашрида улар қирқдан ортиқ. Ҳикоялар аксари насрый бўлиб, уларнинг барчаси болаларнинг ёшига, ақлига, саводига мос. «Биринчи муаллим»даги сингари Авлоний бу асарида ҳам ҳикояларнинг ҳаётий ва қизиқарли бўлишига, ифоданинг содда ва-аниқлигига алоҳида эътибор беради. «Энг осон усул ила», «Очуқ тил ва осон таркиб ила» ёзишга ҳаракат қиласи. Китобни ўқир эканмиз, Авлонийнинг халқ оғзаки ижодидан самарали фойдаланганлигини яққол кўрамиз. Улардан чиқариладиган ҳисса ҳам кўпинча халқ мақоллариидир. Айни чоқда у Шарқ шеъриятининг ўлмас асарларидан озиқ олди. Адабнинг бир қатор ҳикояларида Навоийнинг машҳур «Ҳайрат ул-аброр»и, Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон»и таъсири очиқ кўриниб туради. Баъзан ўзбек адабиётида ҳикоячиликни юқори босқичга олиб чиқкан Пошшохўжанинг «Мифтоҳ ул-адл», «Гулзор» тўпламларидаги маълум ва машҳур ҳикояларни қайта ишлаш, даврга мослаштириш сезилади.

Адаб XIX аср рус классик адабиётидан, айниқса, Л. Н. Толстой ва И. А. Крилов асарларидан ҳам баҳраманд бўлди. Уларнинг айримларини ижодий қайта ишлади.

Асримиз бошидаги зиёлиларимизнинг маълум қисми рус классик адабиёти билан яқиндан таниш эди. Фақат рус адабиёти эмас, умуман Европа маданиятидан хабардор эдилар. Тўғри, бу ошнолик татар ва озарбойжонлардаги сингари чуқур бўлмаган. Уларда маълум тарихий шароит тақозоси билан бу ҳол эртароқ бошланган эди. Масалан, татар адабиётшунослигида 1812 йилдаги Ватан урушида иштирок этган бир татар солдатининг Гёте билан Шарқ достончилиги ҳақида суҳбат

қургани кейинги пайтларгача нақл қилинади. XIX асрдаги Туркистондан бундай фактларни топиш қийин, албатта. Лекин сўнгроқ пешқадам зиёлиларимизнинг рус ва жаҳон маданияти ҳақида умумий тасаввурга эга бўлганликлари ҳақида айрим далиллар йўқ эмас. Масалан, Муқимиининг жияни Рўзимуҳаммад Дўстматовнинг тақдир тақозоси билан Москвада ўқиши, Фурқатнинг Тошкентда «Туркистон вилоятининг газети»да «таржимонлик» (Муқими) қилиши юқоридагидай тахмин қилишга имкон беради. 1905 йилдан кейин эса адабий-маданий мулоқот кучайиб борди. Кўпгина зиёлиларимиз Русиянинг марказий шаҳарларида бўлишиди. Ўнлаб ёшларимиз Уфада, Оренбургда ўқидилар, «Вақт» газетасининг Туркистонга келган мухбири Шаҳид Муҳаммадёров «Туркистон мактублари» мақоласида яrim фоиз аҳолиси ҳам русча билмайдиган Самарқанддай шаҳарда Петербург ҳарбий медицина академиясини тугатган, 1913—14 йилларда Бағдодда Русия элчиси бўлиб турган Абдураҳмон Али ўғлини кўриб ҳайратга тушган ва «табиатнинг қалтис ҳазили» деб ёзган эди. Қолаверса, биз бугун Мустафо Чўқаев, Убайдулла Хўжаевларнинг Русия университетларида, Фитратнинг Истанбул дорилфунунида ўқиб қайтганлигини яхши биламиз.

Иккинчидан, Оренбург ва Қозондан чиқиб турган «Шўро», «Онг» каби журналларда Farb классикларининг жуда кўп асарлари таржима қилиниб босилиб турган эди. Даниэл Дефонинг «Робинзон Крузо»сига ўхшашиб асарлар алоҳида нашр этилиб, кенг тарқалган эди. Бу журнал ва нашрлар эса деярли ҳар бир пешқадам ўзбек зиёлисисининг уйида бўларди. Бинобарин, Мирмуҳсиннинг машҳур француз педагоги Пистолоци ҳақида мақола ёзиши, Азизий, Алиасқар Калинин, Абдулла Авлонийларнинг рус классикларидан таржима қилишлари, улардан таъсиirlаниб асарлар ёзишлари ажабланарли ҳол эмас эди.

«Арслон ва айиқ» ҳикоясида дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг ҳаёт мояси эканлиги ибратли бир воқеа орқали кўрсатилади.

Арслон билан айиқ дўстлашади. Дўстлар бир куни овга чиқадилар. Анча уринишлардан сўнг бир кийикни қўлга туширадилар. Лекин ногаҳон ўртада жанжал чиқади. Арслон катталигини пеш қиласи ва ўлжанинг кўпроғини талаб этади. Айиқ эса кичиклигига қарамасдан кўп меҳнат қилганини айтади. Баҳслашув урушга

айланади. Иккала томон ҳам ҳолдан тояди. Қимирлашга мажоли қолмайди. Бундан бўрилар хабар топадилар ва ўлжани пок-покиза туширадилар. Ўз қилмишларидан пушаймон дўстлар сургалиб келиб, қолдиқ суякларни чайнаш билан кифояланадилар.

Авлоний бирдамлика алоҳида урғу беряпти. Бир ҳикоясида чумолилар ҳамкорлигини ўрнак қилган эди. Энди иттифоқсизликнинг зарари, балки, ҳалокатли оқибатини кўрсатмоқда. У хусусий эмас, миллий дард эди. Фақат Авлоний замони учун эмас, ундан кейинги 80—90 йил мобайнида ҳам энг муҳим муаммолардан бўлиб келаётир.

«Эшак ила булбул» масали И. А. Криловдан қилинган эркин таржимадир. Алиасқар Калинин унинг насрый мазмунини берган эди. Авлоний шеърий йўл билан таржима этди. Масалнинг асосий руҳини — гўзалликнинг улуғворлиги, хунуқликнинг тубанлигини сақлаб қолди. Лекин унга миллий колорит баҳш этди. Ўзбек ўқувчи сининг диди ва тушунчасига мос тушадиган, унга осон сингадиган тавсифлар киритди.

Китобга киритилган ҳикояларнинг иккитаси бевосита дўстликка бағишлиланган бўлиб, бири «Ёлғон дўст», иккинчиси эса «Чин дўст» деб номланган. Адид мазкур масаланинг кишилар ҳаётида фавқулодда аҳамиятга эга эканлигини яхши англайди. Шунинг учун ҳам унга алоҳида эътибор билан қарайди. Айниқса ҳақиқий дўст орттириш ёшлидан бошланишини, бинобарин бу сифатларни ёшлидан сингдириб бориш заруратини яхши ҳис қиласиди. «Ёлғон дўст» Л. Н. Толстойнинг «Икки дўст» ҳикоясининг таржимасидир. Уни дастлаб Алиасқар Калинин «Муаллими Соний»сига таржима қилиб киритган эди. Унинг мазмуни шундай: икки дўст сафарга чиқадилар. Йўл тоғ ичидан ўтар эди. Дўстларнинг бири узоқдан ўйлбарсни кўриб қолади ва юргурганча дараҳтга чиқиб олади. Иккинчиси шошилиб, нима қилишини билмай қолади ва ерга чўзилганча ўзини ўликка солиб ётиб олади. Йўлбарс уни исқаб кўради ва ўлик гумон қилиб, қайтиб кетади. Дараҳт тепасига қочиб яширган ўртоқ дараҳтдан тушади ва ўйлбарс унинг қулоғига нима деб кетганини билмоқчи бўлади. «Шодлиғингда ўртоқ бўлиб, ғам вақтинда ташлаб қочадирғон номард кишилар ила йўлдош бўлма деб кетди», — жавоб беради у.

Иккинчи ҳикоя шеър билан ёзилган. Мазмуни шундай: икки киши дўстлашади. Бир куни сафарга чиқа-

дилар. Ногаҳон бир дарёга дуч келадилар. Кемага тушадилар. Нима бўлади-ю, кема ағдарилиб, дўстлар сувга қулайдилар. Сувчи хабар топиб, қутқармоқчи бўлганида қуидаги манзарани кўради:

Ул ики дўстнинг бирини тутса сувчига деди:
Кўй мани, аввал бориб дўстимни қутқар беziён.
Сувчи бориб ушласа ўртогини,
Ул ҳам айтар дўст қутулсин деб фифон.

Шоир шундай хуносалайди:

Кўрдингизми, эй сучук ўғлонлар,
Дўстлиғдин бу сиза бир достон.

Кўрганимиздек, чин дўст билан ёлгон дўст бир-бира га қарама-қарши қўйилган ва дўстликдаги садоқат, мардлик каби фазилатлар улуғланиб, сохта дўстлик, номардлик каби ёмон хусусиятлар қораланмоқда. Ҳар икки ҳикоянинг асарда кетма-қет берилиши ҳам шуни кўрсатиб турибди.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»ига кирган ҳикояларидан бирида шундай воқеа келтирилади: Тўрт улус хони Темур кўрагон Ҳинд иқлимига юриш қиласи. Жанг шиддатли бўлади. Ҳон зафар қозонади, лекин кўнглига адоват ғулғуласи тушади. Ҳаммани тиғдан ўтказишга фармон беради. Қон дарё бўлиб оқади. Чапдастлик билан тиғ тортаётган хон аскарлари ногаҳон икки ёрга дуч келадилар. Сипоҳ уларнинг бирини чопмоқчи бўлиб қилич кўтарса, иккинчиси бошини тутади. Унга шайланса — наригиси. Хуллас, бирига тиғ кўтарса, иккинчиси унинг оёғига ўзини ташлар ва олдинроқ ўлдиришни илтижо қиласди. Улар бир-бирларига ўз бошларини инъом этар, бир лаҳза бўлса-да бошқа бирларининг омон туришини тилаб, тиғ талашар эдилар. Бу ҳол анча давом этади. Ногоҳ эл орасида «Омономон!» нидоси таралади. Бу икки ёр бир-бири учун жонидан кечган эди, шоҳ ҳам элнинг гуноҳидан ўтади. Бу икки ёр садоқатларини байроқ қилиб элни ҳам, ўзларини ҳам халос қиласидилар¹.

Бу ҳикоя «Вафо» мақолатида берилган. Авлоний ҳикоясида шунинг таъсири равшан кўриниб туради. Тўғри, Авлонийда ундаги ишқий оҳанг йўқ, вазиятлар

¹ Қаранг: Алишер Навоий, Ҳамса, ЎзФА нашриёти, Т., 1960, 83—84-бетлар.

бирмунча бошқачароқ, лекин ҳар икки ҳикоянинг пайғоси муштарак.

«Устози аввал»даги «Бир неча дўстлиғ учун аҳжд қилғон мусофирилар»¹ шеърий ҳикоясидаги вазият билан мазкур ҳикоя орасида яқинлик бор. Масалан, унда ҳам дўстлар сафарга отланадилар. Йўл дарёга тўғри келади. Муз устидан ўтишаётганда ногоҳ муз синиб, дўстлардан бири сувга тушиб кетади. Лекин бу синовда мазкур ҳикоядаги дўстлар бошқача йўл тутадилар. Улар бир-бирларига «Сиз боринг, сиз боринг» қилишади. Сувга тушган дўстни бегоналар қутқариб оладилар. Бинобарин, бу ерда масала бутунлай бошқача қўйилади ва бошқача ҳал қилинади. Азизий садоқатли дўстликни сохталикни қоралаш орқали улуғлайди.

«Жанжалчилик зарари» ҳикоясида такаббурлик ва манманлиқнинг ёмон оқибатлари ихчам бир воқеа ёрдамида аниқ ва таъсирчан етказилади: катта бир ариқнинг устидан ўтиш учун узун бир тахта қўйилган. Иккни эчки унга бир вақтда рўпара келиб қолади. Иккаласи ҳам бир-бировига йўл беришни хоҳламайди. Аҳвол сузишишгача бориб етади ва ҳар иккаласи ҳам сувга қулаб тушишади. Бу ҳикоя «Икки улоқ» номи билан Алиасқар Қалининнинг «Муаллими соний»сида ҳам учрайди.

Инсон феълинин ҳаётий воқеалар орқали кўрсатувчи латифа ва ҳикоялар, афанди саргузаштлари халқ оғзаки ижодимизда бениҳоя кўп. «Иккинчи муаллим»ни кўздан кечирав эканмиз, биз улардаги ҳикояларнинг кўпчилигини мана шу заминда майдонга келганини, адаб уларни қайта ишлаб, замон-руҳини сингдирганини кўрамиз. Асардаги «Тақсим», «Икки девона», «Очкўзлик», «Ақлли боғбон» ва шуларга ўхшаш қатор ҳикояларда бу ҳол сезилиб туради.

Ж. Шарипов «Бадиий таржималар ва моҳир таржи-монлар» китобида Л. Н. Толстой таржималари муносабати билан қадим Шарқ фольклоридаги маълум ва машҳур бир ҳикояни келтиради. Унда ўз устомонлиги билан қозини лол қолдирган ўғрининг тадбиркорлиги ҳақида гаф кетади:

«... замони ўтиб эрди, қозининг хотини эшикдан кириб келди. Буларнинг олдиларига дастурхон ёзиб, то-

¹ Сайдрасул Азизий, Устози аввал, 14-табъ, Т., Ильин литогр., 1913, 44—45-бетлар.

вуқнинг кабобини қўйди. Қози дилида айтди: «Ҳеч мундин яхши маслаҳат йўқтурки, бул товуқни тақсим қилмоқни ўғрига ҳавола қилсан, токи агар яхши тақсим қила билмаса, ани изо бериб манфаъл ва мажмул қилсан».

Қози айтди: «Эй шайх, бу товуқнинг қисмати сиздин бўлсун, тақсим қилинг». Ўғри қабул қилиб, то-вуқни қўлига олиб, пора-пора қилиб, бошини қозининг олдига қўйди ва гарданини хотунининг олдига қўйди ва танасини ўзининг олдига қўйди. Ва айтди: «Бисмилло, олинглар ва сурати ушбуудур».

Қози айтди: «Эй таррор, санга тақсими сахиҳ қилғил деб айдим, бу нечук тақсимдур?» Ўғри айтди: «Аввал бошини сенинг олдингга қўйдумки, бу уйнинг бошлиғидурсан ва гарданини хотунингни олдига қўйдумки, хотун бамисоли гардан, бошга яқин бўлгандек, эрга яқин бўлур ва икки қанотини фарзандларингнинг олдига қўйдумки, фарзанд отани(нг) қаноти бўлур ва танасини ўзум олдимға қўйдумки, ман сизларга меҳмондурман». Қози ҳайрон бўлди ва ҳеч жавоб айтолмади¹.

Профессор Ҳоди Зарифов Л. Н. Толстойнинг «Бир мужикнинг ғоз тақсим қилғони» ҳикоясининг замираida Шарқ ҳикояларидағи сюжет ётади², — деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, Шарқ фольклори билан яхши таниш бўлган буюк адаб ундан истифода қилган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Алиасқар Калинин Л. Толстой ҳикоясини ўзбек тилига таржима қилди ва китобига кирилди. У қўйидагича эди: «Бир камбағал мужик бор эди, ул мужикнинг болалари кўп эрди, мол зотидан биргина ғози бор эди. Бир куни мазкур мужик егани овқат тополмай ўша ёлгуз ғозини ушлаб, сўйуб, пишируб бир тўраға пешкаш, яъни тортиқ қилиб олиб борди. Тўра ғозни олиб мужикка айтди: Оллоҳ рози бўлсин, олиб келган тортуғингга, аммо ғоз битта, булар олтита, чунончи, ўзум, хотуним, икки ўғлим ва ҳам иккита қизим: қандоғ қилиб бул ғозни бемалол тақсим қилсақ экан, — деди. Мужик: — Ўзум яхшилаб тақсим қилиб берайин, — деб қўлига пичноқни олиб ғознинг бошини кесуб, — сиз уйга бошсиз, сизга боши, — деб тўрининг қўлига бошини берди, ондин кейин ғознинг ду-

¹. Қаранг: Ж. Шарипов. Бадий таржималар ва моҳир таржи-монлар, Т., 1972, «Фан», 106-бет.

². Ўша китоб, 104-бет.

мини кесиб олиб, «сиз доимо уйда ўлтуруб уй пойлай-сиз, сизга думи», — деб тўранинг хотунининг қўлиға ғознинг думини берди, икки оёғини кесиб олиб: «отан-гизнинг йўлини босмоқға сизларга оёғи», — деб ғознинг икки оёғини икки ўғлига берди ва яна ғознинг икки қанотини кесиб олиб: «Сизлар уйдан чиқиб кетасизлар, яъни эр қиласизлар, сизларга қаноти», — деб икки қизга ғознинг икки қанотини берди. «Қолғонгинасини мен ўзим оламан тақсимонага», — деб ўзига бутун ғозни олди. Мужикнинг қилғон иши тўрага манзур бўлуб, тўра кулиб, анга фалла ва пул инъом қилди.

Бу ҳодисани бир бой мужик эшитиб, беш ғозни пишурниб, мазкур тўрага олиб бориб тортиқ қилди.

Тўра ғозларни олиб бой мужикка айтдики, ғоз беш адад экан, бизлар олтитадур. Бул ғозни нечук бемалол тақсим қилсак экан. Бой мужик ўлади-ўлади; қандоғ қилиб бўлишни иложини ҳеч тополмади. Энг охири тўра камбағал мужикни чақиртироққа буюрди ғозларни тақсим қилмоқ учун. Қамбағал мужик дарҳол етиб келди ва бир ғозни тўра билан хотунига бериб: «Сизлар ҳам ғоз билан учта бўлдингиз», — деди. Бир ғозни иккита ўғлига бериб: «Мана сизлар ҳам учта бўлдингиз», — деди ва яна бир ғозни иккита қизига бериб: «Сизлар ҳам учта бўлдингиз» — деди. Қолган икки ғозни ўзига олиб: «Мана, бизлар ҳам учта бўлдик. Ҳаммамиз баробар», — деди. Муни кўриб, тўра кулиб, камбағал мужикка яна инъомлар берди, аммо бой мужикка ҳеч нима бермади¹.

Ўз замини билан қадим Шарқ халқлари фольклоридаги сюжетга бориб тақаладиган бу ҳикоя Авлонийга маълум эди, албатта. Негаки, «Муаллими соний»нинг 1903, 1907 йил нашрларидан у бехабар бўлган бўлиши мумкин эмас. Эҳтимолки, у Л. Н. Толстой ҳикоясининг оригиналини ҳам биларди, чунки буюк адабнинг кўпгина ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилган кишининг ўша пайтларда маълум ва машҳур бўлган бу ҳикоясидан хабарсиз бўлиши эҳтимолдан узоқ. Ҳатто унинг халқимиз орасидаги турли муқобиллари ҳам Авлонийга маълум бўлган дейишга асос. бор. Негаки, адаб халқимизнинг бой ижодини яхши билган. Уларни тўплаган ва ўшалар асосида ўнлаб ҳикоялар ёзган. Буни Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим».

¹ Алиасқар Калинин, Муаллими соний, 2-табъ, Т., Порцев литогр., 1907, 58—59-бетлар.

«Мактаб гулистони» асарларидаги ҳикоялари очиқ-оидин кўрсатиб туради. Жумладан, унинг «Иккинчи муаллим» китобидаги «Тақсим» ҳикоясида буни кўриш мумкин. Ҳикоя анча содда ва ихчам. У болаларнинг психологиясига, ёш хусусиятларига, феъл-одатларига бениҳоя мослаштирилган.

Мазмуни қўйидагича:

Икки бола кўчада ўйнар эдилар. Тасодифан бир ёнғоқ топиб олишди. Ўргада жанжал чиқди. «Сендан олдин мен уни кўрдим, у — менини!» — дердӣ бири. — Йўқ, уни ердан мен олдим. У — менини!» — дерди иккинчиси. Шу аснода бир йигит келиб қолди. Воқеадан воқиғ бўлди. Сизларга ўзим яхшилаб тақсимлаб бераман, деди-да, ёнғоқни уларнинг қўлидан олди. Ҷақиб икки паллага ажратди. Ярим пўчоғини бирига, қолган ярмини иккинчисига берди. Арзимас қолдиги эса, тақсим қилганим учун менга деди-да, мағзини оғзига солиб йўлида давом этди. Болалар пўчоқни ушлаганларича ҳангуманг қолдилар.

«Икки девона» ҳикояси халқ латифаларига яқин туради. Унда юмористик оҳанг, чуқур халқчил асосга эга бўлган мутойиба руҳи кучли, мазмун қизиқарли:

«Утган замонда бир девона бир шаҳарга боруб, ҳар кимни уруб-сўкуб нима учун одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрмас(лар). Бири бу тарафга кетса, бири у тарафга кетар, деди. Одамлар жавоб бердиларки, ҳар ким ўз иши бор тарафга борур. Бири бозоргга борса, бири уйига қайтур, дедилар. Девона буларнинг сўзини қабул қилмади. Охирида ароларидан бири туруб, бу девонадур. Девонанинг сўзига шояд девона жавоб берса, деб бир девонани олиб келди. Биринчи девона сўрдики, ер юзидағи одамлар нимага бир тарафга қараб юрмаслар?

Иккинчи девона: — Ер кемага ўхшаш сув устинда турадур. Агар одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрсалар, барчамиз сувга оғдарилиб кетармиз, — деб жавоб берди.

Биринчи девона: — Балли дўстим! Ҳаммадан сан яхши жавоб бердинг! — деб жўнаб кетди.

Ҳисса: Ҳар кишига ўз маслакдошининг сўзи мақбулдур».

«Ақлли боғбон» ҳикояси авлоддан авлодга ўтиб, халқимиз орасида бугунги кунга қадар сақланиб келаётган, меҳнаткаш элнинг минг йиллик тажрибалари заминида туғилиб, ҳикмат даражасига кўтарилган маълум

ва машхур нақл асосида қурилган: Унинг мазмуни қуидагича эди: — Бир боғбоннинг уч ўғли бор. Лекин болалар дангаса ва ишёқмас ўсганлар. Отада уларга мерос қолдирадиган танга-тилло йўқ. Бу кетишида эса уларнинг кўп ўтмай, хор-зор бўлиши аниқ. Ота умри тугаётганини билиб, фарзандлари тақдиридан ташвишга тушади. Ўйлаб-ўйлаб шундай йўл тутади. Ҳар уччала ўғлини ёнига чақиради. «Ўғлонларим, — дейди у, — менинг ажалим етганга ўхшайди. Кўзим очиқ экан, ваясиятимни сизларга айтиб кетай. Мехнату мешаққат билан бир кўза олтин йиққанман. Уни мана шу боққа, токларнинг бирини тагига кўмганман. У — сизларники. Бироқ бу ишга кўп йил бўлди. Ҳарчанд уринсам ҳам кўмилган жойини хотирлай олмадим. Уни ўзларингиз излаб топинглар ва ўзаро бўлишиб олинглар». Кўп ўтмай, чол жон беради. Бир кўза тилла дарагини эшитган уч ишёқмас уни излашга тушиб кетадилар. Боғнинг ҳар ерини кавлаб чиқадилар. Сирли кўза чиқмайди. Яна эринмасдан кавлашга тушадилар. Кутилган натижа эса ҳамон йўқ. Шу тахлит боф ичи бир неча қатла ағдар-тўнтар қилинади. Ерлар қазилавериб, тупроқлари кулга айланиб кетади ҳамки, олтинли кўза топилмайди. Бу орада узумзордаги токларнинг энг чуқур илдизларигача очиб кўмилади ва боғда ўша йили шундай ҳосил битадики, ундан бир неча кўзани тўлдиргулик олтин оладилар. Уч дангаса ота гапларининг асл маъносини, «олтин — меҳнатда» эканлигини тушуниб етадилар.

Авлоний меҳнатни шарафловчи мана шу нақлга муружаат қилди. Уни ниҳоятда содда ва ихчам шаклга солиб, болаларга тақдим этди. Бу билан болаларда меҳнатга муҳаббат уйғотишга, ҳар ким баҳт ва камолотга фақат меҳнат орқалигина етишиши мумкинлигини таъкидлашга интилди. Қитобда мазкур мавзуга багишланган ҳикоялар анчагина бор. Бинобарин, муаллиф бу масалага алоҳида эътибор берган.

Нодонлик ва жаҳолатга қарши кураш, уни сўнгсиз қаҳру ғазаб билан инкор этиш, уни жамъи фожиа ва баҳтсизликлар сабабкори сифатида талқин қилиш жадид адабиётининг асосий хусусиятларидан бирини ташкил қилади. Бу мавзу ушбу адабиётнинг барча жанр ва турларида ишланди. Фақат бадиий адабиёт эмас, умуман XX аср бошидаги маданий ҳаракатчилигимизнинг ҳамма жабҳаларида бу ҳукмрон руҳ эди. Шу сабабли Авлоний хрестоматиясидаги ўйлаб ҳикоя ва ма-

саллар орасида бу мавзуда ёзилгани бўлмаслиги мумкин эмас эди. Китобда нодонликни қораловчи, илм-маърифатни кўкларга кўтарувчи талайгина шеърий ва насрий ҳикоялар бор. Улардан фақат биттаси — «Илмсизлик балоси» номли шеърий ҳикоя ҳақида тўхтаб ўтамиз. Мазмуни жуда жўн:

Бир киши хат танимас эди. Қасал бўлди. Танасига яра тошди. Ўғлини табибга юборди. Табиб шишада дори берди: бирини ичиш, иккинчисини суриш учун. Қасал ота саводсизлиги учун уларни фарқлай олмади. «Шарбат» деб ярага сурадиган заҳарли дорини ичиб жон берди.

Тўғри, муаллиф рангларни бир оз қуюқлаштирган. Илмсизликнинг ёмон оқибатига фожей тус берган. Бу ишни атайин қилган, Негаки, бу хил бўрттиришнинг таъсир кучи жуда катта бўлишини яхши тушунган. Қабариқ, сербўёқ тасвир 1906—1917 йиллар ўзбек адабиётининг муҳим хусусиятларидан биридир. Хусусан, шоирларимиз илм-маърифатнинг аҳамияти, жаҳолатнинг зарари ҳақида тўхталганларида бу тушунчаларни оққора бўёқларда, ўзаро кескин зид мусбат—манфий қутбларда талқин қилишга интиладилар. Бу ҳол Авлонийнинг шеъриятида, айниқса, равshan кўринади.

Хуллас, адабнинг ҳар икки «Муаллим»даги ихчам шеърий ва насрий ҳикоялари, бир томондан, усули жадид мактаблари дарсликларининг мазмун ва қурилишини англашга ёрдам берса, иккинчи томондан жадид адабиётининг устувор йўналишларини аниқлашда муҳим материал бўлиб хизмат қила олади. Бежиз эмас, ёш тадқиқотчи Р. Баракаев Авлоний ва XX аср ўзбек болалар адабиёти масаласини атрофлича ўрганиб, уни ушбу соҳанинг «етакчи намояндаси»¹ сифатида баҳолайди.

Мукаммал инсонни ўйлаб...

1913 йилда Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари босилиб чиқди. 1917 йилда иккинчи марта нашр қилинди. Китоб мактабларнинг юқори синф ўқувчиларига дарслик сифатида ёзилган. Лекин асримиз бошларидаги ўзбек маърифатчилигининг ноёб

¹ Р. Баракаев. XX аср бошларидаги ўзбек болалар адабиёти ва А. Авлоний ижоди, ФФН илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореферати, Т., 1994, 27-бет.

ҳодисаларидан бўлган бу асарнинг аҳамияти фақат мактаб доираси билан чекланмади. У адабиёт ва ахлоқ ҳаваскорлари учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилди.

Асарда инсонларни «яхшиликка чақирувчи, ёмонлиқдан қайтарувчи бир илм» — ахлоқ ҳақида фикр юритилади.

Ахлоқ, бу — хулқлар мажмуи. Хулқ эса, эзгулик ёхуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён бўлиш шакли. Бинобарин, ҳар бир хулқ эзгулик ва олижаноблик нинг ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга бўлинадилар. Лекин булар кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тарбия керак. Кишилар туғилишдан ёмон бўлиб туғилмайдилар. Уларни муайян шароит ёмон қиласи. Демак ҳамма нарса тарбияга боғлиқ. **Тарбия** «ё ҳаёт, ё мамот, ё најжот — ё ҳалокат, ё садоқат, ё фалокат масаласидур».

Тарбия туғилган кундан бошланади ва умрнинг охирiga қадар давом этади. У икки босқичдан — уй ва мактаб тарбиясидан ташкил топган.

Авлоний тарбиянинг доирасини кенг тушунади. Уни биргина ахлоқ билан чегаралаб қўймайди. «Соф танда соғ ақл» деган ҳикматнинг бежиз эмаслигини яхши билади. Гапни, биринчи навбатда, боланинг соғлиги ҳақида қайғуриш лозимлигидан бошлайди.

«Баданинг саломат, қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўқумоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур».

Авлоний масаланинг фалсафий асосига кўчади. **Жисм** билан руҳнинг узвий бирлиги ҳақида гап очади: «Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ иккиси бир чооннинг ўнг ила терси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўюб, астарини ювуб, овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур». Яна бир ўринда эса «бадан элак каби кўзлукдур» деган гап учрайди.

Жисм билан руҳ, шакл билан мазмуннинг узвий бирлиги ва уларнинг ўзаро бир-бирига таъсири масаласи жуда муҳим ва мураккаб бўлиб, Авлоний уни асосан тўғри тушунади ва тўғри талқин қиласи. XIX асрнинг машҳур мунаққидларидан бири ёзади:

«Нимаики мазмунда бўлса, шаклда ўз ифодасини топади. Мана бу одамнинг мудроқ, тунд кўзларига, бўйкиб тўйиб олганидан ҳарсиллаб қолган, бақ-бақалоқ,

даванг турқига назар ташланг. Нақадар ҳайвоний қиёфа! Энди, мана бунисига разм солинг. Бу озғин, рангпар кинининг кўзларидан қандай ўт чақнайди. У нақадар ҳаракатчан, унинг овозида қанчалар эҳтирос бор! Биринчиси — ўлик, иккинчисида ҳаёт яшнайди — тўғри эмасми?!» Синчиклаб қаранг, киши жисм билан рухнинг, маънавий олам билан жисмоний ҳаётнинг ўзаро муносабатини икки муҳит, икки даврда яшаган ҳар икки адабнинг деярли бир хил тушунаётганлигини ҳис қилмай иложи йўқ.

Болалардá фикрлаш иқтидорини ҳосил қилиш, фикр тарбияси бениҳоя зарур ва муқаддас бир вазифа. Бинобарин, у муаллимларнинг «диққатларига суюлган, виждонларига юклangan» бўлиб, уларнинг «ёрдамига сўнг даражада муҳтоҷ». Негаки, «фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги» муаллимга кўп жиҳатдан боғлиқ. Болаларнинг фикрлаши тарбиячининг ўзини фикрлаш ва интилиш доираси, савияси билан ҳам алоқадор. Бу хусусда адабнинг кескин мулоҳазалари бор. Улар ҳақида кейинроқ гап бўлар. Ҳозирча муҳими шуки, Авлоний фикрни ўстириш масаласига алоҳида эътибор билан қарайди. Унга алоҳида боб ажратиб, таъкидлаб кўрсатади.

XVIII аср француз маърифатчилари ақл ва онгнинг ролига жуда юксак баҳо берган эдилар. Жаҳон адабиётидаги маърифатчилик босқичи билан шуғулланган тадқиқотчилар бу давр Европа маданиятининг умуман ҳамма жабҳаларида унинг маълум даражада илоҳийлаштирилганлигини эътироф этадилар¹. Бу, табиийки, Европа мамлакатларида капитализмнинг ривожи, феодал-патриархал муносабатларнинг тараққиётга тўғаноқ бўлиб қолиши, жамият ҳаётида илм-фан ролининг бирдан кучайиб кетиши каби қатор омилларга боғлиқ эди.

XX аср бошларидаги Туркистонда ҳам шунга яқин шароит майдонга келди. Назаримизда, «...ўлкамизда 1905 йилдан кейин яққол кўзга ташланган фикрий уйғониш ва маданий кўтарилиш ўз моҳияти билан XVIII аср француз маърифатчилигига кўп жиҳатдан ўхшаш эди. Авлоний маърифатчилигининг илдизи ҳам шунга бориб тақалади. «Туркий гулистон...»да ақл ва илмнинг, маънавий-ахлоқий оламнинг фавқулодда эҳтирос би-

¹ Қаранг: Проблемы просвещения в мировой литературе, «Наука», М., 1968.

лан улуғланиши адиб маърифатчилигининг бевосита мазмунидан келиб чиқади. Мана у нима деб ёзади:

«Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди ягонаси дур. Рух ишловчи, ақл бошловчидир...»

Муаллиф ўз фикрини янада аниқроқ ва равшанроқ англатиш учун шундай муқояса келтиради:

«Ҳайвонлар ўзларига бўлаклар тарафадин келадур-гон зулм ва жабрларни шох, тиш, тумшуқ ва тирноқлари ила қайтарурлар. Лекин инсон... ақл ва идроки соясида ўзига келадургон зарар ва зулмлардан сақланур. Ер юзидағи ҳайвонларни асир қилуб, бўйнидан бойлаб, ипларининг учини қўлларига берган инсонларнинг ақлидур». Ҳўкамолардан бири: «Ҳар нарса кўпайса, арzon бўлур, ақл эса илм ва тажриба соясида қанча кўпайса, шунча қимматбаҳо бўлур», — демиш.

Адибнинг қарашларида Навоийнинг инсон ҳақидаги машҳур «инсон — хилқат тожи» нуқтai назари (концепцияси)нинг таъсири яққол сезилиб туради. Унинг фикрича ҳам ақл фақат инсонгагина насиб этган сифатдир, жаҳоннинг зийнати оқил инсонлардир.

Ўқорида Авлоний ақлнинг илм ва тажриба соясида камол топишига ишора қилган эди. Дарҳақиқат, булар узвий тушунчалардир. **Илм** ҳам «инсонларнинг мадори ҳаёти, раҳбари нажоти», борингки, «дунёнинг иззати». Ў — «инсон учун ғоят олий ва муқаддас бир фазилат».

Муаллиф бу фазилатларни шунчаки қайд этмайди, унинг конкрет ҳаётий, амалий аҳамияти устида ҳам тўхтаб ўтади. Унинг инсонни камолотга етказиша бошомил эканилигини атрофлича далиллашга ҳаракат қиласади.

Илм эгаллаш эса ўз-ўзидан бўлмайди, албатта. У ҳар бир кишидан муайян лаёқат ва қобилиятни талаб қиласади. Чунончи, синчковлик, ҳар бир нарсага ибрат назари билан қарай олиш, саъй-ғайрат, шижоат кабилар шундай сифатлар жумласига киради.

«Инсон ибрат назари ила боқуб, дунё китобидан ўз қадр-ҳиссасини билиб олмаги лозимдур», — деб ёзади Авлоний. Маърифат соҳиби бўлмак учун аҳволи оламдан хабардор бўлмак керак. Шунинг учун ақл соҳиблари, фатонат эгалари ўзларига фойдаси бўлса-бўлмаса синчиклаб қарагон нарсаларидан бир ҳисса олмай қўймаслар».

Зийраклик, очиқ фикрли бўлишга интилишнинг ҳам аҳамияти катта. Булар ҳаммаси ёшлиқдан бошланади. Умр — ғанимат. Уни беҳуда ишлар билан ўтказиб юбо-

риш жиноятдир. Адиб зеҳи ва идрокни қувватлантириш учун ўқиш-ёзиши үрганишга улгурган ҳар бир болани ҳар хил китоблар, газета ва журналлар ўқишга ва шу орқали дунёнинг борди-келдисини англаш, у ҳақда фикр юрита олиш даражасига эришишга чорлайди.

Илм олиш риёзат чекишини, саъй-файратни талаб этади. Адибнинг образли ифодасига кўра, илм бами-соли бодомнинг ичидаги мағиз. Уни қўлга киритиш учун меҳнат қилиш, чақиб пўчоғидан ажратиб олиш керак.

Авлонийнинг **виждон** ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор. Унингча, виждон — ақл ва та-факкур мезони. Умуман олганда, бундай ёндошиш виж-доннинг аҳамиятини ва моҳиятини тўғри тушунишга ёрдам беради. Лекин унда бироз конкретлилик етишмайди. Виждон тарозисининг «ақл ва ҳикматга мувофиқ» ишларга «муҳаббат» қўйдирив, «қабоҳат ва ёмон» ишлардан «нафрат» эттириши аслида тўғри тушунтириш. Бироқ унинг тўғрилик даражаси яхши ёки ёмон деб номланадиган муайян ҳодисага «нисбатан қўлланилган-дагина конкретлашади. Адибнинг «яхши» ва «ёмон» тушунчаларини англашида эса маълум мавҳумлик йўқ эмас. У буларни талқин қилганда, кўпинча, ақлга му-вофиқ келадиган, мувофиқ келмайдиган деган принцип-дан келиб чиқади.

«Агар аҳмоқ одам бўлса, ўз туғишган биродарингни ҳам севмаслигинг мумкин, лекин Ватани, у қандай бўлмасин, севмаслик мумкин эмас. Аммо бу муҳаббат унинг мавжуд аҳволдан бир умр мамнунлик бўлиб қолмаслиги, балки уни мукаммалаштиришга чанқоқ интилишдан иборат бўлмоғи лозим», — деган эди до-нишмандлардан бири.

Ватан туйғуси энг инсоний, энг мўътабар туйғулардан бири. Ватани шунчаки севиш мумкин эмас. Унинг дарди билан яшамоқ, унинг баҳтидан қувонмоқ, у билан фахрланмоқ керак. Ватан Онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъзозлаш, унинг шодлик ва қувончига шерик бўлиш, ғам-ҳасратини баҳам кўриш фарзанднинг бурчи. Авлоний Ватан ва унинг олдидағи бурчни шундай тушуниади.

Фарзандлар ҳам ҳар хил бўлади. Онанинг баҳтига шерик бўлиб, баҳтсизлигига ёлғиз ташлаб кетувчи фар-зандлар ҳам топилади. Ватанинг ҳам фусункор табиатини, боғ-роғларини хуш кўрадиган, лекин ташвиш ва

тамларини ўйламайдиган фарзандлари йўқ эмас. Ватанини, у қандай бўлмасин, севиш керак.

«Биз туркистонликлар ўз ватанимизни жонимиздан ортиқ сүйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлиқ, иссиқ чўлларини, эскимўлар Шимол тарафларини, онг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суюрлар. Агар сўймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб, ҳижрат қитулурлар эди. Боболаримиз «Киши юртида сulton бўлгунча, ўз юрtingда чўпон бўл», — демишлар».

Муаллиф ўз фикрини хилма-хил мисоллар билан асослашга ҳаракат қиласди. Масалан, у шундай тамсилни келтиради. Айрим кишилар ўз ҳовли-жойларини, молмулкларини сотиб, Маккага зиёратга боришади. Ҳатто шуларнинг ҳам аксари яна ўз ватанларига қайтиб келадилар. «Бунинг сабаби, яъни буларни тортуб кетурган қувват ўз ватанлари тупроқларининг меҳру муҳаббатидур...», дейди.

Шоирнинг «Мактаб гулистони» (Т., 1916)га кирган шеърларida бу фикрлар давом эттирилган.

«Сенинг исминг бу дунёда муқаддасдур,

Ҳар ким сенинг қадринг билмас—ақли пастдур», —

деб бошланар эди ундаги «Ватан» шеъри. «Ҳижрон сўзи»да эса она-юртнинг кўркам, бой ва улуғвор манзараси чизилади.

Бас шундай экан, унинг учун жонларни фидо этмоқ, керакдир:

Ватан, ватан дея жоним танимдан ўлса равон,
Банго на ғам қолур, авлодима ўю ватаним.

Ғуборга дўнса таним, йўқ вужуди зери ваҳм,
Чароки, ўз ватаним хокидур гўру кафаним.

Тилга, маданиятга муҳаббат эса ҳар бир кишининг малқига бўлган муҳаббатидир: «Ҳар бир миллатнинг дунёда бўрлиғин кўрсатадурғон ойнаи ҳаёти тил ва ғадабиётидир», — ёзади адаб.

Сўз — ноёб гавҳардир. Унинг шарафи бениҳоя. Ҳар қандай қимматбаҳо гавҳар унинг олдида садаф ҳам бўла олмайди:

Сўз гуҳарига эрур онча шараф,—
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»ида сўз тав-

рифиға бағишланған боб шу сатрлар билан бошланады¹.

Буюқ мутафаккир сўз қудратига юксак баҳо берди, хилма-хил тамсил ва табдирлар билан уни кўкларга кўттарди, тилни пўлат ханжарга, сўзни унга қадалган инжуларга қиёс қилди. Ёки мана бу муқоясаларга эътибор қилинг: Масиҳ (Исонинг лақаби) яхши сўз билан ўлганни тирилтиргани учун «жонбахш» лақабини олди. Сўз Халилни ўтга ташлатди.

Энди бошқа бир мисол. Сиз ғунча оғизлик, шакарлаб дилбар билан биргасиз. Унинг алвон ёноқлари юрагингизга ўт солади. Лекин сўлим дилбарнинг оғиздан бирор садо чиқмаслигини тасаввур қилиб кўрингчи?!

Сурат ила бўлса маҳи осмон,
Сурати девор ҳамон, ул ҳамон.

М. Ю. Лермонтовнинг:

У дилбар жанубнинг қизғин боласи,
Сурган хаёл каби гўзалдир ғоят, —

деб бошланадиган бир шеъри бор. Унда баркамол соҳибжамол ҳақида гап кетади. Ҳассос шоир гўзалликни уйғунликда кўради. Унингча, ҳар жиҳатдан мукаммал дилбаргина гўзалликда мумтоздир.

Ким изоҳ қилибди ҳусн нимаси:
Келишган кўқракми, хушбичим қомат?
Ё шаҳло кўзларми? Лекин гоҳо биз,
Буларнинг ҳеч бирин ҳусн демаймиз.
Сўз билмас лабларни мумкинмас севмак;
Отаңсиз нигоҳ у — ҳидсиз бир чечак!

Ажиб ўҳшашлик. Баркамол инсон тушунчаси тамом бошқа муҳит ва даврда яшаган икки буюқ шоирда деярли бир хил талқин қилинганди. Иккинчи томондан эса бунга ажабланмаслик керак, чунки умуминсоний ғоялар давр ва муҳит билан чекланиб қолмайди. Табиийки, сўз ҳали ўзлигича ҳеч нарса англатмайди. У муҳим ва керакли маънени англатгандагина маълум аҳамият касб этади. Мутафаккир адиллар масаланинг бу жиҳатини ҳеч қачон диққатдан четда қолдирмагандар. Ҳатто сўз таърифи ҳақида гап юритганларида ҳам

¹ А. Навоий. Ҳамса, ЎзФА нашриёти, Т., 1960, 33-бет.

унинг муайян яхши ҳамда фойдали мазмун англатиши-
ни кўзда тутганлар.

Авлоний ҳам сўзниң инсон қадр-қимматини белги-
лашдаги ролига умумисоний қарашлардан келиб чи-
қиб баҳо берди. Сўзниң маъносига алоҳида диққат
қилди. Тил ва сўз одоби ҳақидаги умумисоний фикр-
ларни давом эттири: «...сўз инсоннинг даража ва камолини,
ilm ва фазлини ўлчаб кўрсатдурғон тарозудир.
Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини,
ilm ва қувватини, қадр ва қимматини сўзлаган
сўзидан билурлар...

«Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки
эшитувчига бир фойда чиқадурғон бўлмаса, асаларилар
орасида ғўнфиллаб юрган қовоқари каби қуруқ ғўнфил-
ламоқ, фақат бош оғриғидан бошқа бир нарса эмасдир.
Бошимизга келадурғон қаттиқ кулфатларнинг кўпи
юмшоқ тилимиздан келадур. Шунинг учун «кўп ўйла,
оз сўйла» демишлар».

Инсонни безайдиган сифатлар кўп. Чинакам инсон
ялқовлик ва дангасаликни ўзига номус деб билади. Ёш-
лигидан илм-маърифатга, ҳунар ва санъатга меҳр қўяди.
Меҳнатнинг айби ийқ. Қора ишчи билан олимнинг заҳ-
мати кўринишдагина ҳар хил. Уларнинг иккиси ҳам
меҳнат. Меҳнат билан кун кечириш эса буюк саодат.
Аксинча «...бу—кўмурчилик, бу—темирчилик—менга му-
носиб иш эмас деб дангасалик қилуб, ишсиз юрса, зўр
айб, гайратсизликдур...»

Инсон моддий неъматларни яратишдан ташқари,
уларнинг қадрига ҳам ета билмоғи даркор. Булар ўза-
ро жуда яқин, бири иккинчисидан келиб чиқадиган ту-
шунчалардир. Кимки бир парча ионни меҳнат билан
топса, унинг қадрига ҳам етади. Авлоний уларнинг ҳам-
масини иқтисод мағҳуми билан беради. Унингча, «иқ-
тисод деб пул ва мол каби неъматларнинг қадрини бил-
макни айтилур. Мол қадрини билувчи кишилар ўрин-
сиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни
аямас. Саховатнинг зидди баҳиллик ўлдиғи каби иқ-
тисоднинг зидди исрофдир...

Чопар ҳаётини таҳликага қўйиб тоғу тошлар, қир
ва чўллар ошади. Хабарни етказади. Чопар олиб кел-
ган хабар, эҳтимол, мудҳиш бўлиши мумкин. Шунда
ҳам ақл эгалари уни ўлдирмайдилар. Чунки у ҳақиқат-
ни етказади. Авлоний «Ҳаққоният» деб аталган бобда
юқоридаги мисолни ибрат қилиб келтирди. Ростлик ва
тўғри сўзликни инсоннинг энг инсоний сифатларидан
бири деб билди.

«Ҳаққоният деб ишда тўғрилик, сўзда ростликни айтилур. Инсон бўстони саломатга, гулзори саодатга ҳаққоният йўли ила чиқар. Инсониятнинг илдизи ўлан раҳмидиллик, ҳақшунослик, одиллик каби энг яхши сифатларнинг оноси ҳаққониятдур»...

Бу нуқта жадидларимизнинг дунёқарашини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. И smoилбек Гаспринский 1885 йилда эълон қилган «Оврупо маданиятига бир назари мувозана» («Оврупо маданиятига бир бетарафона қараш») рисоласида у ҳақда фикр юритиб, «Агар инсонларнинг кўражак сўнгги яшаш тарзи ва сўнгги маданияти бу бўлса, инсоният ниҳоятда толеъсиз экан», — деб ёзди. Унингча Оврупода ҳамма нарса бор, Фақат ҳаққоният йўқ. Бу маданият қадим Рим маданияти асосига қурилган. У ахлоқан номукаммаллиги учун барбод бўлди. Унинг ўрнига капиталистик маданият келди. Уни фарзандлари социалистлар рад этдилар. Социалистик адолатсизлик эса ҳаммасидан ошиб тушиди. Нега? Оврупо маданиятининг энг катта айби унда ҳаққоният йўқлигидир. Ҳаққоният эса, Авлоний таъкидлаганидек, «ишда тўғрилик, сўзда ростликдир».

Гаспринский ёзган эди:

«Оврупо бир кекса чолдир, тажрибаси кўпdir. Улуғ ёшига ҳурматимиз бор. Тажрибасидан ўрганамиз, лекин хатоларини тақорламаймиз. Мактабларини, университетларини бизлар ҳам қурамиз. Аммо ақлларимизни қанча ёритсак, юракларимизни шунча «ҳаққоният» билан тўлдирмоққа ҳаракат қиласиз. Оврупода нимани кўрсан, ёш боладек кўтариб чопмаймиз. Эслихушли инсонлардек «Бу нимадир?», «Оқибати нима бўлади?» «Виждан ва ҳаққоният уйғунми?» дея ақл тарозисига тортиб оламиз. Оврупо маданияти мулоҳазасиз қабул қилинавериши мумкин бўлган бир нарса бўлса эди, бу маданиятга Оврупонинг ўз вориси душман бўлмас эди.

Яна бир тақорлайман: янги фанларини, кашфиётларини ва ижодларини, фойдали хизматларини инкор этмайман. Лекин ислом оламининг ислоҳот ва тараққиётга эҳтиёжи бўлган бир пайтда ҳеч бир мулоҳаза қилиб кўрмасдан Оврупога тақлид этишни ақлдан ҳисобламайман».

Афуски, жадидларимизнинг кўпчилиги айниқса илк босқичда, масаланинг мана шу жиҳатларини камроқ ўйладилар.

Ҳаё, иффат, ўйлаб чиқарилган тушунчалар эмас. У

асрлар бўйи инсон тушунчаси билан биргаликда шаклланган. Инсон одобини ҳаё ва иффатсиз тасаввур қилиш қийин. Авлоний ҳаё деганда «ишда, сўзда адабни риоя қўлмоқ»ни тушунади, уни инсонийликнинг муҳим белгиси деб билади.

Ҳамма нарсанинг маълум бир меъёри бор, албатта. Инсоний виқорни суистеъмол қилиш кишини такаббурлика олиб келиб қўяди. Ҳаддан ошган юмшоқ кўнгиллик—ҳалимлик қишини ҳор қиласди. Камтарлик эса хокисорликка элтади. Бу ерда ҳам шакл ва мазмун мутаносиблигининг темир қонуни ўзига хос ҳолда намоён бўлади. Чинакам инсонлик виқори кишида олимлик, фозиллик ва юксак одоб жамлангандагина намоён бўлади. Иккинчи томондан эса, ҳар бир хулқдаги меъёри ҳис қилиш, ўз феъл-атвори, хатти-ҳаракатининг инсоният қонунларига монанд бўлишига эришишнинг ўзи юксак ахлоқ ва фозиллик белгисидир.

Авлоний хулқ ҳақида умуман гапириб қўя қолмай, унга конкрет ёндашишга ҳаракат қиласди. Адибнинг диққат марказида ҳамиша умуминсонийлик мезони туради. Бу мезон исломий ахлоққа суннади ва у кишиларни шу пайтга қадар ота-боболаримиз тарбиясига хизмат қилиб келган турмуш қоидалари билан боғлайди.

Шундай тушунчалар бор, уларнинг номини эшитганингиздаёқ борлифингизни илиқ ва ёқимли ҳислар чулғаб олади. Агар улар бўлмаганда ҳаёт зулматдан, тирикчилик ваҳшиёна кун ўтказмоқдан иборат бўлиб қоларди. Муҳаббат, садоқат, хайриҳоҳлик, олижаноблик кабилар ҳаётга нур, умрга мазмун бахш этади. Инсоннинг шарафли мавқеида буларнинг ўрни алоҳида.

Муҳаббатнинг қамрови кенг. Ватанга муҳаббат, халқа муҳаббат, дўстга муҳаббат, ёрга муҳаббат... Лекин унинг мазмунида бир нарса жуда аниқ. Муҳаббат кимгадир, нимагадир чанқоқ бир интилиш. Уни ўзининг жон-тани деб билиш, бутун борлигини унга бахшида этиш туйғуси билан ёниш. Уни бахтиёр ва шодон кўрмоққа, бахтиёр ва шодон этмоққа бўлган буюк иштиёқ. Унинг қудрати бетимсол. У мўъжизалар яратишга қодир. У сахрони бўstonга айлантира олади, тошдан гул ундиради. Авлоний «Муҳаббат» деб номланган бобни шундай сатрлар билан бошлайди:

«Муҳаббат деб бир нарсани сўймакни айтилур. Дунёдаги инсонлар меҳр ва муҳаббат соясинда яшарлар. Ҳар бир ишни муҳаббат орқасидан ишларлар. Муҳаб-

батсиз кишилар ҳеч бир ишни ишламакға ғайрат ва жасорат қилолмас, дунё нөйматидан лаззат ололмас. Агар бир шогирд илм ва муаллимни сўймаса, иштаҳо ила ўқумаса, мақсадуга етолмас. Ер юзидағи инсонларни урушма-тaloшмаларга қовушдурғон, сийналарини душман ўқиға нишона қилдурғон нарса дин ва миллатларининг, ватан ва давлатларининг муҳаббатидур. Кишини(нг) кеча ва кундуз тиндурмасдан қул каби меҳнат ва машаққатларига кўкрак беруб ишлатадурғон нарса ватан ва бола-чақаларининг меҳру муҳаббати эмасми?»

Кишиларни яхшиликка ундаш, ёмонликдан җайтариш, дунёдаги барча инсонларга эзгулик истаги билан яшаш чинакам олижанобликдир. Одамлар умр бўйи бир-бирлари билан алоқада бўладилар. Ўзаро ёрдамга, ҳамкорликка ҳожат сезадилар. Шундай экан, хайриҳоҳлик, олижаноблик инсонлар ҳаётида катта аҳамият касб этади.

Кишилар феъл-авторларига, орзу-интилишларига кўра бир-бирларига яқинлашадилар ёхуд узоқлашадилар. Яхшилик дўстликни вужудга келтиради. Агар бу дўстлик маслак ва манфаатлар бирлиги асосига қурилса, бениҳоя мустаҳкам ва самарали бўлади. Умрни хуш ва мазмунли ўтказиш учун бундай дўстлик жуда керак.

«Мунислик деб ҳар ким ўз тенги, маслакдошини то-пуб, улфат бўлмакни айтилур. Дунёнинг лаззати содиқ дўстлар ила суҳбат қилмакдан иборат», — деб ёзди Авлоний.

Дўстлик дейилганда ҳамиша садоқат кўзда тутилади. Негаки, бу тушунчалар бир-бирига бениҳоя яқин. Адаб садоқатни шундай таърифлайди:

«Садоқат бир файзи маънавийдурки, у файздан ҳиссасини олмак ҳар бир кишининг муқаддас вазифасидур...»

Энди бундан беш юз йил илгари ёзилган улуғ Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»идаги сатрларни эслайлик:

Ҳар кишига етса фалакдин ғаме,
Бўлмаса ҳамдарди аниңг ҳамдами.

Роз лабин тиккон ипин сўқмаса,
Ҳарнеки кўнглида эрур тўқмаса.

Дард ёқиб шуълаи нобудини,
Чархдин ўткаргай анинг дудини.

Тифи бало кўксини чок айлагай,
Дард они бир дамда ҳалок айлагай...

Бас, кишига умр хуши ёр эмиш,
Умр деган ёри вафодор эмиш!.

Демак, дўстлик биринчи навбатда, ҳамдардлик, ҳамкорлик, ҳамдастлик. Дўстлик ўз вафоси, садоқати билан мустаҳкам. Навоий буни ҳайратомуз тамсиллар билан берган эди. Масалан, вафосиз ёр — зиёсиз шам; зиёсиз шам — муз сумалак каби.

Инсон учун ёлғизлиқ энг оғир жазо. Сўққабош ҳеч қачон баҳтиёр бўлган эмас. Бир қўлдан ахир қачон садочиқкан? Ёлғиз кишининг ҳаёти ғамдангина иборат. Тоқ кишининг машшат уйи вайрон — бутун бир уйни ягона устун кўтариб турганини ким кўрган? Бургутнинг бир қаноти синса, қанча тез учмасин, ҳаёти лаҳзадан ошмайди. Буюк мутафаккир мана шундай қиёсларда дўстликнинг ҳаётий асосларини аниқ ва тиниқ деталлар билан кўрсатиб берган эди.

Абдулла Авлонийнинг ахлоқий қарашлари мумтоз адабиётимизнинг бой заминида шаклланди. Унинг дўстлик ва садоқат ҳақидаги фикрлари адабиётимиздаги ахлоқий қарашларнинг тадрижий давоми эди.

Дўстлик ва унга садоқат таҳсин ва тақдир қилишга лойиқ олий ишдир. Лекин дўстлик дегани ҳамиша ҳам безавол, садоқати ҳамроҳ тушунчами? У ҳолда хиёнат, сохта дўст деган гаплар қаёқдан пайдо бўлди? Нега биргина «дўст», «ёр» сўзлари билан чекланмасдан, «садик ёр», «садик дўст» деб таъкидлаб айтамиз? Шубҳасизки, эзгулик ва разиллик ҳамиша ҳамроҳ бўлганидек, садоқат бор экан, хиёнат ҳам бўлган. Ва бу гап бадиий ижодда дўстлик ҳақидаги фикрларнинг тамал тошларидан бўлиб келган. Акс ҳолда ҳазрати Навоийнинг:

Ҳар кишиким, қўйдум аёғига бош,
Жола киби бошима ёғдурди тош,—

каби машҳур сатрлари яралмаган бўларди.

Табиийки, масаланинг бу томони ҳам Авлоний дик-

¹. А. Навоий. Хамса, УзФА нашриёти, Т., 1960, 81-бет.

қатидан четда қолган эмас. У болашарни ўзаро дўст, ҳамкор ва ҳамдаст бўлишга чорлар экан, дунёда хиёнат ва сохталик деган гаплар ҳам борлигини маълум қилади. Улардан ҳазар этишни тайинлайди.

«Илми ахлоқ юзасидан чин дўст ва ёри содик ила улфат қилмак лозимдур. Чунки баъзи касалларнинг юқиши бўлгонига ўхшаш нодон ва аҳмоқ кишиларнинг урфу одатлари ва ёмон хулқларининг таъсири, сирояти юқиши муқаррардур. Баъзи дўст суратида кўринмиш иккюзлама, мунофиқ душманлар ҳам кўп бўлурлар. Шунинг учун ҳар бир кишига синамасдан, билмасдан дўстлик қилмак, сир айтмак зўр ақлсизликдур. Чин дўст бўлган киши бошингга кулфат ва қайғу келган вақтларида сан билан баробар қайғурур, хотирангдаги қайғуни бўлушуб олур. Сирингни ноаҳил ва нодон кишиларга айтмас, айбингни орқангдан сўзламасдан юзингга айтур. Шодлик вақтингда сан билан баробар шодланур. Ёлғон дўст сандан бир фойда умидида ёки ўз бошига келган заарни қайтармак учун мунофиқона дўстлик қилур. Сирингни ноаҳил кишиларга сўзлаб, қадру эътиборингни поймол қилур. Бундай кишиларга дўст бўлмакдин дўстсиз (ўтмоқ) яхшироқдур».

«Туркий гулистон...»да «Ёмон хулқлар» деб номланган бўлим бор. Унда кишиларга хос 18 қусур ҳақида гап кетади. Буларнинг ҳаммасини жамлайдиган бўлсак, асосан бир нарсага — жаҳолатга келиб боғланади. Муаллиф наздида уларнинг аксарияти учун хос бўлган хусусият жоҳилликдир. Шу боисдан адид танқид тифини асосан жаҳолатга қаратади. Уни инсоният учун энг катта иллат деб билади. Фазаб, шақоват, бузуқлик — сафоҳат, ҳамоқат, ялқовлик — атолат, хасислик — хасосат, танпарварлик — раҳоват, такаббурлик — анонимият, чақимчилик — намимат, фийбат, қўрқоқлик — жибонат, ҳасад, ёлғончилик — кизб, нигоҳ, тамаъ кабилар кўпинча шундан келиб чиқади.

Жаҳолат, содда қилиб айтганда, илмсизлик, нодонликдир. Ундаи киши фикрлашдан, мушоҳададан маҳрум бўлади. У моддий қанчалик бой, сарватдор бўлмасин, маънавий шунчалик тубан ва қашшоқ. Муҳтоҗлик — мусибат, бироқ жоҳиллик мусибати ундан даҳшатлироқдир. Авлоний жаҳолатни қоралар экан, у ҳақда айтилган кўпгина маълум ва машҳур фикрларни мисол қилиб келтиради:

«Суқрот ҳаким: «Дунёда энг ҳазар қилинадурган ил-

лат жаҳлдур: Мен жоҳилга ачинганимдек кўра ачинмайман, зероки жоҳилнинг ўз ихтиёри ила қилғон ҳаракати аъмонинг ихтиёrsиз қилғон ҳаракатидан менинг назаримда хунук», — демиш.

«Афлотун ҳаким: «Жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг хусуматидан зарарлироқдур. Инсон энг юқишилик бир касалдан сақланган каби жоҳилдан ҳазар қилмак лозимдур», — демиш.

Адиб бу фикрларнинг маъносини чақишига, ундан хулоса чиқаришга авлодларни «жаҳолат ва нодонлик балоларидан қутқармоқ учун «жон борича», «куч еткунча» «чолишмоқ»قا чорлайди: Жаҳолатнинг ҳам икки тури бор, — дейди муаллиф. — Бири — жаҳли басит, иккинчиси жаҳли мураккаб. Биринчиси у қадар даҳшатли эмас. Улар бир нарсани билмасалар, билмасликларини эътироғ қиладилар. Унинг давоси у қадар қийин эмас: билиш ва ўрганишга астойдил қунт қилинса, масала ҳал бўлади. Иккинчиси — ёмон. Улар бир нарсани билмайдилар ва бунга иқрор ҳам бўлмайдилар. Уларни халқ «ўзи билармон» деб атайди. Ҳамоқат худди шунинг бир кўриниши. У ақл ва маърифат камлигидан ҳосил бўладиган энг ёмон хулқлардан. У жаҳолатдан ёмонроқ. Чунки жоҳилда биргина нодонлик бор. Аҳмоқда эса неча ақллини алдайдиган ёлғон-яшшиғ сўзлар бор. Уларни ҳеч бир ишда на ақлий, на нақлий далиллар билан кўнидириб бўлмайди. Дарҳақиқат, давоси мушкул бўлган иллатдир!

Лекин давосиз дард йўқ. Унинг ягона дармони ақл ва фикр. Инсон ўзини қўлга олиб, нафсини жиловлаб ён-атрофига ибрат назари билан боқса, саъй-ғайрат қиласа, ундан халос бўла олади. Авлоний мана шундай оптимистик холосага келади.

Газаб инсондаги табиий туйғу, «маҳсус бир қувваи мудофаа». У шу орқали ўз номусини чётдан келадиган зарар ва ҳалокатдан сақлайди. Лекин уни жабр ва зулм тариқида йашлатмоқдан эҳтиёт бўлиш лозим. Нафс ғуруридан пайдо бўладиган бу ҳол инсонни аламли азобларга гирифтор қилиши мумкинки, у худди шу нуқтада жаҳолат тимсолига айланади.

Адиб газабни физиологик-психологик асосларда кўрсатиб беришга ҳаракат қиласи: «... шиддат ва ҳароратнинг таъсири вужуддаги қонни бузуб, ҳаракат қилдуруб, димогига ҳужум қилуб, ақлни паришон қилур-да, кишини(нг) ихтиёрини қўлдан олур. Бу сояда ўзини

ёхуд бошқа бир кишини ҳасрат ва надоматга дучор қи-
лур».

Авлоний ҳар бир ҳолатда ҳам оқилона иш тутишга
чақиради.

Дангасалик, ялқовлик — кишилар баҳтини шикаст-
ловчи катта оғат. Баҳт учун эса курашмоқ, ғайрат ва
шижоат билан «чолишмоқ» керак. Табиийки, ҳаракат ва
мөхнатнинг самараси бирданига кўриниб қўя қолмайди.
Лекин инсон саъӣ-ҳаракатда, сабот ва матонатда завқ-
шавқ билан давом этмоқдан бир дам бўлсин чекинмас-
лиги лозим. Улар, албатта, самара кўрсатади. Ахир да-
раҳт ҳам тўрт-беш йиллик мөхнатдан сўнггина ҳосилга
киради-ку! Шогирд-чи? Саводини чиқариш, илмини маъ-
лум жойга етказиш ва маънавий саодат фақат ғайрат-
ли ва мөхнаткаш кишигагина насиб этади. Ибн Сино
айтганидек, ғайратсиз киши тирик ўлиkdir. Ўликлар
эса тириклар орасида эмас, тупроқ орасидадир. Ҳа, Бе-
линский айтмоқчи, «Яшамоқ фалон йил еб-ичмоқ, ман-
саб ва пул учун солишмоқ, бўш вақтларда эса, мудраб
пашша қўримоқ ва қартавозлик қилмоқдан иборат эмас.
Бундай ҳаёт ҳар қандай ўлимдан ҳам ёмон, бундай
одам эса ҳар қандай ҳайвондан ҳам тубандир... Яшамоқ
бу ҳис этмоқ ва фикрламоқ, изтироб чекмоқ ва роҳат
қилмоқдир. Булардан бошқа ҳар қандай ҳаёт ўлимдир.
Бизниң туйғу ва тафаккуримиз қанчалик катта мазмун-
ни қамраб олса, изтироб ва роҳатланиш қобилиятимиз
қанчалик кучли ва теран бўлса, демакки, биз шу қадар
кўп яшаемиз. Бундай ҳаётнинг лаҳзаси майдა-чўйда
ишлару, икки пуллик мақсадлар билан руҳсиз мудраб
ўтказилган юз йилдан аҳамиятлироқдир»¹.

Китобдаги дангасалик ва ялқовликни қораловчи
«Атолат» ва «Раҳоват» бобларида умрни ана шундай
мазмунли қилишга интилиш кераклиги ҳақида гап кета-
ди...

Хасисликни ҳеч ким алқаб тилга олган эмас. Халқ
офзаки ижодида бу ҳақдаги ҳажвиялар сон-саноқсиз.
Ёзма адабиётда ҳам улар истаганча топилади. Фирдав-
сийнинг буюк «Шоҳнома»сида Бераҳм номли бир пер-
сонаж бор. У мөхмонни уйга киритмайди. Киритганда
ҳам — бу дунёning ишлари шунаقا, бирор овқат ейди,

¹ В. Г. Белинский. Адабий орзулар,Faфур Fулом нашриёти,
Т., 1977, 97-бет.

иккинчиси эса уни томоша қиласи, — дейди-да, очликдан зўрга турган меҳмон олдида овқатланишга тушиб кетади. У меҳмон эса шоҳ Баҳром эди. Шундан Муқимийнинг зиқна гумаштасига қадар қанчадаң-қанча уларнинг салбий тимсоллари яратилди. Сахийлик ва бахиллик муқоясаси адабиётнинг доимий масалаларидан бири бўлиб қолди. Мана шу анъаналар руҳида тарбия топган Авлоний хасисликни жуда содда, аниқ ифода ва деталлар ёрдамида ўқувчига етказишга уринди.

Ипак қуртигининг тақдирини кўз олдингизга келтиринг. У пилла ичида ўралиб, ҳаётини маҳв этади. Қанчалар мashaққат билан ҳосил бўлган ипак бошқаларга насиб этади. Ўмрини мол-дунё ҳирси билан ўтказган инсонлар тақдиди ҳам худди шундай, дейди адиб.

Шундай бир иллат бор, темирдаги зангга ўхшайди. Занг темирни еб ишдан чиқарганидек, у ҳам қалбни изтиробга солади, сўнг барбод этади. Бу **адоват**дир. Бу дараҳтдан фақат хусумат мевалари етишади. Оқил инсонлар уни вақтида кесиб ташлаб, меҳр, дўстлик новдаларини улайдилар ва ундан муҳаббат, улфат мевасини олишга муваффақ бўладилар. Авлоний кишининг нафсонияти билан боғлиқ ҳолда майдонга келадиган адоватни шундай тушунтирган ва ундан ҳазар қилишга чақирган эди.

Муаллиф намимат — чақимчилик, ғийбат, ҳасад, кизб — ўғрилик, нифоқ — иккюзламалик ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталади ва уларнинг инсонлар ҳаётидаги зарарини атрофлича кўрсатиб беришга ҳаракат қиласи.

Ғийбатчи ва чақимчи кишиларни Авлоний бузоқбoshiга ўхшатади. Бузоқбоши дараҳт илдизини кемириб қуритгани каби чақимчи ва ғийбатчилар ҳам кишилар ўтасидаги меҳр-муҳаббатни емирадилар. Донишмандлардан бири айтганидек, «мол ва ашё ўғриларидан кўра кўпроқ одамлар орасидан дўстлик, улфат, муҳаббатни ўғирлайдиган одамлардан сақланмоқ лозим».

Авлоний **ғийбатчилик** ва унинг оқибатини шундай таҳлил этади: «Инсон бошқа гуноҳларни (нг) нафснинг лаззати учун қиласидур. Аммо ғийбат соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бир бошқа кишининг бошига бир бало ҳозирлайдур. Чунки сўз боруб, ғийбат қилинмиш кишининг қулогига етар. Ғазаб қони ҳаракатга кирав. Ғийбатчидан ўч олмак фурсатини пойлар. Шундай қиуб; ғийбат соясида икки мусулмон оросига зўр душман-

лик тушар. Охири ўлумгача боруб тиралур. Шул тариқа ғийбатдан туғулғон адоват чўзулмоқға оид бўлуб, душманлик зўраюб, ўз ароларидағи хусусий жанжаллар ила азиз умрларини ўздируб, умумий халқ фойдаси учун ишланадурғон миллий ишлардан маҳрум бўлмаклари ила баробар аҳолининг оросидан иттифоқнинг йўқолувига сабаб бўлурлар».

Ахлоқ илмининг алломалари ҳасад ҳақида ғоят диққатга сазовор фикрлар билдирганлар. Авлоний шулардан характерлиларини тўплаб, китобида келтиради, изоҳлайди. Ҳасад ва унинг заарини кўрсатишда улардан унумли фойдаланади. Жумладан, уларнинг бири ҳасадни оташга ўхшатган экан: «Оташ ўзидан-ўзи ёнуб кул бўлғони каби ҳусудларнинг жасади ҳасад ўти ила эруб маҳв ва барбод бўлур».

Суқротдан эса қуидаги гап келтирилади: «Ҳасадчи киши бир он ва бир замон роҳат ва фароғат юзини кўрмас. Дунёда қанча меҳнат ва мусибат бўлса, барчasi ул бечорани ўраб олмишдур».

Арастунинг фикри ҳам жуда ибратли: «Дунёда ҳаммадан ҳосиднинг юки оғирдур, чунки ул бечора бутун дунёдаги шод ва масур одамларнинг қайгуларини ўз устига юклаб юрийдур».

Асарнинг ширали тили, келтирилган хилма-хил мақол-ҳикматлар, равон, таъсирчан услуб уни ўша даврдаги кўпгина таълимий-ахлоқий асалардан ажратиб туради. У, айтиш мумкинки, ўзига хос бадий асар ҳамдир. Авлоний дорини асалга қўшиб беморга егизгац табибга ўхшайди. Ўзининг ахлоқ ва таълим, борлиқ ва жамият ҳақидаги қимматли фикрларини ўқувчига нағис ва гўзал либосда тақдим қиласди. Баъзан ҳайратомуз образли иборалар, чиройли лирик, эпик парчалар келтириб, китобхонга эстетик завқ ҳам етказади. Ундағи ибратли, мазмундор, айни пайтда ихчам ҳикоялар китобхоннинг хотирасида узоқ сақланиб қолади. Бу ерда биз шулардан фақат биттасини келтириш билан чекланамиз. Бу «Назари ибрат» бобидаги «Луқмон ва кўр» ҳикоясидир. Мана ўша ҳикоя: «Бир кўр ҳазрати Луқмоннинг олдиларига келуб, агар кўзимни очсангиз, ман сизга қул бўлурман, демиш. Ҳаким кўрни(нг) маърифат соҳиби эканин билуб, «Жоним, кўзингни пардасини очмоқ мумкин, лекин назари ибратни очмоқ кўлимдан келмайдур», — демишлар. Кўр: «Ё, Луқмон! Сизнинг шуҳратингиз фақат парда очмоқдан иборат

бўлса, сизни ҳаким демай, табиб демак лозим экан»,— деб ҳазрати Луқмоннинг ибрат кўзини очмишдир».

Шарқ адабиётида ахлоқ ва одоб фавқулодда катта ўрин эгаллади. «Адабиёт» мағҳумининг ўзи ҳам одоб сўзига бориб тақалиши бежиз эмас. Шарқда бу мавзуга тўқинмаган шеър аҳлини топиш қийин. Ёзма адабиёти-мизнинг биринчи йирик намунаси «Қутадфу билиг» ўрта асрнинг ахлоқ қомуси эди. Алишер Навоийнинг бу масалага қанчалар эътибор берганлиги ҳаммага мълум. Шарқда ахлоқ илмининг буюк алломалари етишиб чиқдилар. Саъдий Шерозий шундай буюк рутбага мушарраф бўлганлардан эди. У ўзининг «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари билан бадиий ижодда јнги бир йўл очиб берди...

Авлоний ўз асарини яратишда Шайх Саъдий изидан борди. Китобнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» деб номланганлиги бежиз эмас. Авлоний буни китобнинг 1917 йилги иккинчи нашрига ёзган сўнг сўзида алоҳида таъкидлаб кўрсатади. У шундай ёзади: «Туркистон мактабларида ўз шевамизда ёзилмиш мукаммал «Ахлоқ» китобининг йўқлиги афроди шундай бир асарга ташна ва муҳтоҷ эканлиғи, ўзум муаллимлар жумлласидан ўлдуғимдан, манга ҳам очиқ мълум ўлди. Шунинг учун кўп вақтлар тажриба сўнгидан адиби муҳтарам Шайх Саъдий усулинда ёзмакни, гарчи оғир иш бўлса ҳам, ўзимга муқаддас бир вазифа адо қиласроқ ва бу камчиликни ародин кўтармакни муносиб кўрдим».

Адабиётшунослар ҳақли эътироф этганларидек, эски ўзбек мактабларида асосий дарсликлардан бири сифатида ўқитилиб келган «Гулистон» форс классикасининг энг кўркам, энг «баржастаси» эди. Унга эргашиб ёзилган асарлар кўп бўлди. Абдураҳмон Жомийнинг машхур «Баҳористон»и, Мўйниддин Жўвайний ва Ибн Қамолпошонинг «Нигористон», Мажидиддин Хавофийнинг «Хористон» асарлари шу йўлда ёзилган эди. «Туркий Гулистон» ҳам мана шу буюк обидага ўзига хос назира, ўзига хос жавоб, шогирднинг устозга таъзими эди. Авлоний устоздан биргина «усул»ни олмади, унинг юксак инсонпарварлик руҳи билан тўлиқ шеъриятидан ҳам озиқ олди. Уларнинг айримларини таржима қилиб асарига кирилди.

Саъдий билан Авлоний даврини 600 йилдан ортиқроқ вақт ажратиб туради. Ўрта асрнинг буюк гуманисти билан XX аср нафақсидан баҳра олган Авлонийнинг

қарашларида, туйғуларида анчагина фарқ бор, албатта. Авлоний ахлоқ түғрисида «Гулистан»га ўхшаш бир асар ёзар экан, шу баҳонада замонасининг муҳим, дардли масалаларини ҳам асарга ғоят усталик билан сингдириб кета олди. Булар ҳуқуқсизлик, мустамлакачилик асоратлари билан бөғлиқ тутқунлик ва турғунлик эди. Дин-диёнатнинг, миллат-миллиятнинг бузулиши эди. Адидни халқнинг noctor, ғариб турмуши чуқур ўйга солади:

Ҳар кун ўлурام шомгача ман ғамга гирифтор,
Ҳар шаб ёнурам оташа парвона каби зор.
Ҳеч кимса эмас бу мани аҳволима воқиф,
Ман хастаяму миллатим ўлмиш нега бемор?

Асарнинг илк саҳифасида келтирилган бу түртлик унга бемалол эпиграф бўла олади. Шоир ҳар бир ахлоқий тушунчани талқин қиласи экан, уни бевосита ўз даври масалалари билан боғлайди ва китобга ўша замон нафасини олиб киришга муваффақ бўлади. Масалан, асарда «Тарбиянинг замони» деган қисм бор. Унда тарбиянинг ўйда, сўнгроқ мактаб-мадрасада олиб борилиши ҳақида гап кетаркан, бундай ишга имконсиз халқнинг оғир моддий тирикчилиги ачиниш билан қайд қилинган. «Мақсади пул, маслаги шуҳрат, юқори мактабларда ўқимаган, «усули таълим» кўрмаган муаллимлар», «матлаблари ош, мақсадлари чопон, дарслари бенитиҳон, ислоҳ яқинидан юрмаган мударрислар» ўтқир ҳажв остига олинади. Ёки «Тамаъ» бобида замонасида «тамаъ нони бирла қорин тўйғузадургон кишиларнинг ҳисоби йўқ»лигини ошкор этади. Яна бир ўринда эса мустамлака Туркистонидаги эрксизлик, чоризм тазиийи, меҳнаткашнинг машаққатли тирикчилиги ҳақида сўз очади: «Биз осиёликлар, хусусан туркистониклар думба сотуб, чандир чайнаймиз. Қаймоқ беруб сут ошиймиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз».

Авлоний адолатни, ҳар бир миллатнинг озод ва баҳтли бўлиш ҳуқуқини дунёнинг асоси деб билди, бирорга «жабр қилувчининг ёқаси ҳеч қачон жазо қўлидан қутула олмас»лигини айтди. Зулмни қоралар экан, «Мазлумнинг оҳидан ўткур нарса йўқ:

Ҳазар қил оҳидан, афғонидан у мазлумни (нг)
Бир оҳ бирла солур бошинга бутун аросат»,—
дека, «қувватсизлар» ғамини кўтариб чиқди.

«Туркий Гулистан...» асримиз бошларидаги педагогик фикр тараққиётидагина эмас, балки умуман бу давр ижтимоий-эстетик тафаккур ривожида ҳам сезиларли из қолдирди. Унинг бу ерда бошлаб қўйган жуда кўп фикрлари шеъриятида давом этди.

Маърифатпарвар шоир

Авлонийнинг муаллимлик фаолияти, таълим-тарбия фикрлари жадидчиликнинг муҳим бир қаноти амалий маърифатчиликнинг йўналиш ва хусусиятларини белгилашга ёрдам берса, шеърияти XX аср ўзбек миллий шеърининг майдонга келиши ва тарихий такомилини тайин этишда қимматли материаллар беради.

Авлоний «1894 йилдан бошлаб шеър ёзишга тутинган» бўлса-да, у шеърлар бизгача етиб келмаган. Унинг Октябр инқилобигача бўлган поэтиқ мероси, асосан, «Адабиёт» номли 6 қисмдан иборат шеърий тўпламларида жамланган. Уларнинг ҳар бири 1909—1917 йиллар оралиғида алоҳида-алоҳида бир неча маротаба нашр қилинган. Шунингдек, ўша давр вақтли матбуоти саҳифаларида ҳам шоир шеърларини кўплаб учратамиз. Бу шеърларнинг деярли ҳаммаси мазкур тўпламларга киритилган. Аксарияти шоирнинг 1905 йилдан кейинги ижодига мансуб бўлиб, миллий-ижтимоий характердадир. Бунинг сабаби шундаки, 1905 йилдан кейин шеъриятнинг ўз масалалари пайдо бўлди. Ватан ва миллат дардини англашга уриниш сезила бошлади. Авлонийда шундай шиорнамо сатрларга дуч келамиз:

Аё эй соҳиби урфон! Ватан боғинда фарёд эт,
Отиб ташла ародин эски одатларни барбод эт.

Маориф-ла фунун таҳсилина қил раҳнамолиғ сан,
Қоронгуда қолан миллатни нури илма иршод эт.

Ватан меҳри агар бўлса — дилингда ишқ савдоси,
Отил нури маорифга ўзингни мисли Фарҳод эт!..—
деб маорифга муҳаббат эълон қиласи.

Тошкентлик адаб Мирмуҳсин Шермуҳамедовда эса қўйидаги мисраларни учратамиз:

Эй гўзал маҳбуб — фан, қилма юзинг биздан ниҳон,
Барчамиз ошиқлиғимиз санга эълон айладук¹.

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1913, 98-бет.

Миллатнинг равнақи әмас, яшаши учуноқ илм керак. Усиз ҳозирги шароитда тириклик мумкин әмас. Демак, уни әгаллаш лозим. Бу муҳим фикр анъанавий ифодаланмоқда. Маърифатга муҳаббат эълон қилинмоқда. Самарқандлик шоир Сиддиқий-Ажзий ёзади:

Парирўлар паришон зулфитеқ хотир паришонам,
Паришона́м, недан хотир паришонлиқ-ла ҳайронам.

Недан овора дашти ғамда нолон кездуким билмам,
Магар Мажнуни Лайлойи, нишоти базми урфонам,

Гирифтори саводу хатту холу сафҳаи дардам,
Асири кулфату ранжу балоу доғи хирмонам¹.

Дарҳақиқат, уларнинг ўй-фикрини гул-булбул ташбеҳи әмас, маҳбубасини ағёр йўлдан урган ошиқ кечинмалари ҳам әмас, аср бошидаги афтодаҳол Туркистоннинг аянчли қисмати, йилдан-йил әмас, кундан-кун аждодлар хотирасини, ўзлигиги иштираби, тарихдан узилиб бораётган авлод банд қилди. Ўлар ҳуқуқсиз халқ баҳтли бўла олмаслигини англадилар. Ҳудди шу сабабли Сиддиқий-Ажзий ўзининг «хуштабъ»лик билан ёзилган ишқий шеъриятидан воз кечди, уларни куйдириб ташлади². Авлонийнинг 90-йилларда ёзилган, эҳтимолки ишқий характерда бўлган шеърларининг бизгача сақланмай қолганлиги сабаби шундандир.

Бундай ҳол фақат бизнинг адабиётимизда әмас, балки бошқа халқлар адабиётида ҳам учрайди. Масалан, Панамада мустақиллик учун кураш авж олган 60-йилларда Модесто Мохиконинг:

Ортиқ куйламасман ишқ-муҳаббатни,
Илоҳий шеърларга бормайди қўлим.
Ватанда эрк ва баҳт бўлмагунича,
Ашувламиз битта: Озодлик ё ўлим!³

шеъри жанговар шиорга айланиб кетган экан.

Авлоний эрк ва озодликни ҳар нарсадан баланд тутаркан, унга олиб борадиган бирдан-бир йўл деб илм-маърифатни билди. Шу сабаб Ватани, халқи учун зар-

¹ Сиддиқий. Айнул адаб, Самарқанд, 1916, 21-бет.

² Қаранг: Турсунқул (Раҳим Ҳошим). Сиддиқий тўғрисида мулоҳазалар, «Маориф ва ўқитғучи» ж., 1928, 3-сон.

³ Песни Панамы, Изд. иностр. лит., М., 1963, 38-бет (таржи-ма бизники—Б. Қ.)

рича маифаат етказишни ўйлаган кишини маърифатга даъват этди. Илм-фани эгаллашга озгина бўлсин халқи тартибидар, шу жумладан эски ўқитиш усули кескин таңқид қилиди. Илм-маърифат, айниқса, Европа маданияти ишдом билан тарғиб этилди.

Лекин бу ерда бир нарсани ҳисобга олиш керак. Русия Туркистонни забт этар экан, ўзини ўлканинг нунти паноҳидек тутди. У гўё бу ерга маърифат, маданият олиб келгандек эди. Юртдаги жаҳолат, зулм, ўзаро жанжал ва низолар русларнинг сиёсий ҳукмроиликлари гагина эмас, маҳаллий халқнинг ич-йичига кириб, маънавиятини ҳам эгаллашларига йўл очди. Мустамлака ҳукумати давлат идора усулида, фан-маданиятда кескин илгари силжиган Русия ва Европа ҳайётини ибрат — андоза қилиб кўрсатишга зўр берди. Булар, аксарият, миллатнинг ўтмиши ва асрий анъ-аналарига қарама-қарши қўйиб борилди. Буларнинг ҳаммаси миллатни ичдан емириш, ўзлигини ўқотиш, шировард-оқибатда руслаштиришга қаратилганини дастлабига энг пешқадам зиёлиларимиз ҳам пайқай олмадилар. Фурқат ҳам бундан мустасно эмас. Шуларни кўзда тутиб, А. З. Валидий ёзади: «Коемополитларимизча, ўлканинг кашф этилиши маданият учун буюк ғалабадир. Уларга кўра русларнинг кўплаб кўчиб кечини натижасида Туркистонда маданий тараққиёт никишофи таъмин этилганмиш. Ўлкадаги қайси қавмнинг ва тилнинг ўрнига у келяпти, бу улар учун аҳамиятсиз. Инсонларнинг саодати миллатлардан бирининг бошқаларини ютиб ёхуд атрофида ушлаб, бир андозага солиши билан амалга ошмайди; айниқса Ўрта Осиё қавмларининг ўртадан сурилиб, улар ўрнига Русия ва Хитойнинг ҳукмрон бўлиши миллионларча ерли аҳолининг асрларча изтироб чекишлирага олиб келарлики, бу ўлка тарихининг энг қора ва энг баҳтсиз саунфаларини ташкил этган бўлур эди»¹.

Шунинг учун «Европа маданияти» тушунчаси ва унга мунисабат ижодкорларимизда бир хил эмас. Бунинг мумтоз намунасини Исмоилбек Гаспринский 1885 йилда босдирган «Оврупо маданиятига бир назари мувозана» рисоласида берган эди. Фитрат эса 1920 йилда қаҳрамони тилидан шундай дейди: «Овруподаги билим бор,

¹ А. З. Валидий Тўғон, Бугунги турқ эли Туркистон ва яқин тарихи, 1-жилд, 2-нашри, Истанбул, 1981, 586-бет.

лекин инсоф йўқ. Оврупонинг билими қоғлоннинг тиши, тирноғи қаби бир нарсадир. Кучсизларни йиртиб емак тўғрисида кўп иш кўрмишдир... Оврупо ишларини ўрганмак, албатта, керакдир. Оврупода ўқимоқ овруполиларни инсофли, адолатли деб мақтамоқ учун эмас, улардан ўзимизни сақламоқ, тишли, тирноқли бўлиш учун керакдир».

Яна: «Мен ҳар нарсани Овруподан ўргандим. Оврупонинг инсофсизлигини-да ўзиндан ўргандим. Мен Оврупонинг фазилатини инкор этмаям. Оврупонинг буюк фазилати кучсизларни алдаб, қонларини ичмакдир...»¹.

Авлонийда ҳам «маданият ваҳшийлари» деган ибора бор. «Маданият» сўзининг «ваҳшийлик» билан ёнма-ён қўйилиши ушбу масалага ёндашишда унинг Фитрат билан бир позицияда турганини кўрсатади. Бу, албатта, жаҳоний ҳодиса бўлган илфор рус маданиятидан воз кечиши дегани эмас. Уни сиёсий мақсадларга хизмат қилдирилганини англаш, холос.

Дарҳақиқат, маърифатчилик ва ижтимоий мавзуу Авлоний шеъриятида марказий ўрин эгаллади. Шоир илм-фанинг фазилатларини завқу шавқ билан куйлади. «Мактаб», «маориф», «илм», «фан» каби тушунчалар шоир шеърларида эзгуликнинг бетимсол рамзи, образи даражасига кўтарилади, «жаҳолат» ва «нодонлик» эса зулмат ва ёвузлик тимсоли сифатида талқин қилинади.

Аёллар аҳволи ҳамиша жамиятдаги эркинлик даражасининг мезонларидан бўлиб келган. Бу масала Авлонийда қандай ҳал қилинган?

Илму дониш яхши зийнатдур хотин-қиз аҳлина,
Кўй қадам илм уйина, тумору маржонни унут.

Унинг мактабида қизлар ҳам болалар билан ёнма-ён ўтириб таҳсил оладилар. «Туркистон вилоятининг газети» 1910 йил сонларидан бирида ўша йили 23 майда Авлоний мактабида «бир неча уламолар, шогирдларнинг оталари» ва кўплаб томошабинлар ҳузурида бўлиб ўтган имтиҳон ҳақида тўхталиб, «бир ёш шогирд-қизнинг ўз ақли ва тарбияси билан ҳаммани ҳайратга солганини хабар қилган эди»².

¹ Абдурауф Фитрат, Чин севиш, Т., 1996, 44—46-бетлар.

² «Туркистон вилоятининг газети», 1910, 39-сон.

Маърифатнинг аҳамияти миллат, жамият тарбия-сигда бемислдир. Уни амалга ошириш асосан зиёлилар, опричи навбатда, олиму муаллимлар, шоиру санъаткорлар зиммасидадир. Агар миллат ҳақ-хуқуқини йўқотган, асрий илму маърифатидан узоқлаштирилган, ўзлигини унутаётган бир ҳолга тушиб, жамият маъниавиятидан маҳрум даражага етган бўлса, зиёли зиммасидаги иш ўн, балки юз карра оғирроқдир.

Адабиётнинг тасвир обьекти — ҳаёт, унинг дол зарб масалалари. Унда ҳаётнинг барча қирралари — инидаткор тўлқинларидан майин мавжларигача, нурли оҳангларидан ғамгин нидоларигача, тантанавор дамларидан фожиали дақиқаларигача тасвир этилмоғи керак. Улар инсон руҳида қатрадаги қўёшдек жамулжам. Адабиёт мана шу руҳнинг таржимони бўлмоғи лозим.

Авлоний «Адабиёт...» шеърий тўпламининг 3-жузиға:

Қаламим қорасидур огоҳ достонимдан,
Ҳазин қайғум эшитинг у таржумонимдан,—

деган сатрларни әлиграф қилиб келтирган эди. Шоир ўз шеърларининг мазмунига ишора қилмоқда. Замонки ҳақсизлик асосига қурилган, атроф зулмат ва қабоҳатдан иборат экан, у шодон бўла олмайди. Буни у 1909 йилдаёқ «Адабиёт...»нинг 1-жузидағи сўзбошида таъкидлаб кўрсатган, «шеърга ҳарис» халқига «ҳасрат ва надоматлар»ини айтишга бел боғлаган, тасодифмаски, ўзига «Ҳижрон» тахаллусини танлаган эди.

Авлоний шеърларини ўқир экансиз, кўз олдингизда XX аср бошидаги Туркистон манзаралари гавдаланади. Шоир унга юксакдан, дунё халқлари ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар, Европадаги тараққиёт нуқтаи назаридан разм солади.

Мана тараққиёт асидаги Туркистоннинг рангсиз, жонсиз ҳаётидан лавҳалар:

Самоварга чиқишиб, ёшу қари чулдирашур,
Эртадан кечгача чойни ичадур шўлдур-шўлдур,
Ўлтуруб мақташадур отини, эшишакларини,
Бири дер — йўрға, бири дер: — сеники — дулдур-
дулдур.

Уйда оч ўлтурадур хотини — эр тўкма еяр,
Келтуруб бачча, базмларга кетар пулдур-пулдур.
Ўйнабон қарта-қимор, пулларини бой берибон,
Том тешиб, бўхча ўғирлаб, одам ўлдур-ўлдур.

Яна:

Хулус ният ила ҳеч иша қиришмаймиз,
Етишуб бир амали, дафъатан ҳаво қиламиз.
Қимики жоҳилу шарманда, они мақтайдиз,
Еубори мақдамини кўзга тўтиё қиламиз.
Қимики, манфаати халқ учун қадам қўйса,
Ониг ҳақида туну кун(да) бад дуо қиламиз.
Агарда бир сўзимиз ташласа, ўғил-қизимиз,
«Жувонмарг, йўқол!» — деб оқу қаро қиламиз.
Замонага ёрашур илма бизда рағбат йўқ,
Фунун ўрнига биз кайф ила сафо қиламиз.

Бу лавҳалардан аста-секин Туркистоннинг яхлит манзаси ҳосил бўлади. Диљни димиқтирувчи бу сўлғин ранг қанчалик жирканч бўлса, шунча аянчли ҳамдир. Бу туйгулар бора-бора шоирда жуда табиий Ҷоғирослар пўртанаисига айланади: «Хонумони хароб», «бой-қушларга ҳамдам», фарзандлари «ҳайкал»дек жонсиз, «вайрон» Туркистон! Йўқ! «Саҳни жонлик жаноза бирлан тўлгон» «буюк мазор!» Унга ўлик кимсалар — «мадфун зиндалар» қўйилган. Бу тирик ўликлар — Туркистоннинг бу кунги ноқобил авлодлариридир. Унинг аҳволига ер ҳам, осмон ҳам йиғлайди. У ҳам фақир, ҳам ҳақири. Бир тарафдан жаҳолат, иккинчи томондан хорлик. Шу аҳволда у «баданидан доимо қон олдиради» — мустамлакачилик жафосини тортади.

Маризинг бир тарафдан, бир тарафдан хорсан—миллат, Бадандан доимо қон олдурап беморсан — миллат.

У на «тили», на «қўлғи» бўлмаган сурати девор. Бу мудҳиш ҳол шоирни ларзага солади. Бутун вужуди билан унинг «кўз очиб» дунёга разм солишини, «уйғон» ишини истайди:

Кўзинг оч, ётма, ғафлагдан ўсон, миллат, ўсон миллат!
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон миллат!—
деб ҳайқиради шоир.

Муҳими шундаки, шоирдаги миллий ҳасрат нидолари ижтимоий оҳанг билан ҳамовоз жаранглайди. У бу «буюк мазор» нинг кимларгадир «боғи жинон» — жаннат гулшани эканлигини билади. Ҳа, у ҳаммага ҳам бирдай «аламзор» эмас. Унинг «фароғати» ҳам бор. Лекин уни «ҳукамо»гина кўради. Унинг «ғунчалари» ҳам кўп, бироқ уни «ҳукамо»гина теради. Аммо бизда

қани ўша «ҳукамо?» «Фуқаро»нинг насибаси эса гул-нинг тикани («хор») дир. Шу туфайли у оёқ остида — «хоки маваллат» да. Бу «манзар» шоирга «маҳшар» азобини беради. Шоир унга ҳар назар ташлаганда, «бағри кабоб» бўлади. Аммо у — Она! Шоир унга фарзандки, унинг дардидан изтиробга тушади. Ўз навбатида она ҳам ўз фарзандининг тарбияси ва тақдири учун бурчли:

Эй, модарим, чўжуқларинг ифлос, безиё,
Остингдан устинг ўлди биза тар(и)қа фуқаро.
Сандин умид шулмиди, жондан азиз оно?
Кундан-кун айладинг бизи Ҳижрона мубтало.
Эй, шири шафқати биза хунбор ўлан Ватан!
Борми жаҳонда санча ситамгор ўлан Ватан!

Авлоний 1912 йилда босилиб чиққан шеърларидан бирини «Дунё фожеасиндан» деб номлаган эди. Шоир унда инсонлар дунёсида инсонча ҳаёт йўқлигини қаламга олди. Беҳуда тўклилаётган қонлар, инсоннинг ҳайвонча ҳам қадри қолмагани, «Бечора-ю ожизлар», «афтода етимлар» бошидаги «жабру ситамлар», «ҳақ пастда қолуб, ноҳақ пул бирла қувват топ»иши, унингча, бу фожианинг бир кўринишидир. Бас, у «ғам уйи»дир. Фамхона эса «барбод бўл»моғи лозим.

Авлоний ҳокимлар ва тобеълар — «кучлилар» ва «кучсизлар» ўртасидаги муносабатларга эътибор берди. Бу муносабатларда инсон номига муносиб белги топа олмади. Аксинча, улар йиртқич ҳайвонларнинг зўри ожизини маҳв этиш асосига қурилган кун кечириш тарзини эсга тўширади. Лекин йиртқич ҳайвон билан «инсон-дарранда» орасида фарқ бор. Бу фарқ шундаки, «инсон-дарранда» сўзлайдиган, фикрлайдиган йиртқичдир. У инсоғ ва виждондан лоф уради. Дўстлик, биродарлик ҳақида соатлаб ваъз ўқий олади. Эгнидан тақво либоси тушмайди. Бу биргина Туркистонга хос ҳол эмас. У ҳамма ерда мавжуд. Шоир бундай ҳолни рақиб миллат ичиди эмас, миллатлар орасида ҳам кўради. Масалан, мамлакатлар ўртасида бўлиб турадиган урушлар шунинг бир кўриниши, деб ҳисоблайди. Бироқ «Бу кунда маданий миллатлар урушларини тижорат ва саноатга айландурдилар,— деб ёзган эди адаб,— ва бу сояда бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошладилар. Сеҳргарлик ва жодугарлик ила эмас, тижорат ва са-

ноатгирилик ила чолишқон Ёврупо, Африқо ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар қилмоқдадур». Замоннинг ранги ўзгарди, холос. Моҳияти ўша-ўша. «Кучлик» миллатлар — «жаҳон Жайхунлари» «кучсиз»ларини ўз комига тортмоқда. Шоир шуларга «туъмай тайёр» бўлишдан огоҳ қилмоқчи. Шунинг учун ҳам у миллатнинг ҳаёт-мамот масаласи ҳал бўлаётганини, унинг «явмулҳисоб» қаршисида турганини кўп таъкидлайди. Хўш, шоир буларнинг олдини өлиш, инсонларнинг инсонларча ҳаёт кечиришини таъмин қилиш, жумладан, Туркистонни озод ва баҳтиёр этиш учун нимани таклиф қиласиди.

Аввало шуни айтиш керакки, шоир, гарчи одамлар муносабатида ёввойи табиатнинг шафқатсиз қонунарига хос хусусиятлар кўрса-да, уларнинг бир кунмас-бир кун меҳру муҳаббатга айланишига, Туркистоннинг эса озод ва обод бўлишига астойдил ишонади.

Гарчи ман маъюсу пурғам миллатим аҳволидан,
Қатъ уммид айламам, таъмини истиқболидан, — деб
бошланар эди шоирнинг «Истиқболдан орзуларим»
шеъри.

Қилур токай жафосин, бизга ҳам дилдор ўлур олам,
Тўлуб меҳру вафоси, қўзғалуб ғамхор ўлур олам,
Муруватсизлиғиндан жиркануб, безор ўлур олам,
Баҳори маърифат уйғотса, хушгуфтор ўлур олам,
Ўсубрайхони шафқат мушк ила тотор ўлур олам,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ қилур, гулзор ўлур олам.

Келур улфат, адоват ўртадин қолқур, кетар бир кун,
Қаро кунлар кетуб, ўрниға равшанлик етар бир кун,
Адолат боғида гулҳойи тарбият битар бир кун,
Очиб фунча даҳонин, шодлиғ изҳор этар бир кун.
Улур олам гулистон, қайғу-кулфатлар ётар бир кун,
Гулоби ҳуррият атри мусаффосин отар бир кун,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ қилур, гулзор ўлур олам...—
деб ёзади яна бир шеърида.

Сўнги байт истиқбол орзузи билан тўлиқ мазкур мусамманнинг ҳар бандини якунлагандек тақорланиб келади. Бу шеър 1912 йилда босилиб чиқсан. Шоир инсонлар ўртасида меҳру муҳаббат, дўстлик қарор то-пишига, адолат ва ҳақиқат тантана қилишига, ёруғ кун-

лар келишига ишонч билдиримоқда. Ҳатто озодлик — ҳуррият замони ҳақида орзу қилмоқда. Лекин табиийки, булар ўз-ўзидан содир бўлмайди. Шоир буни яхши тушунади. Худди шу шеър-мусамманинг ўзида ҳам бунга ишора бор. Шоир гапни илм-маърифатдан бошлиайди. Ундан кўп нарса умид қиласиди. Ҳатто уни салкам нурли ҳаётга олиб борувчи бирдан-бир йўл деб ҳисоблайди. Шеърда илгари сурилган бу фикр маълум мантиққа таянади, албатта. Жумладан, усиз кенг халқнинг ўз ҳақ-хуқуқини англай олиши мумкин эмаслиги табиий эди. Шоир ўлкадаги нодонликни қоралар экан, шу масалага алоҳида эътибор беради:

Хуқуқ(н)инг нўлдигин идрок қилмас, жисмимиз бежон,—
деган сатрини учратамиз шеърда.

Буни тахминан истиқбол учун курашдаги иккинчи босқич деб ҳисоблаш мумкин. Самарқандлик Сиддиқий-Ажзий ҳам ўзининг «Миръоти ибрат» достонида бу масалага кенг ўрїй ажратган эди¹. Лекин булар билан ҳам ҳеч иш битмайди. «Бир гоя атрофида уюшмоқ, бир маслакни тутмоқ», маълум бир «идёл»ни ушлаб ўша учун «курашмоқ» керак. Бу ҳам ҳалиги мусамманда бор.

Абас бир гоясиз дунёй дундан яхшилик кутмак,
Керак бир маслаку бир гояу идёлни тутмак,
Биза бир йўлни ушлаб, нури мақсаду бориб етмак...

Бунинг учун эса ҳалқ ўз ҳақ-хуқуқини англаган бўлиши, нима учун курашаётганини аниқ билиши ва у йўлнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиши лозим.

Авлоний 1914 йилда босилган «Мухотабим қалам» («Қаламга хитобим») шеърида қаламга хитобан «ожизлара имдод қил»ишини «миллат хонадонини тоза таъмир ила бунёд эт»ишини ўтинаиди. Диққат қилайлик, «тоза таъмир» билан, яъни қайтадан қуриб, янгитдан бунёд этиш устида гап кетяпти.

Дарҳақиқат, шоир шеъриятининг бош йўналишини миллатда миллий онгни шакллантириш ташкил этди. Бунинг учун у Турқистон турмушини бошқа халқлар ҳаёти билан қиёслаб кўрсатди.

«Боболаримизнинг «бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар» замонлари ўтуб, ўрнига «Билғон битар, билмаган йитар» замони келди. Америкаликлар бир дона буғдор

¹ Қаранг: Сиддиқий. Миръоти ибрат, Самарқанд, 1914 йил.

экуб, йигирма қадоқ буғдој олурлар. Ёврополиклар ўзимиздан олган беш тийинлик пахтамизни кетуруб, ўзимизга 25 тийинга сотурлар!»

Биринчи Жаҳон уруши ва унинг асоратлари мавзуи ҳам Авлоний ижодидан кенг ўрин олган. Шоир бу мудҳиш фалокатнинг юзага келиш сабабларини таҳлил қиласди, унинг мазмун-моҳиятини белгилашга уринади. Унингча, бош сабаб «рақобат», бўлинган дунёни бўлиб олишга уриниш, «олама ҳокимлиғ» дағдағаси эди.

1916 йилнинг 25 июняда оқ подшонинг Туркистон аҳолисидан 250 минг кишини фронтга қора ишга олиш ҳақидаги Фармони эълон қилинди. Аскарликка эмас, қора ишга — мардикорликка. Бунда ишончсизликдан ташқари таҳқир ҳам бор эди. Унинг устига буни суистеъмол қилиш, пораҳўрлик, зўравонлик авж олди. Норозилик пайдо бўлди. Қонли тўқнашувлар юз берди. 1916 йилнинг июлида бутун Туркистонни ғалаёнлар қоплади.

Чор ҳукумати ён беришга мажбур бўлди. Мардикорликка олиннадиганлар сони қисқартырилди. Уларни жўнатиш кейинга сурилди. Туркистонни яхши билган А. Н. Куропаткин генерал-губернатор қилиб тайинланди.

18 сентябр куни мардикорлар тушган биринчи эшелонни тантанали жўнатиш маросими бўлди. Фоят тадбиркорлик билан иш кўрилди. Мардикорларга ош тортилди, пул ва шириналар улашилди. Куропаткиннинг шахсан ўзи уларга оқ йўл тилаб, кузатиб қўйди. 18 октябряда эса Николай II мазкур эшелоннинг «вакил»ларини ўз қароргоҳида қабул қилди... Шунаقا хилма-хил усул ва тадбирлар оқибатида йил охирига келиб, ўлкадаги қўзғолишлар пайсал топди. Сўнг эса қўзғолон қатнашчиларини шафқатсиз жазолаш бошланди...

Йигитларни фронтга жўнатиш мавзууда адабиётимизда ўнга яқин шеърий тўплам майдонга келган. Авлонийнинг «Мардикорлар ашувласи» китоби ҳам шулар сирасида. Халқ қўшиқлари йўлида ёзилган бу шеърлар фоят дардли, ғамгин. Ўларда осойишта ҳаётни чайқатиб, инсонлар тақдирини алғов-далғов қилиб юборган урушга, унинг ҳайбаракаллачиларига пинҳоний ғазаб яширинган. Шоир бу шеърлари билан ўзбек **мардикорлик поэзияси** деган ҳодисанинг майдонга келишида ўз ҳиссасини қўша олди. Афсуски, Абдулла Авлонийнинг 1916 йил, айниқса 1917 йил икки инқилоб оралиғидаги поэтик ижоди ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. Умуман у бу йиллари қизғин ижодий фаолиятда бўлгани,

театрчилик, матбаачилик ишлари билан шуфуллангани маълум. Шунингдек, драмалар ёзгани, газета чиқаргани, «Адабиёт», «Туркий гулистон...» каби китобларнинг қайта, тўлдирилган нашрларини амалга оширганидан хабардормиз. Лекин шулар билан бирга у бу йиллари қизғин поэтик ижод билан ҳам шуфулланган бўлиши керак. Биз, ҳозирча унинг фақат вақтли матбуот саҳифаларида, шунингдек алоҳида китоб ҳолида босилиб чиқсан шеърлари бўйича фикр юритмоқдамиз. Эҳтимол, келажакда дўстлари, ҳамкасабалари қўлида сақланиб қолган янги материаллар топилар ва Авлоний поэтик мероси тўлиқ жамланиб, унинг шоир сифатида босиб ўтган йўлини кенг ва аниқ, барча тафсилотлари билан кузатиш ва ўрганиш имкони туфилар. Ҳозирча, унинг 1917 йил санаси билан босилиб чиқсан 2 шеъри маълум. Улардан бири «Қутулдик», иккинчisi «Ётма» деб номланган. Шеърларнинг номиданоқ айтилмоқчи бўлган гап англашилиб турибди. Шоир Феврал воқеаларига юксак баҳо беради. Россиядаги «барча миллат»ларни мустабид чор ҳукумати, «бадкирдор Романов», «думдор Распутин»лар зулмидан қутулгани билан муборакбод этади. Ҳақиқатдан ҳам самодержавиенинг ағдарилиши улкан ҳодиса эди. Бироқ ҳали бу билан масала ҳал бўлган эмас эди. Олдинда вазифаларнинг энг муҳими ва асосийси — миллий, мустақил Туркистонни барпо этиш, ҳокимиятни ўз эгаларига олиб бериш турарди. Шоир буни тушунади ва «миллати нажиб»ни, «ғайрат қил»ишга, «хур йўл»ни маҳкам ушлаб, барча зулмлардан халос бўлишга чақиради.

Инқиlobий воқеалар Авлонийга таъсир этмай қолмади. У энди истиқболни фақатгина маърифат, илм-фан орқали қўлга киритиш мумкин эмаслигини англади, эрк ва ҳурриятга етмоқнинг йўли битта — бирлашиш, миллий демократик кучларни бирлаштириш деган холосага келди. Шу умидда Рус инқиlobий ҳаракатчилиги, Советлар билан ҳам боғланди. Афсуски, социалистик «идёл» деганлари сароб эканлигини, Советлар йўли оқ империянинг моҳияти ўзгармаган «қизил» шакли эканлигини дафъатан англай олмади,

Шеъриятда эса янги ғоя ва тимсоллар учун янги шакл ва ифодалар излади. Эскайларига янги мазмун сингдирди. Уларнинг муҳимлари қўйидагилар эди:

1. Вазннинг янгиланиши.

Маълумки, минг йиллик классик шеъриятимиз аруз вазнида ёзилган. Аср бошидаги шеъриятда ҳам у ягона

ва асосий вазн эди. Лекин Навоийгача бўлган ва ундан кейин яратилган халқ оғзаки ижоди — бармоқ вазнида. Мумтоз адабиётимизда бармоқда ёзилган шеър деярли учрамайди. Лекин аруз мураккаб, бўронли давринг гоҳ шиддаткор, гоҳ бўғиқ нафасини кенг оммага етказишда унча қулай эмас эди. Шунинг учун ҳам Авлоний муҳим ижтимоий масалалардан баҳс очувчи кўпгина шеърларини бармоқда ёзди. Бармоқни халқ оғзаки ижодидан ёзма адабиётга олиб ўтди.

Авлонийнинг бармоқдаги илк шеърлари халқ қўшиқларига мослаб ёзилди.

Масалан, «Тўй ҳақида» шеъри «Реза» куйида:

Отма мани тошлар билан, ёр-ёр, ёр-ўв,
Учуб кетай қушлар билан, ёр-ёр, ёр-ўв,¹—

деб бошланадиган халқ ашуласи йўлида ёзилган ва ҳоказо.

Бу қўшиқлар шоир ташкил қилган «Турон» («Туркистон») труппаси иштирокчилари ижросида гоҳ спектаклларга сингдириб юборилар, гоҳ антрактларда ижро этилар, гоҳ миллий концерт дастурларига қистирилар эди.

2. Поэтик жанрларнинг янгиланиши: Адабиёт шу илларда халқ ҳаёти билан янада яқинлашди, янада халқчил, оммабоп бўлди. Адиллар янги жанрлар, шаклларда ўз кучларини синашга шайландилар. Қўхна анъанавий шакллар янги хусусиятлар орттириди. Авлонийнинг «Оила мунозараси», «Шоир ила тўти» каби бир қатор шеърлари мунозара характеристида ёзилган. Масалан, «Шоир ила тўти» шеърини олайлик. Шеър Шоир билан Тўти ўртасидаги диалогдан иборат. Асарнинг мазмуни қуйидагича: «Шоир жаҳонгашта Тўтидан дунёда бўлаётган ўзгаришлар, бошқа мамлакатлар, элатларнинг аҳволи ҳақида сўрайди. Тўти Туркистон халқи ҳали ҳам ғафлатда эканлигини, илм, маданият эгаллаш учун, ҳаётда ўзининг ҳақиқий ўрнини топиш учун қўзғалмаганини айтиб, «шоир ила тўти»га «надомат» айтади.

3. Поэтик образларнинг янгиланиши. Классик адабиётимизда минг йиллардан бери ишланиб келган гул,

¹ Халқда қўшиқлар аксарият «ёр-ёр, ёр-ёй» билан тугалланади. Авлоний нима учундир «ўв» шаклини келтиради. Чамаси, бу шакл ҳам бўлган.

булбул, ёр, ағёр, май, чарх (дунё) каби образлар бу давр адабиётида, жумладан, Авлоний ижодида бошқача оҳанг, бошқача мазмун касб этди. Масалан, у «гул»ни шундай «таъриф»лайди:

Хор алиндан бағри қон ўлмиш, бўянмиш қона гул,
Фунча бағрин чок этуб, афғон қилур афсона гул...

Юздаги холи эмас, золим тиконнинг ёраси,
Кечакундуз захми ғам бирлан бутун ўртона гул...

Субҳидамда юзлариндан мавж уран шабнам эмас,
Хор зулминдан тўкар кўз ёшини дурдона гул...

Гар сабо тебратса гулни, хуш иси невчун чиқар,
Бағрига ботган тиканлардан келур афғона гул

Найласун бечора гул ботмиш вужудига тикан,
Захмига марҳам учун яфроғига чулғона гул.

Дилдаги қайғуларин кўрганмусиз, чун заъфарон,
Чок этуб ғурбат яқосин кўрсатур инсонга гул...

(«Таърифи гул») шеъридан.

Бу ердаги гул анъанавий маъшуқа эмас. Субҳидамда юзига қўнганд шабнам (дурдона кўз ёши) қат-қат алвои япроқлар (бағри қон бўлиши) ошиқ изтиробларини ифода этмайди. Бу ерда гап муҳаббат ҳақида эмас: гул ғурбат ва машаққатдан заъфарон бўлган юрагини чок этиб инсонга кўрсатади. Беихтиёр хор (тикан) мустамлакачи истибдодини, бағри, қон гул эса жафокаш Туркистонни эслатади. Шоир шеърлари орасида «Садойи булбул», «Хижрони булбул», «Фифони булбул» каби шеърлар бор. Булар ҳам аксарият ҳолларда гул (маъшуқа) ишқида ёниб ўртанаётган ошиқ эмас. У кўп ўринларда мазлум Туркистонга қаратади: «Уйғон!» — деб бонг ураётган лирик қаҳрамон — шоир образини ифодалайди.

Қўнуб гул шохига булбул дер: «Эй инсонлар, инсонлар!
Қилурсиз тобакай ғофил ётиб афғонлар, инсонлар».

(«Садойи булбул» шеъридан)

Жаҳон бοғини гулзоринда фарёд этди бир булбул,
Утурди нағмазоринда гулин ёд этди бир булбул.

Кўруб гул яфроғини ҳажридан дод этди бир булбул,
Висоли ёр учун юз навҳа иншод этди бир булбул...

«Фифони булбул» шеъридан.

«Ҳижрони булбул» шеъри бу ўринда жуда диққатга сазовор. Шеърнинг мазмуни қуийдагича: булбул — шоир гули — миллати ҳажрида кечаю кундуз фифон чекади. Бутун умрини унга бағишилайди. Лекин булбул гулзорда боғбон қўлига тушиб, қафасга ташланади. У энди қафасда «Гул!» деб фарёд қиласди. Золим «қафас» унга озор беради. Таажжӯб! Унинг «фарёд»ини ҳеч ким тингламайди, ҳеч ким унга «раҳм» қилмайди. «Гул» ҳажрида унинг йўлдоши фақатгина «ғам» бўлиб қолади...

Кейинги парчада гул образи ҳам бор. Булбул гўлини ёд этялти. У учун изтироб чекяпти. Қафас — замон. Миллатнинг шоирга «кар»лиги, ҳеч кимнинг эътибор қилмаслиги миллият туйғусининг сўнганилигидир.

Кечакундуз қафасда, оҳ гул, деб айлаюр фарёд,
Омон бермас анго золим қафас озор ўлур булбул.

Таажжуб, раҳм қилмас, етмаюр фарёдина ҳеч ким,
Бу Ҳижронлигда доим ғам билан ғамхор ўлур булбул.

Шу тариқа Авлоний гул ва булбул образларига фақат янги маъно юклабгина қолмай, бу образларни давом эттиради. Дарвоҷе, Авлоний шеърларидаги ёр образи — илм, маърифат, тараққиёт, халқ тушунчалармни, ағёр — нодонлик, жаҳолат, зулм, истибодд аҳли маъноларини ифодалайди ва ҳоказо. Бу образларнинг аксарияти ўзларининг илгариги маъноларидан бутунлай узоқлашган ва замон талабига мос янги мазмун, ўзга оҳанг касб этганлар.

4. **Шеърларнинг сарлавҳаланиши:** Авлоний ҳар бир шеърга сарлавҳа қўяди. Бу ундаги кайфият ва мазмунни ифодалашдан ташқари шоир лирикасининг умумий йўналишини белгилайди. Мана, уларнинг айримларига эътибор қилайлик: «Эй, жаҳолат нори бирла ёнди жисми покимиз», «Ҳақиқат ўлсун бу хаёл», «Оқма кўз ёшим», «Керакму ё керакмасму?», «Оҳ бағри қоним», «Фалак бизни нелар қилди?», «Гуфтори ғам», «Жигарсўз», «Дунё фожиасиндан», «Ҳасратлик ҳолларимиз», «Гирдоби ғамдин бир пўртана», «Falat», «Истиқболимиз учун бир жигарсўз», «Истиқболдан орзуларим» ва ҳоказо.

Авлоний умуман сўзга катта эътибор беради. Унинг мўъжизавий кучини яхши билади. Дарҳақиқат, замона ҳаммани уйғотадиган, барчани ларзага солиб, олға ундиғидиган сўзларни кўпроқ талаб этар эди.

5. Анъанавий «ҳамд» ва «наът»лар мазмунининг ўзгариши. «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўплами жузлари ҳам удум бўйича Оллоҳ мадҳи («ҳамд») ва пайғамбаримиз сифатлари васфи («наът») билан бошланади. Бироқ уларнинг барчаси охир-оқибат миллат ғамига келиб боғланади. Шоир Оллоҳга илтижо қилар экан, миллатнинг таназзулидан «нифоқ, буғз, хурофот»дан дод солади; Расули акрамдан умматининг «бемор, ҳам гариф ҳоли»га унинг муқаддас руҳидан мадад тилайди.

Абдулла Авлоний татар, озарбойжон, усмонли қардошлари билан яқиндан алоқа боғлади. Улардан кўп нарса. ўрганди, ўргатди. Бу ўзаро ҳамкорлик ижоди ва фаолиятида ёрқин излар қолдирди. Шоир машҳур озарбойжон куйчиси Муҳаммад Ҳодидан илҳом олиб, унга назиралар битди. Гоҳо бу таъсир, тамоман эргашиш, фоя ва образгина эмас, ифода воситалари измида ҳам қолиш даражасигача етиб борадики, шоирнинг замондоши Мўминжон Муҳаммаджонов бир мақоласида бунга шамаъ қилган эди¹.

Авлоний шеърлари орасида енгил мутойиба билан ёзилганлари ҳам учрайди. Муқимий даврида бу хил шеърлар ёзиш жуда кенг тус олган эди. Авлоний мазкур анъанани давом эттиради («Тўй ҳақида латифагўйга», «Кўкнори ва қиморбоз», «Қиморбозни(нг) қиморбозга насиҳати»).

Авлонийнинг 10-йилларда ёзган «Пинак» (1915), «Адвокатлик осонми?» (1916) драматик асарлари²да шеъриятдаги фоя ва фикрлар давом этди. Жаҳолат ва зулматга ботган Туркистоннинг чиркин манзаралари кулгили лавҳаларда саҳнада намойиш қилинди. Чунончи, «Пинак»да ғайрат ва шижоатлари билан дунёни ларзага солган, кунчиқардан кунботишгача юрт сўраган буюк боболарнинг залолатга ботган авлодлари кўкнори ва қиморбозлар ҳаёти орқали фош этилади. «Ад-

¹ Қаранг: Бизда миллий шоирлар, «Садойи Фаргона» г., 1914, 96—99-сонлар.

² Авлоний «Таржимаи ҳоли»да тўрт театр китоби ёзганини маълум қиласи. Шахсий архивда «тўрт театр китоби»нинг автографи—айрим кўчирилган нусхалари сақланиб қолган. Шундан учтаси («Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва Сиз» (1979 й. эълон қилинди. А. Авлоний, Тошкент тонги, 300—373-бетлар.

вокатлик осонми?!»нинг мазмуни қўйидагича: Давронбек Россияда етти йил ўқийди ва Туркистонга адвокат бўлиб қайтади. Лекин шу ўтган вақт ичида унинг турмушида бирор ўзгариш бўлмапти. Халқ ҳали ҳам илму маърифатдан йироқ. Фуқаролик қоидалари, давлат қонунлари, ҳуқуқий тартиблардан бехабардилар. Шу сабабли улар бахтсиздирлар. Давронбек шундай ўйлади ва қўлидан келганча уларга ёрдам бермоқчи бўлади.

Масалац, Худойберди чол тирикчиликнинг оғирлигидан отасидан қолган икки таноб ернинг ярмини бир бойга сотишга мажбур. Лекин пулнинг ярмини олиб, ердан фойдаланиб турганда, билимсизлиги, олди-сотдининг тартиб-қоидаларидан бехабарлиги оқибатида «чув тушади». Маълум муддатла қайтараман, деб тилхат бериб олган пулни «бенарволик қилиб» қайтармайди. Ундан фойдаланган бой тезлик билан ерни ўзига хатлаб олиш чорасини кўради.

Бахтсиз Мехриниса хола ўн беш йилдан бери қиморбоз эри қўлида «ўтга ёқилиб, тошга чақилади». Хуллас, ҳаммаёқ ғурбат.

Адибнинг «Биз ва Сиз» асари, номланишидан кўринаётганидек, турмушга икки хил ёндошишни ифода этади. Унда жаҳолат мавзун билан ёнма-ён муҳаббат ҳам берилади. Унинг марказида Европада ўн йил ўқиб, «янги ҳаёт», «янги турмуш» ҳақидаги жўшқин орзулар билан қайтган Камолнинг тақдири туради. У «чуруб, билжираф кетгон» «эски турмуш»ни «тузатмоқ»чи. Унинг бутун фикри-зикри шу билан банд. У ўқимишли Марямини севади. Унинг севгиси ҳам, айтиш мумкинки, ғоявий-маънавий яқинлик асосига қурилган. Бироқ «эски турмуш» кучлари устун келади. Камол ва Марям ҳалок бўладилар. Аммо уларнинг ўлими оптимистик мазмун учун хизмат қиласди. Авлоний жуда муҳим бир масаланц, инсоннинг бахти ва турмушини асар марказига қўяди ва жиддий ижтимоий зиддиятни кескин вазиятларда очиб беришга уринади.

Инқилобдан умид қилиб...

Феврал инқилобидан сўнг воқеалар қизғин ва шиддатли кечди. «Турон» заминида 9 мартда Мунавварқори «Шўрайи ислом» жамиятини тузди.

Лекин бир томондан, кетма-кет келган қурғоқчилик ва унинг натижаси ўлароқ очлик, қаҳатлик, иккинчи томондан, сиёсий бекарорлик Умумрусиядаги бўлганидек

Туркистонда ҳам вазиятни кескинлаштириди. Рус социалистлари вазиятни қўлга олиш мақсадида Советлар тузишга киришдилар. 31 март (12 апрел)да Тошкентда Советларнинг 1-ўлка съездига иш бошлади. Ўлка ишчи ва солдат депутатлари Совети тузилди. Туркистон мусулмонлари ҳам қараб турмадилар. 4(16) апрелда ўлка мусулмонларининг 1-қурултойи чақирилди. Ушбу воқеаларнинг жонли гувоҳи, А. З. Валидий Советлар съездига ҳудудий муҳторият фикрини илгари сурганини маълум қилади. Бу ғоя Англия Ҳиндистонидаги каби Тошкентда руслар ва мусулмонларнинг икки мустақил ҳокимиятни ўрнатишни ва шу орқали рус ҳокимиятини ерли мусулмонларнинг нуфус устунлигидан қўримоқни кўзда тутар эди. Бунга маҳаллий зиёлиларимизнинг бир қисми (М. Чўқаев, Т. Норбўтабеков, П. Пўлатхонов, И. Шоҳнаҳмедов) дастлабига рози ҳам бўлдилар. Аслида бу озчиликнинг кўпчилик устидан ҳуқмронлигини таъмин этувчи инглиз ғустиамлакачилиги қонунларининг сал ўзгарган шакли эди. Буни пешқадам зиёлиларимиз моддама-модда кўрсатиб берганларидан сўнггина мусулмонларимиз фикри ўзгаради. Бу ҳол кадетлар ва эсерларни шошириб қўяди: Эсерлар маҳаллий халқнинг рағбатини қозониш учун кадетлар ва социал демократларга қарши борадилар ва мусулмонларнинг барча масалада тенгҳуқуқлигини кўтариб чиқадилар. Съезд кўпчилик овоз билан бу фикрни маъқуллайди. Бунга кўра Туркистоннинг бўлажак парламенти («Ўлка мажлиси») ўлкадаги барча миллатлардан тенг асосларда сайланмоғи керак эди.

Мусулмонлар қурултойида А. З. Валидий маъруза қилади. Туркистоннинг қурилажак идора усули ҳақида сўз юритиб, федерал муҳторият ғоясини илгари суради. Бу ғояни кўпчилик оғир олади. Кўзга кўринган зиёлиларимиз — М. Чўқаев, И. Шоҳнаҳмедов, «Вақт» муҳаррири К. Бакир, қозонли машҳур С. Мақсадийлар қарши чиқадилар. Мунавварқори бетараф қолади. Беҳбудий ва А. З. Валидийгина федерал муҳторият ғоясини қаттиқ туриб ҳимоя қиладилар. Беҳбудий ҳаяжонли нутқ сўзлайди. Бу нутқ қурултойнинг федерал муҳторият қарорини қабул қилишида ҳал этувчи рол ўйнайди.

1(13)—11(23) майда Москвада Умумрусия мусулмонлар қурултойи бўлиб ўтди. Бунда ҳам федерал муҳторият масаласи кўрилди. Туркистондан Убайдулла Хўжаев уни ҳимоя қилиб сўзга чиқди. Москва қурултойи ҳам ушбу ғояни маъқул топди. Туркистондан У. Хў-

жаев, А. З. Валидий, Абдухолиқ ўғли Қўқонбой, Раҳмонберди ўғли Мулла Камолиддин, Ўринбой ўғли Мулла Султон — жаъми 7 киши Умумрусия Мусулмон Марказий Шўросига сайландилар. Мухториятчилик авж олди Миллий шўролар кўпайиб борди. Тошкентда «Мусулмон депутатларининг Марказий Шўроси» (ранси Мустафо Чўқаев), Оренбургдаги Бошқирдистон шўроси, Қозоғистон шўроси, Қозондаги Ички Руслания ва Сибирия мусулмонлари шўроси бунга ёрқин мисол эди. Айниқса, Туркистон ва қозоқ, бошқирд шўроларининг қаражашлари бир-бирига ғоят яқин эди. Русларнинг «пантуркизм» дея аюҳаннос солишлари хавфигина уларни бирлашиб кетишдан сақлаб турарди.

Сиёсий партиялар жонланди. Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳали ҳам кадетлар (конституцион демократлар) партиясига хайриҳоҳлик билдиради. У бу борада ёлғиз эмас эди. «Алаш ўрда» асосчиси машҳур Алихон Букеҳонов ҳам унга ҳамфирк эди. Татар инқилобчи адаби Олимжон Иброҳимов, унга эргашган ўзбек журналисти Мирмуҳсин Шермуҳамедов расман эсерлар партиясига кирган эдилар. А. З. Валидий аъзолик билетинигина олмаган эди.

Ўлка мусулмонларининг сентябр бошида бўлиб ўтган З-қурултойи ҳокимиятни Советларга беришга қарши чиқди. 18(30) сентябрдаги Советларнинг II ўлка съездзи эса ҳокимиятни беришни талаб қилди.

Авлонийнинг «Турон» жамияти ҳам бу таъсирлардан четда қолмади. Унинг фаолларидан Низомиддин Хўжаве социал-демократлар билан яқинлашди. Сўнгроқ Озарбайжондан Меҳмед Амин Афандизода келиб қўшилгач, жамият «Турк федералист» фирмасига айланиб борди. Айни пайтда очлик, қаҳатлик кучайиб борди. Еттисувдаги маҳаллий халқнинг серҳосил ерларини рус муҳожирларига тортиб олиб бериш, қаршилик кўрсатганларни йўқ қилиш давом этди. Пировард-оқибатда «Шўрайи исломия»дан ажралиб чиққан «Уламо» қадетлар, монархистлар билан топишди. Уларни подшопаастлик ва эски шариатни ушлаш ғоялари бирлаштириди. Бироқ уламочилар замонавий илмдан узоқ эдилар. Шу сабабли жилов кадетлар, эсерлар қўлида эди. Иккинчи томондан, большевиклар маҳаллий зиёлиларнинг бир қисмига йўл топгач, мавқелари ошиб борди. Айни пайтда, мардикорларнинг қайтиб келиши билан мусулмон ишчи депутатлари Советлари ҳам майдонга кела бошлади.

Авлонийнинг Советларга ва улар орқали большевикларга яқинлашиши 1917 йилнинг июнинг тўғри кетади. Жумладан, 6 июндан Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Совет қарорига кўра «Эски шаҳар озиқ-овқат комиссияси аъзоси», 20 ноябрдан эса «Русиянинг бошқа вилоят ва губернияларига Сирдарё вилоятидан юбориладиган энг зарур озиқ-овқат маҳсулотларини ушлаб қолиш ва Эски шаҳар озиқ-овқат комитетига маълум қилиш ҳуқуқи билан назорат этувчи вакил» қилиб тайинланади.

Шундан бир ҳафта кейин Кўқонда Туркистон мухторияти эълон қилинди. Юрагида Ватан ва Миллат туйғуси қолган ҳар бир туркистонлик уни катта қувонч билан кутиб олди. Унга бағишланган ўнлаб шеърлар пайдо бўлди. Авлонийнинг қалбидан қандай кечинмалар кечди экан? Афсуски, мухториятнинг большевиклар томонидан инқилобга хиёнат сифатида баҳоланиб, қонга ботирилиши ва Авлонийнинг ўша пайтлари уни бостиришни амалга оширган Тошкент советида расмий хизматда бўлганлиги, адабнинг мазкур масалага доир бирор ёзма қайд қолдирмаганлиги бу борада аниқ фикр юритишга имкон бермайди. Лекин Ватан истиқлолини ҳар нарсадан муқаддас тутган Авлонийнинг Туркистон мухториятини дил-дилдан олқишлиб, йўқ қилинганида қайfurганига шубҳа йўқ.

Авлоний 1917 йилда ўқитувчилик ишлари билан шугулланишга ҳам имкон топди. Шоирнинг архивида сақланган паспортида унинг шу йили 31 июн ва 3 август кунлари Қозонда «Болгар» меҳмонхонасида яшаганлиги қайд қилинган. Июнда нима муносабат билан боргани номаълум, лекин 1 августда Қозонда Бутунrossия мусулмон ўқитувчиларининг II съездиде очилган ва Авлоний унга вакил эди. Шоир 1917 йилда маҳаллий муаллимлар ўртасида сиёсий ишлар олиб борувчи «Ўқитувчилар союзи»ни тузган эди. 1918 йилда эса Коммунистик партия сафига аъзо бўлиб кирди. Ўлка советига сайланди. Тошкент партия ташкилоти, шаҳар ижроия комитетида масъул вазифаларда ишлади. «Улуғ Туркистон» газетасининг 1918 йил сонларидан бирида босилган расмий хабардан Авлонийнинг ўша йили Эски шаҳар ижроия комитети раиси лавозимида ишлагани маълум бўлади. 17—29 декабрда бўлиб ўтган Туркистон Коммунистик партиясиning II съездиде Авлонийни Марказий Комитетга аъзо қилиб сайлади. 1919 йилнинг апрелида Туркистон Марказий Ижроия Комитетига сайлади.

«Иштирокиүн» газетасини юзага чиқарувчи ҳам муҳаррири» бўлиб ишлади.

1919 йилнинг июнида Авлоний РСФСР ҳукуматининг тоншириғи билан Афғонистонга боради. 1919 йилнинг 28 сентябридан 1920 йилнинг 20 июлигача Ҳиротда бош консул бўлиб туради. Афғон сафари Авлонийдаги большевиклар ҳукуматига бўлган шубҳани кучайтириб юборади. Ўзларини ҳақиқатчи деб жар солган рус большевикларининг собиқ чор генералларидан мутлақо қолишмаслигига амин бўлади. «Оҳ, на инсоният, на баробарлик, на социалистик, на миллат тафриқ қилмайдурғон интернационалистлар дунё юзинда топилармукин? — ёзди «Афғон саёҳати» хотираларида. — Балки бордур, топилур, лекин вужуди анқонинг тухумидек камёб эканлигин Афғонистон сафарига чиқғонда аниқ бўлдим. Афғонистонға чиқғон беш ҳайъати ваколанинг ичиди биргина мусулмон ман ўлдигимдан ҳар бир оғир меҳнатлар, ҳар бир кулфат ва азиятлар мени устимға юкланди... ўртоқ Бровин¹ Афғон туфроғига ўтгандан сўнг ўзини(нг) женерол чор ноил эълон қилимиш эди»².

Авлоний 1920 йилда соғлиғи ёмонлашгани туғзайли Афғонистондан чақириб олинади ва Туркбюронинг маданият бўлимига бошлиқ қилиб тайинланади. У шу йиллари «Қасабачилик ҳаракати» журналининг муҳаррири, «Қизил байроқ» газетасининг таҳрир ҳайъати аъзоси сифатида иш олиб боради.

1921 йилдан маориф соҳасига ўтади. Ўша йили Тошкентдаги ўлка ўзбек билим юртида, 1923 йилда Тошкент хотин-қизлар билим юртида мудир, 1924 йилда В. И. Ленин номли ҳарбий мактабда ўқитувчилик қиласди.

1925—30 йилларда Ўрта Осиё Коммунистик университети (САКУ), Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалиги мактабида (САВҚСХШ), Ўрта Осиё Давлат университетида (САГУ) дарс беради. Педагогика факультетининг тил ва адабиёт кафедраси профессори, сўнг мудири бўлиб ишлайди.

Сўнгги пайтларгача Авлонийнинг Октябрдан кейин ёзган асарларидан «Иштирокиүн» газетасида эълон қилинган «Қизил байроқ» (1918 йил, 64-сон), «Очлар

¹ Н. З. Бровин — РСФСРнинг Афғонистонга юборган ҳайъати ваколаси бошлири.

² А. Авлоний. Афғон саёҳати, қўлёзма, 64-бет.

ҳолиндан» (1919 йил, 91-сон), «Фирқамиз олойларина» (1918 йил, 81-сон), «Гўзал баҳор» (1919 йил, 32-сон), «Изчиларга тортиқ» (1919 йил, 100-сон), «Жамиятларга аралашмаган дангаса тилидан» (1919 йил, 70-сон), «Гамлик соатда»¹ (1919 йил, 69-сон), «Сўз замони дагил иш замони» (1919 йил, 104-сон), «Хуррият марши» (1919 йил, 110-сон), «Қизил матбуот» («Туркистон» газетаси, 1924 йил, 294-сон), «Кўклам келди» («Қасабачилик ҳаракати» 1921 йил, 5-сон, 15—16-бетлар) каби шеърлари ва бир нечта ҳикоя ҳамда мақолалари маълум эди, холос. 60-йилларда унинг ўша йиллари ёзилган талай қўллёзма шеърлари борлиги маълум² бўлди ва улардан айрим парчалар А. Бобохонов ва М. Махсумовларнинг «Абдулла Авлоний. Педагогик фаолияти»² китобчасида ва ушбу сатрлар муаллифининг баъзи мақолаларида кўлтирилди. Сўнг уларнинг катта қисми адабнинг 1979 йилда чоп этилган «Тошкент тонги» тўпламига киритилди.

Авлонийнинг шахсий архивида «Пўртугалия инқи-лоби»³ номли бир драматик асари бор. У адабнинг бошқа асарларидан ажralиб туради. 5 парда 10 кўринишли бу асарни муаллиф фожиа (трагедия) деб атаса-да, мазмўнига кўра у қаҳрамонлик драмасига яқин. Қўллёзма муқовасига «1921 йил 23 январда ёзилди» деб қўйилган. 20-йилларда адабиётимизда «жаҳон революцияси» деган гап кенг тарқалган пайт эди. Шу жиҳатдан буни ҳам шу йилларда ёзилган деб таҳмин қилиш умуман мумкин.

Асар 20-йилларда саҳнага қўйилган. 1924 йилда ҳатто нашрга тайёрланган эди. Юқоридаги сана шу муносабат билан қўчирилган пайти бўлиши керак.

Бир-инкӣ оғиз гап драманинг мазмуни ҳақида.

1910 йилнинг 5 октябрига ўтар кечаси Португалия-да Англиянинг тазиёнқидан, монархиянинг зулмидан тоқати тоқ бўлган халқ қўзғолон кўтаради. Ўнга республикачилар бош бўладилар. Уларни армия қисмлари

¹ Қўллёзмада «Хафалик соатда».

² А. Бобохонов, М. Махсумов. А. Авлоний. Педагогик фаолияти, «Ўқитувчи» нашриёти, Т., 1966 йил.

³ Драманинг 2 қўллёзма нусхаси сақланган. 1-да тузатишлар кўп, саҳифалар 45-бетгача рақамланган. 2-си анча мукаммал. Сарғиш қоғоздан текис қилиб дасталаниб дафтар қилинган. 1921 йил кўчирилган. Муқовада Туркгловлитнинг 8.10.24 санаси билан 962-рақамили руҳсат муҳри бор. Чамаси, у ўшандага тайёрланган ва номаълум сабабларга кўра босилмай қолган.

ҳамда ҳарбий-денгиз флоти кучлари қувватлаб чиқади. Лиссабонда бутун халқ оёққа туради. Қирол Мануэл қочиб кетади. Шоҳлик тугатилиб, Португалия Республика деб эълон қилинади. Вақтли ҳукумат бошлиғи қилиб Брога тайинланади.

«Португалия инқилоби» драмаси заминида мана шу конкрет тарихий воқеа ётади. Республикачилар ва шоҳпарамастлар ўртасидаги шиддатли қураш — асарнинг бош конфликти. Асосий персонажлар Дόлқориё, Брога, Гарсио, Диброролар тарихий шахслар бўлиб, улар бир мақсад йўлида—Португалиядаги шоҳликни тугатиб, Республика ўрнатиш учун қурашадилар ва ғалаба қозонадилар. Асар инқилобчиларнинг «Марсельеза» садолари остида саҳнага қизил байроқ кўтариб кириб келиши билан тугайди. Кўриняптики, Португалиядаги сиёсий озодлик ва мустақиллик йўлида бўлган қўзғолон билан Туркистондаги қўзғолишлар ўртасида маълум муштараклик бор. Асар бадиий жиҳатдан анча бўш. Шунга қарамай, адабиётимизнинг 20-йиллардаги кўлами ва интилишларини аниқроқ тасаввур қилиш учун уни ҳам ўқувчилар эътиборига ҳавола қилишни лозим топдик.

Авлоний қўллэзмалари орасида яна бир тугалланмаган пьеса бор. У «Икки севги» деб номланган¹. Икки пардалик фожия шаклида мўлжалланган бу драма 1908 йилги Туркияда бўлиб ўтган ёш турклар инқилобига бағишлиланган. У ерда асар қаҳрамони Нозимбекнинг икки муҳаббати — ҳуррият ва ёр муҳаббати ҳақида гап кетади. Нозимбек — «Йиттиҳод ва тараққий» жамиятининг аъзоси. Кеч тунда унга эртага бўладиган ҳал қилувчи қўзғолон ҳақида хабар келади. Шу пайт хотини Холидахоним кириб қолади. Ҳурриятчиларнинг шаҳарда қилаётган ишларидан сўз очади. Нозимбек ичичидан Холидахонимнинг хайриҳоҳлигидан мамнун бўлса-да, эртанги қўзғолон ҳақидаги мактубни ундан бекитади. Унинг хатарлик бу ишга аралашишини истамайди. Бироқ уни бу йўлдан қайтаролмаслигига ишонч ҳосил қилгач, мактубни кўрсатишга мажбур бўлади. Эрхотин фарзандлар тақдири ҳақида узоқ тортишадилар. Лекин уларнинг гражданлик туйғулари ҳамма нарсадан устун келади. Улар қураш ва ўлимни афзал биладилар.

¹ М. Раҳмонов уни «Икки муҳаббат» деб берган (Ўзбек театри тарихи, Т., 1968, 333-бет.) Авлоний архивидаги тугалланмаган автограф нусхада у «Икки севги» деб номланган.

Иккинчи пардада Нозимбекнинг жангда ярадор бўлиши ҳикоя қилинади. Воқеа ярадор Нозимбекнинг Холидахоним ҳалокати ҳақидаги хабарни эшитган жойда узилади.

Асарда Холидахоним анча фаол тасвирланган. Бу Нозимбекнинг «Айби йўқ, жоним! Ҳуррият эрлардан кўпроқ хотунларга керак эканлиғин билганингдан сўйлаюрсан!»¹ деган сўзлари билан далиллангандай бўлади. У Нозимбекни адолат ва озодлик учун курашга ундаиди. Масалан, унга қаратса: «Ҳуррият ўрдуси Истамбули муҳосара қилмишлар. Сиз на учун беғам ўтрасиз? Оё, бу ғариб миллатни(нг) асоратдан қутқармоқ сизнинг вазифа эмасми?!... Бу золим истибдодпаратлари йиқмоқ учун қаҳрамон ҳуррият ўрдусига кўмаклашмоқ лозим эмасми?! (З-бет), — дейди. Инқилобни ҳар нарсадан муқаддас билади. Уни эрларнинг иши деб ўтирумайди. Ҳатто, «агар ҳуррият ўйлинда ўлсам, баним учун энг саодатлу ўлумдур. Агарда бирорта мустабидлардан ўлдурсам, ўз вазифамни адо қилғон бўлурман» (4-бет) деб ҳисоблайди.

Парча шуни кўрсатадики, Авлоний бу асарида персонажларнинг руҳий дунёсига алоҳида эътибор берган. Масалан, улар инқилобни шунчаки бир қаҳрамонликка восита деб тушунмайдилар Нозимбек унинг ҳаёт-мамот масаласи эканлигини, унинг ҳар лаҳзаси таҳлика ва хатар билан тўла бўлиб, қурбонсиз қўлга кирмаяжаги ни яхши ҳис қиласди:

Оҳ, бу ҳуррият эҳсон истар,
Инқилоб қайда кезар, қон истар.

Ҳалқа-ҳалқа сочина ҳар кишини айлар асир,
Юзини руҳина қўймоқға қизил қон истар.

Кимки кўрди юзини, тоқат эта олмайди,
К-ена² васлу дийдорина қурбон истар.

Үйла бир маҳваши дилдор эрур ҳуррият,
Ҳажри-да, васли-да Ҳижрон истар.

(2-бет)

У ҳурриятнинг мазмун-моҳияти, уни душманлардан

¹ Абдулла Авлоний. Икки севги (Икки пардалик фожиа), қўл-еъзма, 4-бет;

² ки, яна демоқчи.

ҳимоя қилиш, асраб-авайлаш ҳақида ҳам ўйлайди: «Хурриятни кўрмоқ ва қўлга олмоқ осон бир шайдур. Лекин қўлда ушлаб турмоқ, бу маккор маҳбубни ағёрдан, душмандан қўлда сақламоқ ниҳоятда қийиндор» (1-бет).

1908 йилдаги ёш турклар инқилоби ғалаба билан туғаган бўлса-да, мамлакат ва ҳалқ қисматини енгиллатиш ўйлида бирор жиддий ўзгариш ясай олмади. Бироқ бу ҳодисанинг ҳалқ миллий онги тараққиётида изсиз кетмагани аниқ, албатта.

Хўш Авлонийнинг мана шундай инқилобга мурожаат қилишининг сабаби нимада?

Аввало, шуни айтиш керакки, у ёш турклар инқилобининг мазмун-моҳиятини англаб етган эмас. Бу инқилоб Туркияда дастлабки пайтларда ҳалқнинг барча қатламлари томонидан умумхалқ инқилоби сифатида кутиб олинган ва олқишиланган эди¹. Масалан, Тавфиқ Фикрат «Миллат шарқиси»ни ёзиб, уни:

Миллат ўйлидур, ҳақ ўйлидур тутдигимиз, ўйл!
Эй ҳақ, яша! Эй севгили миллат яша, вор ўй!

деб кўйлади. «Дўғон гунаша», «Фердо» шеърларини ёзиди. Деярли ҳамма шоирлар ва адиллар унга бағишилаб асарлар ёзилар. Унинг бениҳоя тор, чекланган, кенг ҳалқ манфаатларига зид моҳияти сўнгроқ аён бўлди.

Турк адабиётидан яхшигина хабардор Авлоний ўша илк таассуротлар таъсирида унга хайриҳоҳ бўлган бўлиши мумкин. Лекин, бизнингча, «Икки севги»га қўл урилишида ёш турклар инқилобининг мазмун-моҳияти у қадар муҳими инқилобий мавзу бўлган. Оммани ижтимоий-сиёсий уйғотиш, инқилобий кайфиятни тайёрлаш, маслак ва унинг ўйлидаги фидойилик бўлган. Иккинчидан, тил, урф-удум, эътиқод ва турмуш тарзидағи яқинлик мавзу ва масаланинг кенг оммага етиб боришини енгиллаштиради. Муаллиф шуни ҳам ҳисобга олган. Бу ҳам Авлонийнинг юқорида айтилган, «мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшлиарин сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди», деган гапларига яна бир далил бўлиб хизмат қиласи ва унинг инқилобий фаолиятига мос тушади.

Шоирнинг инқилобий тўнтаришлар давридаги фао-

¹ Қаранг: В. С. Гарбузова. Поэты Турции перевод четверти XX века, Изд-во ЛГУ, Ленинград, 1975, 5-бет.

лияти қанчалар таҳликали көчган бўлса, ижоди ҳам шу қадар мураккаб, зиддиятли бўлди. У, бир томондан инқилобга катта умид билан қаради, ўз истеъодини унинг хизматига қўйди. Иккинчи томондан, унинг ўзгаришларидан қаноатланмади. Тўғрироғи, юртнинг иқтисодий талон қилинаётганлигини, маҳаллий ҳалқа ҳеч қандай ҳуқуқ берилмаганлиги, асрий тартиб-удумлар, миллий анъаналар оёқ ости бўлаётганини, дин-диёнат емирилаётганини кўриб изтиробга тушди. Масалан у ўзининг «Қизил байроқ» шеърида байроқни янги дунёнинг рамзи сифатида талқин қиласди:

Кўлдаги қирмизи қизил байроқ,
Ишчи меҳнат элига жондир бу!

Мустабидларнинг офати жони,
Бойларга қип-қизил зиёндир бу!

«Барча олам ишчилари»ни бу «муқаддас байроқ» тагига «тўпланиш»га чақиради. Шеърда эски тузум билан янги тузум—«Қизил байроқ» ва «Ола байроқ» қарама-қарши қўйилади. Шоир совет тузумини шундай улуглайди:

Ола байроқ замонини ўйланг,
Сиза онлар налар қиласар әдилар.

Уюшинг, тўпланинг—кўтармак учун
Бутун оламга посибондир бу.

Партияning кўнгилли отряди — партия дружиначиларини, янги ташкил топган «Қизил қўшин»ни сидқидилдан табриклайди. («Фикримиз олойларина», «Қизил қўшин» каби). Фирқа олойларнинг зўрлик асосига қурйилган большевиклар нуқтаи назарини қабул қилмаган барча кишиларни душман сифатида йўқ қилаётганини, қизил қўшин «ким биз билан бирга бўлмаса, душмани миздур!», деган щиор асосида қирғин-барот уюштирганини кўпинча англамайди. Бошқа бир ўринда эса мана бўндай сатрларга дуч келасиз:

Ҳар сонияда ўзга олам, ўзга жафодур кўраман,
Ҳар соат ичинда неча бинг дард-аламдур кўраман.

Ҳар кеча тиларсан ўлажак, эртаси равшан,
Үл кундузи кечунда батар тоза фанодур кўраман.

Ҳар кун бошинга турфа бало тоши ёғилгай,
Ҳар гўшада бўлсанг-да, қудурат-ла қазодур кўраман.

Дерларки ойинг яр(и)си қаро, ярмиси равшан,
Ўттуз куни ҳам бизга бутун қоп-қародур кўраман.

Дерларки қиёмат ўлажақ жумъа кунида,
Байрам кунимиз маҳшари ваҳм рўзи жазодур
кўраман.

Ҳижрон. ўтадур ҳасрат ила ою йилимиз,
Ҳар аср биза бир тўда ғам оҳ-наводур кўраман¹.

Инқилоб баҳт, фароғат олиб келмоғи, зулмнинг илди-
зи қирқилиб, адолат гуллари барқ уриши лозим эди-ку!
Нега бундай бўлди? Наҳотки, «Инқилобни даҳолар тай-
ёрлайдилар, мутаассиблар амалга оширадилар, мутта-
ҳамларро ҳосятини кўрадилар» деган Бисмарк яна ҳақ
бўлиб чиқса?!

«Шонли инқилоб»нинг миллатлар бошига, биринчи
навбатда, руснинг ўзига қанча оғат келтирганига оид
янги-янги ҳужжатлар, материаллар чиқмоқда. Машҳур
Достоевский бундан юз йилча олдин социализм деган
ғоя юз миллион руснинг бошига етиши мумкинлигини
айтган экан. Солженицин бир интервьюсида 1917 йил-
дан 1959 йилгача бўлган қатағонлар мисолида буни
ҳисоблаб чиқариб берган эди².

Лекин «шонли инқилоб» йиллари унинг фожиали
оқибатлари жуда кам кишининг хаёлига келди. Деярли
ҳамма инқилобнинг тантанавор оҳангларига масту мус-
тағриқ эди, ихтиёrsиз у билан баравар қадам ташлар-
ди.

Авлоний кўплаб шарқия машқлар ҳам ёэди. Шар-
қиячилик инқилоб йилларида жуда кенг тус олган. Са-
баблари маълум. Оммага руҳ бериш лозим эди. Авло-
ний ўша йиллари «Ҳуррият марши», «Қизил таёқчилар
марши», «Толиби илм марши» каби бир неча маршлар
яратган. Шоир «Ҳуррият марши» шеърида Туркистонни
ҳуррият билан табриқ этади, уни «Ҳур бўлиб яшашга»,
«бир бўлиб яшаш»га ундаиди:

¹. «Иштирокион» г., 1919, 13 феврал, 69-сон.

². Қаранг: «Комсомольская правда», 1991, 4 июн.

Хур бўлиб яша, бир бўлиб яша!
Ҳамла жавобни эмди сен таша!

Шонли ҳуррият — Туркистонники,
Шонли Туркистон — ишлагонники!

Барча ишчилар ҳуррият — сизинг,
Жаҳлу зулмдан барчангиз безинг!

Шонли ҳуррият — Туркистонники,
Шонли Туркистон ишлагонники!

Маърифатинг қур, тезроқ, эй ўғул,
Илм онасидан ҳур бўлиб туғул.

Шонли ҳуррият — Туркистонники,
Шонли Туркистон ишлагонники!

Ушбу «Ҳуррият»нинг «шонли» эмаслиги ва Туркистонники бўлмаганини унга ҳали маълум эмас.

Бу шарқиялар, жумладан, «Ҳуррият марши» унинг замондошларида катта таассурот қолдирган. Масалан, Садриддин Айний шеърдан ғоят таъсирланган ва ўзининг машҳур «Мактаб марши» («Иштирокиён» газетаси, 1920 йил, 48-сон) шеърини ёзган. Айний ўз шеърига Ҳижроннинг «Ҳуррият шарқи»сига ўхшатма деб изоҳ берган.

Авлоний 17-йилдан кейин яна 17 йил яшаган бўлсада, ижодда ҳам, фаолиятда ҳам инқилобдан илгаригидек серҳаракат бўлган эмас. Ҳатто бирорта ҳам адабий-бадиий китоб ёхуд тўплами босилмагани ҳам буни кўрсатиб турибди. Тўғри, «Набил», «Индамас», «Шуҳрат», «Тангриқули», «Сурайё», «Шапалоқ», «Чол», «Аб», «Чегабой», «Абдулҳақ» каби имзолар билан газета-журналларда, айниқса, «Муштум»да кўплаб ҳажвиялар—шеърлар, кулги ҳикоялар бостириб турди. Лекин катта, жиддий ишлар қилмади. Аммо шеърларида қочириқлар, таггаплар кўпайиб борди. Масалан, унинг «Муштум»нинг 1923 йил 15-сонида босилган «Бир мунофиқ тилидан» шеърига эътибор беринг:

Мен бир шундай кишидурким, ҳеч кимса
Сен ямон деб ҳеч шикоят қилмаған.
Мен бир шундай уста кишидурманким,
Кимса менинг қилас менинг билмаған.

Халқ қошида диндор бўлуб дин лофин
 Уруб, тинмай, «Дин, Дин!» дея сўзлайман.
 Агар бирор жадид афтлик учраса,
 Маорифдан сўзлаб уни алдайман.
 Чунки мени ҳеч бир кимса билмайдир,
 Мен кимдирман — сира-сира сезмайдир.
 Аёфимга маҳси-ковуш кийганман,
 Устимга-да кенг бир чопон илганман.
 Ёлғизгина ичдан кийган камзулим,
 Калта этиб, мийиқни-да қирганман.
 Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа! Қандай алдаб юраман,
 Үзим кимман? Уни ўзим биламан.
 Менга қолса бирдир ёшу қариси,
 Яхши-ёмон оламдаги бариси.
 Ёлғуз менга керак эрур шу қорним.
 Бўдур менинг кеча-кундуз тилагим.
 Шу қорним-чун ҳар ишни-да ишларман,
 Йистар эсам, халқимни-да сотарман.

Ким у? Оддий · бир мунофиқми ёки инқилоб иродасини букиб, интилишларини жиловлаб, ўз оқимида ағдариб суріб олиб кетаётган ўзбек зиёлисининг тавба-тазаррӯйсими? Бизнинча, бу срдаги иккюзламачилик у қадар жўн эмас. Уни шунчаки «киши феълидаги бир қусур-да», деб ўтиб кетиб бўлмас. У атайн яратилган қусур. Муаллиф бир кишини эмас, бутун зиёлини буқаламунга айлантириб қўйган инқилобни, шўро хукуматини нишонга олмаяптимикин?

Ўйлаймизки, Авлонийнинг инқилобдан кейинги «фаолиятсиз» лигининг шу хил теран сабаблари бўлиши кепрак.

Жулқунбой 1923 йилдаги «Олти йиллик базм»да сафдошларига ҳазил ёзаркац, Авлоний ҳақида «Бир маҳал гармесл тегиб, кутилмаган жойда қора косов бўлиб қолди. Ҳозирда ўчоқ ковлашдан бошқага ярамайдир¹», дейдики, бу гапнинг юқоридагига ўхшаш изоҳлари бор.

Абдулла Авлонийни бутунлай адабиётдан чиқиб кетди деб бўлмас. Унинг 20-йиллардаги ҳаракатчиликда, ёш қалам аҳлларини вояга етказишида, уларга ижод сирларини ўргатишда фаол иштирок этгани кўпчиликка маълум. Адабиётга ўша йиллари кириб келган атоқлишонримиз Миртемир «Ёш ленинчи» газетаси қошида Тошкент ёш пролетар ёзувчилари семинари иш юрит-

¹. «Муштум», 1927, 4-сон.

гани ҳақида гапириб, машғулотларда Абдулла Авлоний тез-тез иширок этиб турганини хотирлаган эди¹.

Адиб истеъоддли ёш ҳамкасларига йўл-йўриқ кўрсатди. «Шеърда зўр маҳорат кўрсатган»² Ҳамид Олимжон, «иктидорли шоир ҳам ёзувчи»³Faфур Ғулом, «таниқли шоир»⁴ Уйғун ҳақида матбуотда фикрлар билдириди.

Форс, рус, озарбойжон, араб тилларини дурустгина билган, шарқ ва ғарб маданияти классиклари билан яхшигина таниш бўлган Авлоний 20-йилларда самарали илмий ишлар ҳам олиб борди. 1930 йилда САГУ педагогика факультетининг тил билими кафедраси бўйича профессор бўлиб тасдиқлангани бежиз эмас. Илмий ходимлар секциясида, Ўздавнашрда, Республика терминология комитетида, Давлат илмий советида масъул вазифаларда ишлади.

1933 йили VII синф учун ўқиш хрестоматияси тузиб нашр эттириди. Унда 20—30-йиллардаги ўнлаб ўзбек адиблари ҳамда рус, Европа адабиётининг қатор вакиллари ҳақида биографик маълумотлар келтирилган, уларнинг машҳур асарларидан намуналар берилган эди.

Авлоний 1927 йилда «Меҳнат қаҳрамони» унвони билан тақдирланди. 1930 йилда унга «Ўзбекистон ҳалқ маорифи зарбори» фахрий унвони берилди.

Абдулла Авлоний 1934 йил 25 августда вафот этди.

Адибнинг ижодий фаолияти ҳақида гап кетганда, у босиб ўтган босқичлар, зиддиятлар ва бунинг самараси ўлароқ, ижодида намоён бўлган баъзи камчиликларни ҳам айтиш керак.

У ўз замонасининг жонли одами, фарзанди эди. Шунинг учун унинг ижодида ҳам замон мураккаблиги билан изоҳланадиган нуқсонлар йўқ эмас. Лекин юқорида шоирнинг маърифатчилик фаолияти ва ижодий мероси мисолида кўриб ўтганимиздек, Абдулла Авлоний ҳамиша ўз ҳалқига, Ватанига содик қолди. Бунинг гувоҳи — унинг ижоди, унинг фаолияти! У ҳамма вақт ҳалқ дарди билан яшади. У ўз ҳалқи ғамига ҳамдардигина бўлиб қолмади, унинг истиқболи учун қайғурди, унга озодлик ва баҳт қидирди, уни муқаддас ғоялар учун курашга даъват қилди. Мактаблар очиб, кенг ҳалқни

¹ Қаранг: «Ўзбек тили ва адабиёти» ж., 1973, 6-сон, 44-бет.

² Қаранг: Проф. А. Авлоний. Адабиёт хрестоматияси, Т.; 1933, 378-бет.

³ Шу асар, 376-бет.

⁴ Шу асар, 377-бет.

маърифатли қилишга, ёшларни даврнинг илғор руҳида тарбиялашга уринди. Таълимий-ахлоқий асарлар, дарслеклар ёзиб, ўзбек педагогик фикри тараққиётида сезиларли из қолдирди. Жадидчилик ҳаракатининг, ўзбек жадид адабиётининг, яъни миллий онг, миллий адабиётнинг майдонга келиши ва тараққиётига катта хизмат қилди.

Авлоний оиласи ҳақида.

Шоирнинг рафиқаси Саломат Исломова (1883—1971) уч қиз, уч ўғил кўрди. Үғилларидан Асатулла (1917—1933) ва Оталиқ (1925—1940) ёш, ўсмирлик чоғларида вафот этдилар. 1902 йилда туғилган, замонавий таҳсил кўрган, ҳар жиҳатдан мукаммал тўнғич фарзандлари Сора (Собира, Совора ҳам дейишади) нинг тақдири мураккаб кечди, 46 ёшида вафот этди. Бугунги таниқли театр артисти Гавҳар Зокирова Сора опанинг якка-ю ягона фарзанди Туйфуной опа (1922 йилда туғилган) нинг қизи бўлади. Авлонийнинг бошқа қизлари: Қарима опа (1912 й. туғилган) — сув хўжалиги муҳандиси, бир қатор масъул вазифаларда ишлаган; Ҳакима опа (1927 й. туғилган) — филолог, рус адабиёти мутахассиси. Ҳар иккалалари ҳам ҳозир пенсияда. Сўнгги фарзандлари Қенжак ака (1927—1997) кимёгар эдилар, узоқ йиллар Тошкент техника университетида хизмат қилдилар.

Ҳозирда Авлоний номида бир қатор мактаблар бор. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси болалар адабиёти бўйича унинг номида мукофот таъсис этган. Тошкент кўчаларидан бири, Республика ўқитувчилар малакасини ошириш марказий институти ва маҳаллалардан бири унинг номида.

Адид асарларининг 2 жилдлик ушбу нашри унинг ижодини олдингиларига нисбатан тўлароқ қамраб олади. Биринчи жилдга Авлонийнинг шеърияти ва дарслекларидаги ихчам ҳикоялари ҳамда ҳажвларидан намуналар киритилди.

Иккинчи жилдан драмалари, саёҳатномаси, мақолалари ва «Туркий гулистон...» ўрин олди.

Бегали Қосимов

**„АДАБИЁТ ЁХУД
МИЛЛИЙ ШЕЪРЛАР“дан**

БИРИНЧИ ЖУЗ*

* Биринчи (1909 й., Т., Ильин литогр.) ва учинчи (1914 й. Т., Ильин литогр) нашрларига асосландик.

ИФОДАИ МАХСУСА

Бизим Туркистон макотиби исломиясинда аввалдан охира қадар таълим ўлниажақ китоблар «Чаҳор китоб», «Саботул-ожизин», «Фузулий», «Навоий», «Хожа Ҳофиз», «Бедил» ва «Маслакул-муттақин»лар каби шеър китоблари ўлдиғи жумланинг маълумидур. Бу китобларниң баъзиси ошиқона назмлардан ва баъзилари эътиқодот ва амалиёти исломияға мутааллиқ мушкул масъалалардан иборат ўлғонларидан моада аксарлари форсий тилда ёзилғонлари учун турк ўғли турк ўлан ёш болаларимизнинг онлардан истифодалари, бир нарса англамбўлари имкон хорижинда эди. Воқеан, ўз она тилини дуруст билмағон, эмдигина ҳарфларни бир-биридан айрғон бир ёш боланинг қўлига «Чаҳор китоб» бериб: «Ибтидо мекунам баноми худо» ёки «Саботул-ожизин» бериб: «Сано лил-холиқи ғаброву афлок» ёки «Фузулий» бериб: «Қад анорал-ишқ-лил ушшоқ минҳожал-худо» ёки «Хожа Ҳофиз» бериб «Ало ё айюҳас-соқий, адар каъсан ва новилҳо» ва сойиралар каби форсий, арабий лисонларида ёзилмиш энг адабий ва ҳикматлик жумлаларни ўқутмак ила ердан туруб юлдузларга қўл узатмак ёки игна ила қудуқ қазимак орасида фарқ йўқтур, зан-эдарам. Ворсун, бу занним хато ўлсун-да, болаларниң онлардан бир нарса англамаклари мумкин-да ўлсун. Масалан, «Фузулий»дан: «Санамлар саждасидур бизда тсат тангри чун зоҳид, Кими кўрсанг, сан ўз динингда таклифи намоз айла»; ёки «Навоий»дан: «Йигитликда қолиб эрдим атосини балосиға, Қариганда даги қолдум балосини балосиға»; ёки «Хожа Ҳофиз»дан «Нагўяматки, ҳама сол майпарасти кун, Семоҳ май хўру нўмоҳ порсо мебош» ва сойиралар каби зоҳирда ошиқона ўлан ғазалларни маъноларин англасунлар. Англаганларидан на фойда? Балки, «Фалон азиз шундай дейдур»,—деб бузуқ ахлоқлара мубтало ўлмаклари табиийдур. Мана шул сабаб-ла бизим ёш муҳаррирларимиз бир-икки йилдан бери ғайрат эдарақ, мактаблар учун ўз она тилимизда адабий, фанний, диний ва ахлоқий китобларни (нг) таҳрир ва таржима қилмакда. Ва ёш муаллимларимиз ҳам эски китобларниң ўрнина ушбу янги китоб-

ларни таълим бермакда эдилар. Туркистон ҳалқи аввалдан шеърға ҳарисроқ ўлуб, савод чиқармакни шеър китобларин дурустлаб ўқуй олмакдан иборат билдиқлариндан мактабларда ўқутмак учун яна шул эски китобларнинг бирина эҳтиёж кўрулмакда эди. Камина ҳам шул муаллимлар жумласидан ўлдуғумдан бу эҳтиёжни-да ародан кўтармак ва болаларнинг табиатларина миллий ҳасрат ва надоматлардан иборат ўлан насиҳатларни ўрнашдурмак орзусинда ўз тарафимдан ёзилмиш шеърларга баъзи адаб ва шоирларимиз тарафидан ёзилуб, газета ва мажмуаларда нашр ўлунмиш миллий шеърларни илова эдарак, «Адабиёт» унвони остинда ушбу мажмуанинг нашрина жасорат этдим. Шоядки, биродарларим—муаллим афандилар-да баним бу жасоратимдаги қусуроти афу пардаси ила ёпуб, мактабларда ашъор таълими учун бу мажмуани интихоб эдарлар. Бозорларда, дўконларда «Баёз» ўқуб ўтургувчи адабиёт ошиқлари-да, «Қошингдан оканг, кўзингдан оканг» каби маъносиз сўзлар ила тўб-тўла ўлан «Баёз»лар ўрнига адабиёти миллиямиздан иборат ўлан бу мажмуани ўқусалар, даҳо фойдалироқ ўлур эди.

ҲАМД

Санойи ҳамд беҳад раббаноға,
Дуруду беадад ҳақ мустафоға.
Худонинг раҳмати бўлсун дамодам,
Суяр ёри анинг тўрт раҳнамоға.
Абу Бакру Умар, Усмон, Ҳайдар¹,
Ҳасан бирла Ҳусайнি Қарбалоға.
Анинг авлоди асҳобиға раҳмат,
Яна ҳоби расули мужтабоға.
Ёғулсин доимо борони раҳмат,
Жамии аҳли суннат ошноға.
Илоҳо, қилмағил хотир паришон,
Тутундим ман бу кун бир ибтидоға.
Хаёлим лавҳи кўрсатмакда бир нақш,
Ҳабибнинг ҳурмати еткур бақоға.
Нафас тори билан жон растасидан
Кўшай овоз бир миллат садоға.
Кечакундуз ғами миллатда Ҳижрон,
Гадо, чун чанг урур қимматбаҳоға.

¹ Алиниң лақаби.

БИЗ, МИЛЛАТ

На хўрлиқ, на касолат?—Доимо афгор биз, миллат,
Ҳама гул даста қилса, не терармиз?—Хор, биз, миллат.
Жаҳолат қазияси дўндуурди истиқболи рифъатдан,
Маъзоз-иллоки, на иқрор, на инкор—биз, миллат.
Тутуб селоби ғафлат мавжи ғамға ташлади, ҳайҳот,
Жаҳон Жайҳунлариға тўъмаи тайёр—биз, миллат.
Тамаддунфешаликдан ўзгалар руҳи мужассамдур,
Ҳаёта қобил эрмас, сурати девор—биз, миллат.
Ҳама илму ҳунар асбобини олмақни истарса,
Чафон, чалма, риёс-сотмоқға хўб тужжор—биз, миллат.
Тафаккур соясида ўзгалар шаҳдӯ шакар ер-са,
Туурмиз бақрайиб ҳар гўшада бекор—биз, миллат.
Маю миносини тарқ айлासа афёр, бизлар, оҳ,
Ичиб жоми жаҳолатдан, ҳамиша зор—биз, миллат.
Ҳама касбу қамолот этса ҳосил илм-фан бирла,
Шифиргучи, ямоқчи, хайрчи—кўб хор—биз, миллат.
Тақозойи замон, ҳар жинс кийса жисмиға лойиқ,
Қилиб қоф-халтадан кўлмак-чопон—беор—биз, миллат.
Ўзи билмас, сани душман, сани жоҳил билур, Ҳижрон,
Ҳаёту руҳ керакмас—жисмидан безор—биз, миллат.

МАКТАБ ҲАҚИНДА

Билинг, ўғлонларим, сизларни ғамдан қутқарур мактаб,
Сироти мустақим, роҳи адамдан қутқарур мактаб,
Маишат бобида ранжу аламдан қутқарур мактаб,
Ҳаёту руҳа душман жаҳли самдан қутқарур мактаб,
Қўлингга бир куни муҳри Сулаймонни берур мактаб.
Шаҳодатномаи фирдавси філмонни берур мактаб.

Тарааддуд бирла доим дур олинг дарёи мактабдан,
Теринг жон растасиға хўб забаржадҳойи мактабдан,
Топар мақсадини ҳар ким қидирса лойи мактабдан,
Умидим шул, жўжуқлар, узмасанглар пойи мақтабдан—
Қўлингга бир куни муҳри Сулаймонни берур мактаб,
Шаҳодатномаи фирдавси філмонни берур мактаб.

Чолишкақ бирла доим то лаҳад боргунча илм иста,
Ҳадиси мустафодир: Шаҳри Чин боргунча илм иста,
Сиҳатсан то баданға ҳарфи мад боргунча илм иста,
Қўюб оҳиста-оҳиста қадам, боргунча илм иста,
Қўлингга бир куни муҳри Сулаймонни берур мактаб,
Шаҳодатномаи фирдавси філмонни берур мактаб.

Жаҳонда барча неъматдан лазиз илм ўлмаса, недир,
Хунар боғида туби қад азиз илм ўлмаса, недир,
Насими мушки тотори тамиз илм ўлмаса, недир,
Гулоб, тарбияти жаҳли мариз илм ўлмаса, недир.
Қўлингга бир куни муҳри Сулаймонни берур мактаб,
Шаҳодатномаи фирдавси филмонни берур мактаб.

Ҳама хурсандликни маъданидур илм, эй ўғлон,
Ҳама фазлу қарамни манбаидур илм, эй ўғлон,
Ҳама хўбларни хўбин маснадидир илм, эй ўғлон,
Ҳама ислом элини маснадидур илм, эй ўғлон,
Қўлингга бир куни муҳри Сулаймонни берур мактаб,
Шаҳодатномаи фирдавси филмонни берур мактаб.

Такаббурлар қаторида ҳавоға бўлмасанг мағрур,
Дутору танбуру чангу навоға бўлмасанг мағрур,
Тараддуд вақтида базму казоға бўлмасанг мағрур,
Бўлиб ҳажрида Ҳижрон маҳлиқоға бўлмасанг мағрур,
Қўлингга бир куни муҳри Сулаймонни берур мактаб,
Шаҳодатномаи фирдавси филмонни берур мактаб.

ФАЛАҚ ҚАЖРАВ, Ё РАБ

Фалак қажрав бизи ағфола айланурдиму, ё раб,
Ва ё хуршиди нури кўзлари тиндиридиму, ё раб,
Қамар қон оғлатиб бизларға нуқсон вердиму, ё раб,
Таажжуб, юлдузи иқболимиз ғам эрдиму, ё раб,
Тутуб абри жаҳолат бизни пинҳон қилдиму, ё раб.

Тамоман бизға берди ё замин, ё осмон ғафлат,
Ҳаво берди биза онжақ насими дилкушон ғафлат,
Замона наҳри су ўрниға берди, оҳ, қон ғафлат,
Зимистони жаҳонда борму биздек титрагон ғафлат,
Баҳори тарбият бизларға тўфон эрдиму, ё раб.

Замона аҳли дерлар бизни фандан бехабар, ҳайҳот,
Зироатдан, саноатдан хабарсиз бесамар, ҳайҳот,
Қилиб тарк амрини шарр ишлаюрмиз, алҳазар, ҳайҳот,
Хунарда посибон ҳаммолдурмиз дарбадар, ҳайҳот,
Бу ҳикматлар биза рўзи азалдан эрдиму, ё раб.

Улум аҳли бўлуб бир-бирға зид нафсонаи сархуш,
Муаллимлар усул атрофида парвонаи сархуш,
Жўжуқлар тарбиятсиз, илмдан бегонадур сархуш,

Авомун-нос ғийбат ҳосили афсонадур сархуш,
Эшон, сўфи тамаъ жомига хўландирдиму, ё раб.

Ғанилар ҳиммати тўю тамошоға кетар, Ҳижрон,
Замона бўстони, фасли гул елдек ўтар, Ҳижрон,
Фақир бечора булбулдек ватан ғамда ётар, Ҳижрон.
Боқинг аҳли басират ғунча дилни чок этар, Ҳижрон,
Жаҳолат жисмимизға хор ўрнаштиридиму, ё раб.

ИСТАМАС

Хеч инсон дунёда фақру фанони истамас,
Хеч тан ўз жонига ранжу балони истамас.
Айлама панду насиҳат нокаса беҳудаким,
Қобилият бўлмаса, шарму ҳаёни истамас.
Илм роҳидан адашган бесаруполар абас,
Беҳабар кавнайндан, роҳи ҳудони истамас.
Майли жаннат айламас дийдоридан уммидвор,
Толиби дийдор эмас, амри ҳудони истамас.
Сидқ ила шаръи паямбарға амал қиммаски ул,
Рўзи маҳшарда Муҳаммад Мустафони истамас.
Чориёри босафоға ҳар киши мункир эса,
Ул Ҳасан бирла Ҳусайнин Карбалони истамас.
Ҳар кишида бўлмаса ихлос ҳубби хонадон,
Нури чашми Мустафо хайрал-нисони истамас.
Ҳар кишини табъида гавҳаршиноси бўлмаса,
Қадри қиммат билмаса, қимматбаҳони истамас.
Кимки умматтур, билинг, ҳар ишда пайравлиқ қилур,
Айшу ишратдан кечуб завқу сафони истамас.
Уммат эрса ҳар киши миллатни андуҳин чекур,
Кимки Ҳижрон бўлмаса, миллат казони истамас.

УШБУ «АДАБИЕТ»А ТУРКИСТОН АҲЛИНДАН ЖАВОБ

Афандим, бу сизинг афғонингиз бизларга кор этмаз,
Очарга кўз қани бизда, имолар асло ор этмаз,
Хазон бўлғон гулистондур, гулини ихтиёр этмаз,
Сизингдек бинг муҳотиб доди-фарёди мадор этмаз,
Нечук чиқсун бу миллат, ғайрату ҳимматни ёр этмаз.

Қани эр бизда уйқудан уёғ, хотин қаторинда,
Дилу жонин жаҳолат қопламиш, ётмиш мазоринда,
Нечук ибрат олур жонсиз жамод ул қабри зоринда,
На деб сўз тинглаюрким, пунба ғафлатгў шикоринда,
Нечун турсун бу ғафлатдан тағофул эътибор этмаз.

Бу жаҳлистан элига ваъзлар кор этмагай, фарёд,
Бу сангин диллари тепкулар озор этмагай, фарёд,
Бу осиё сангин устида турпо кетмагай, фарёд,
Бу кўҳистон дилини каҳфи хоби битмагай, фарёд,
Етар доим фароғатда на нангту ор этмаз.

Бу мавхистонда бермас ибрату ғайрат самар, ҳайҳот,
Ҳама йўл кўрсатучилар тамаъчи, дарбадар, ҳайҳот,
Бу фанлардан хабарсиздур, фалаклар қарс урап, ҳайҳот,
Яҳуду армани, лотишлар айлар алҳазар, ҳайҳот,
Абу Жаҳлу Язидлар биз каби миллатни хор этмаз.

Тараққий йўлина тушсунми ё шахсисидан қолсун,
Фунуну илмдан ибрат деса, пул топмадан қолсун,
Маишат бобида пул топсину ўз жайбина солсун,
Боқуб ҳирси ила таъриха, Қорундан на деб қолсун,
Насиҳат ақчасиз бу санги дилларда қарор этмаз.

Яҳудийлар келиб савдони андак қисмини олди,
Шупурғучи, ямоқчи, хайрчилик бизға ҳам қолди,
Яҳудийлар кўруб турк иттифоқин ақлдан толди,
Ясаб ширкат ғанилар йиғди пул, жойи асил қолди,
Таназзул ифтироқ этмакда бизлар шарму ор этмаз.

Бу кўҳистонга мактабни солур, саҳройиларму, оҳ,
Хунар бирла фунун таҳсил этар қишлоқиларму, оҳ,
Муаллим еткарур ким? Бу қадим тарёкиларму, оҳ,
Мадорисларни ким ислоҳ эдар, шаллоқиларму, оҳ,
Ғарibu бекасу бечорани одамқатор этмаз.

Ғанилар ўртамиизда бор, ҳиммат нишлари буррон,
Фақирлар жисмини тишлаб олурға тишлари буррон,
Хусумат айламакда дилдаги ғул-ғишилари буррон,
Жамоат, хайрни бузмак учун қирқишилари буррон,
Ғариблар жисмиға бундай аламни заҳри мор этмаз.

Биза лозим эрур ахлоқ таълимиға бир ўн йил,
Жаҳолат жоми биздан тарқ ўлур, гар кечса беш-ўн йил,
Улуми маърифатдан то хабар топмак-ла ўн-ўн йил,
Чироғи илм учун Ҳижрон бўлуб ётмакка юз ўн йил,
Агар бинг насиҳат ёғғани-ла сабзазор этмаз.

САДОҚАТ БИЗДА ЙҮҚДУР...

Садоқат бизда йўқдур, демаким, ялғонимиз бордур,
Улуму маърифатдан демаким, нуқсонимиз бордур.
Демаким, амри маъруф айламакка бизда йўқ бир кас,
Ки ҳар бир гўшай жомеъда машрабхонимиз бордур.
Мударрисларда йўқ ислоҳ, деб(он) оҳ урма бехуда,
Бўлур таҳсил ҳосил, деб далил ёзғонимиз бордур.
Табобат бобида биздан муқаддам ҳеч миллат йўқ,
Алафлардан даво қилғувчи бинг Луқмонимиз бордур.
Тижорат айламакда пасда қолдук, деб ема андуҳ,
Тамаъдан ақча тўплар милёнер эшонимиз бордур.
Ҳакимлик биздадур онжақ, буни ағёр билмас, оҳ,
Чибиқлар бирла жин қуввлар қасидахонимиз бордир.
Бизим ҳам илму фандин бехабар, деб, айлама таҳқир,
Трамвойдан тушолмай думбалоқ отқонимиз бордур.
Адаб бобида танҳо ўзгалар лоф урмасун, охир,
Ҳазил ўрниға бадному ҳақоратдонимиз бордур.
Муҳандис бизда йўқ, деб норасо сўз демагил, нотиқ,
Шарорат тоғида мино топиб олғонимиз бордур.
Сафони сўфида, обидни меҳробида кўр, доим,
Ибодатни риё айлар бизим шайтонимиз бордур.
Таажжубланма, Ҳижрон, сан, тағофулпешадур кажрав,
Ётар, йиғлар, кулар, ишлар — ажаб давронимиз бордур.

ОЛАМ ИЧРА КЎРМАДИМ...

Оlam ичра кўрмадим кизбу хиёнатдан бўлак,
Меҳру шафқат ўрниға шахсий адватдан бўлак.
Ҳамшикамлар, ҳамнафаслардан фарогат кўрмадим,
Оҳ, кўнглум пора-пора, дил жароҳатдан бўлак.
Ошино ёру биродардан муқаррар чектим ал,
Ҳеч бир шай кўрмадим ғийбат, ҳақоратдан бўлак.
Демак истарман хуружи Маҳдии Исо қариб,
Учрамас бир шай кўза айшу шароратдан бўлак.
Шайхлар сайёд ўлуб, сайди мурид ўлди, дариф,
Зуҳду тақвони на қилсунлар саёҳатдан бўлак.
Илм истарлар амалдин заррacha йўқтур нишон,
Истамаслар бир шайи назру саховатдан бўлак.
Миллати ислом учун ҳеч кимса заҳмат чекмағун,
Бизга онжақ йўқ зарар заҳмат ҳижолатдан бўлак.
Истама Ҳижрон ўлуб ножинслардан дафъи ғам,
Бу шажарларда самар йўқтур жаҳолатдан бўлак.

АФСУС

Афсус, бизим доғлади, ёндуурди бу матлаб,
На табъ, на матбаамиз вор, на мактаб,
На илму на таълими қирбат, на мураттаб.
Хайҳот, бизим қоплади, күр жаҳли мураккаб,
Овораи саргаштай зор оғладик оғлаб.

Ходимлик ўлубдур кеча-кундуз биза пеша,
Ҳосидлик ўлуб бир-биримиз бирла ҳамиша,
Донандаи фаҳманда уур миллата теша,
Миллат шажаринда на қолуб шох, на реша,
Беҳосил ўлуб ҳосил, хор оғладик оғлаб.

Кўй зоҳид элин, гўшада қилсунла (р) ибодат,
Ўз нафсина оройиш ўлуб солсун аморат,
Балки авзина топар маҳшар куни жаннат,
Йўх онлари дахли туша гар чўллара миллат,
Шахсилик ила аксари кор, оғладик оғлаб.

Қўй, бойларинг ҳолина этсунла (р) тижорат,
Пулларни қўюб бонкая, топсунла (р) ижорат,
Фақр аҳли эдуб бир-бирина кизбу хйёнат,
Исми ўлан Ислома на мактаб, на синоат,
Пул пўл қозонуб, охири нор оғладик оғлаб.

Йўх заррача, эвой, ғанилар сахавоти,
Мактаб со(л)са бўлсунми ани харж маноти,
Кўрсатма аларга дину миллат харажоти,
Маъсум жўжуқ ўйная берсун жасоти,
Чўб ота минуб охири мор оғладик оғлаб.

Фармойиши пайғамбара бизларда амал йўқ,
Фарзу вужубу сунната бизларда маҳал йўқ,
Миллат ишини ишламага жаҳду жадал йўқ,
Үлдук бадавий, бизда қавонини милал йўқ,
Ҳосил ишимиз журми кибор оғладик оғлаб.

Шарбу мая олудаду (р) бизларда жавонлар,
Қаняқ-ла тўлур вақти сафарда чамадонлар,
Сұҳбат еримиз бўлди нумири рестуранлар,
Кўр, кўзлара, оҳ, учрамаюр, ғайри фиёнлар,
Саргарм ўлубон, дилда ғубор оғладик оғлаб.

Ҳожилари кўр, ишлари ҳар ерда риёдур,
Олимлари кўр, доми тамаъ, кори рибодур,
Жоҳиллари кўр, кизбу хиёнатда жалодур,
Ожизлари кўр, зору гирифтори балодур,
Олуда ўлуб абри баҳор оғладик оғлаб.

Ҳар ердаки, илма бизи тарғиб эта (р) мазҳаб,
Таҳсили улум этмака бизда қани мактаб,
Миллат боласи то ўқусун — ҳал ўла матлаб,
Нокаслара Ҳижрон ўлубон, ўлма мухотаб,
Ҳайҳот, жаҳолат биза ёр, оғладик оғлаб.

„АДАБИЁТ ЁХУД МИЛЛИЙ ШЕЪРЛАР“дан

ИҚКИНЧИ ЖУЗ*

Феъли инсоннинг ҳақиқий фоили виждонидур,
Ҳокими қонуни ҳукмни ҳосили виждонидур.

* Биринчи (1912 й. Т. Ильин литогр.) ва учинчи (1917 й., Т., «Нар. Соц Революц. типолит.» нашрларига асосландик.

ҲАМД

Қалам құдратини олама қилиб иншо,
Ики жаҳонға ики ҳарф айлади имло.

Бу корхона бир устоддин әмас холи,
Керак бу құдрата, албатта, қодиру доно.

Етолмас ақл қуши учгани-ла бир четина,
Ажаб васиъ бу айвонин айлади барпо.

Яратти ичрусида инсу жинсни сажда учүн,
Малаклар айтадир томинда «робби-ал-аъло».

Қарамхонанда нағым ошноу бегона,
Бу останага бош урмиюрмі шоҳу гадо.

Каримдурки, кечар бандасин гуноҳини,
Деса хатосини афуин тилаб худовандо.

АЗИЗДУРКИ, ЭШИГИДИН БИРОВНИ ГАР ҚҰВСА,
ИКИ ЖАҲОН ЭШИГИНДАН ТОПОЛМАЮР МАЬВО.

Кўурмиз олам аро турфа-турфа махлукот,
Яротти барчасини жуфт ҳолиқи танҳо.

Яратти ер юзида энг мушарраф инсонни,
Бериб фаросату ақлу тилин қилиб гўё.

Бино қилиб икки оламни ҳазрати файзоз,
Туфайли ҳазрати кавнайн, саййиди барно.

Юборди ер юзига бир неча паямбарлар,
Ароларинда эди афзали ҳабиби худо.

Атомиз Одаму Ҳаввони қўйди жаннатига,
Туширди ер юзига, айлаб эрдиларки хато.

Бирини қавмини тўфон ила ҳалок этди,
Бирин тириклигида айлади маконин аъло.

Бирини қавмини қилди ҳалок сарсар ила,
Бирига тош ичидан тева чиқди, туғди бало.

Бирини оташа отдурди құдрати бирла,
Бирини қавмини зеру забар қилиб Мавло.

Бирини қилди ўн икки ўғил ила хушхол,
Хусусан, ичларида эрди Юсуфи барно.

Ҳасад балосини берди оғаларин дилина,
Асир Юсуфу Яъқуб Юсуфина адо.

Синор ҳақинда бирин саҳт айлади ғанжур,
Балога собир экан, берди охирида шифо.

Бирини қавмини оташ ила қилиб барбод,
Бирини қавмини бир сайҳа бирла жо бар жо.

Бирини дүшманидан асрәди асо бирла,
Сув узра күпрук әди, дүшман узра аждарҳо.

Бирин қўлинда темир мум каби эрир эрди,
Бирини ҳукмини остинда эрди боди сабо.

Бировга Қодир атосиз ўғул ато қилди,
Замона золим экан кўп кўролмади Ийсо.

Бирини айлади меъроҷ кечаси меҳмон,
Бўй рутба ҳеч паямбарга бўлмаб эрди ато.

Буларни ҳар бирини кўндуруб бир умматга,
Буларни ҳар биридин неча мийлат этди бино.

Буларни айлади тақсим фирмә- фирмә қилиб,
Бирига берди хато йўлини, бирига ҳудо.

Бири жафо қилур эрди ўзин пайғамбарина,
Бири хулуси дил ила дер эрди «Оманно».

Бирини айлади Ийсойи, бирини Мусойи,
Бирини қалбини кўр айлади, бирин бино..

Кифоядур бу шараф уммати Муҳаммадга,
«Қошимдадир, — деди, — Ислом динидур боло».

Азиз экан нега хор ўлди, ҳақ ўзи билгай,
Бизимча, бунга сабаб бўлди аъламу уламо.

Саодат асрида қилди тараққий дини мубин,
Узокладиқча саодатдин ўлди аср — аспи фано.

Нифоқу буғзу хурофота учради Ислом.
Тушуб амалдин асир ўлди ҳикмати ҳукамо.

Таназзул айлади, бордиқча миллат ўлди ғариб,
Балойи нафса чолишдилар аксари хулафо.

Ғариб миллат учун ҳеч ким ўлмади Ҳижрон,
Тараҳхум айла ўзинг, эй аълами сирри хафо.

НАЪТИ РАСУЛИ АҚРАМ

Ул кунки, эрди олами Ислом беадиб,
Инсонлар эди куфру залил ичра дилфириб,
Лоту Уззони вақти хароби эди қариб,
Ислом учун керак эди бир раҳнамо хатиб,
Дунё қучогина сизи қилди худо насиб,
Мавлудингиз-ла берди икки оламиға зеб,

Сиздин тараҳхум истаюр Ислом, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Ҳақ берди сизга ул куни ловлок хилқати,
Мўъжиз учун бериб сиза Фурқон ояти,
Ойни иккига бўлдингиз айлаб ишорати,
Эй, соҳиби муассиси Ислом миллати,
Ҳақдин тилаб ҳамиша гуноҳкор уммати,
Ҳақ ваъда қилди қавсару жаннат шафоати.

Сиздин тараҳхум истаюр Ислом, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Адлу адолат эрди ҳама кори борингиз,
Уммат дебон кечур эди лайлу наҳорингиз,
Ислом сабз айлади фасли баҳорингиз,
Сероб қилди ташналари шаръи жорингиз,
Тутди ливои шаръингиз чаҳор ёрингиз,
Бул кун ғариб миллату биз интизорингиз,

Сиздин тараҳхум истаюр Ислом, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Меъроја чорлади сизи қурбат учун Жалил,
Оят буюрди масжиди Ақсоғача далил,
Андин самоға бошлади қўлингизда (н) Жаброил,
Бўлди саёҳатингиз-ла само атри занжабил,
Фазлу фасоҳатингиз-ла малаклар эди хижил,
Тонди вужудингиз шараф айни салсабил,
Сиздин тараҳум истаюр Ислом, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Рифъат буюрди ҳақ сизи тўққуз фалаклара,
Пайғамбар айлади сизи инсу малаклара,
Уммат ғаминда боғладингиз тош юраклара,
Ҳақ жилва берди сиз била шолу йифаклара,
Ҳоли инояtingиздан ўтдики бу мардумаклара,
Миллат шафоат истади бул кун тилаклара,
Сиздин тараҳум истаюр Ислом, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Уммат ҳатоға қилди жадал, қилмаюр савоб,
Миллат ҳаробу ҳол ҳаробу ватан ҳароб,
Шаръи шариф ишламаюр ҳоли изтироб,
Булбул ерина қилди ватан бу замон ғароб,
Илму амални ўрнига уммат ичар шароб,
Диллар кабобу бағр кабобу юрак **кабоб**.
Сиздин тараҳум истаюр Ислом, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Асҳоби шаръ бўлди, ажаб, зору нотавон,
Донанда лолу жоҳил шарманда—иуктадон,
Боги фасод гулшану миллат гули—хазон,
Сўлди гули шариату булбуллари—ниҳон,
Аҳқоми шаръ ўрнига жаҳл ўлди ҳукмрон,
Миллатни бори бекасу маҳв ўлди боғбон,
Сиздин тараҳум истаюр Ислом, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Бу на замонки, миллати ҳоли забундур,
Буғзу адоват ўртада ҳаддин фузундур,
Ҳар кас ўзининг нафси учун сарнигундур,
Жаҳл ўтина ёниб дилимиз лаългундур,
Уммат амални ташлади, кўз ёши хундур,
Ҳижрон — биз, ўзгалар ҳама сарвати фунундур,
Сиздин тараҳум истаюр Ислом, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Илм боғинда бизам тоза баком ўлмалиюз,
Илм гулзорина булбул каби ром ўлмалиюз,
Илм васлина хирадманди хиром ўлмалиюз,
Илм ила миллати Ислома ғулом ўлмалиюз,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.

Илм учун бизга бўлаклар каби ғайрат лозим,
Илм учун бизга муаллимлара диққат лозим,
Илм учун бизга мурувват била ҳиммат лозим,
Илм учун бизга тараддуд била хидмат лозим,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.

Илмсизларга жаҳоннинг кенг уйи тор ўлди,
Илмсизларга замон бермаки озор ўлди,
Илмсизларга ҳама дарду алам ёр ўлди,
Илмсизларга майшат йўли душвор ўлди,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.

Илмдур икки жаҳон манзилининг аълоси,
Илмдур икки жаҳон маснадининг болоси,
Илмдур икки жаҳон роҳатининг маъвоси,
Илмдур икки жаҳон шавкатининг барпоси,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.

Илм бир гавҳари ноёб, йўқ ўлмас, битмас,
Илм бир нури зиёдурки, жилоси кетмас,
Илм бир нури илоҳий — кишини хор этмас,
Илм бир қувват эрур — миллатини маҳв этмас,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.

Илмсиз ушбу замонларда яшар кун битди,
Илмсиз хоби касолатда ётар кун кетди,
Илмсизларни билимлик йўқ этар кун етди,
Илмсизлик бизи, Ҳижрон, яшатур кун ўтди,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.

МАҲБУБЛАРИМА БИР ХИТОБ

Асримиз аси тараққий, бизда мағрури хаёл,
Иттифоқу илмезлик бизни қилди бемажол,
Оҳ, ғофил миллатинг уйқудин уйғотмак маҳол,
Оғласун қон кўзларим миллат гаминда бемалол,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлина гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Аввало бизларға хушгуфттор эрдинг, ташладинг,
Биз била ҳар ерда ҳамрафттор эрдинг, ташладинг,
Бизлара хўб мунису ғамхор эрдинг, ташладинг,
Қил мурувватким, қадимлар ёр эрдинг, ташладинг,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлина гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Кўб замондур ёвруполуларға бўлдунг ошно,
Журми не бўлди, бизим зулматда қолди Осиё,
Амриқо ваҳшийлари нурингдин олдилар зиё,
Қолдимиз биз Амриқо, Оқёнуссиёлардан фано,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлина гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Ўзгалар сен бирла оламни мусаххар қилди, оҳ,
Раҳнамо айлаб сани, касб айлади сунъи илоҳ,
Денгизу ер—осмонларда баробар топди роҳ,
Эмди навбат бизларга етдиму, қил бир йўл нигоҳ,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлина гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Асрлардур боқмайин жаҳл ўтина ёқдинг бизи,
Ҳасрату андуҳ ила бекон каби боқдинг бизи,
Меҳнату ғам тоши бирла доимо чоқдинг бизи,
Даҳр фатвоси-ла Мансур дорина тоқдинг бизи,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлина гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Айрилуб сандан фано бир ҳола душтук оқибат,
Фийбату буғзу адоват-ла юриштук оқибат,
Хайдарин юз дўндуруб, шаррга тириштук оқибат,
Масжиду меҳробу минбарда уруштук оқибат,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлина гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Жамъи молу мулк барбод ўлди сандин айрилиб,
Бўлди тафриқ олами Йслом сандин айрилиб,
Файрлар зориб, биз(л)ар мазруб сандин айрилиб,
Бўлдимиз хўб қобили тақсум сандин айрилиб,
Иттифоқу илм, Йслом аҳлина гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Ҳар замоннинг бир Зулайҳо, Юсуфи барноси бор,
Вомиқинг Узроси бўлса, Мажнуунинг Лайлоси бор,
Кўҳкан бошинда Шириннинг ажиг савдоси бор,
Билмазам, маҳбубларинг бунча истиғноси бор,

Иттифоқу илм, Йслом аҳлина гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Ҳосили сиздин умидим будур, эй маҳбублар,
Кўз қароси, бағр қонимдан ёзиб мактублар,
Дерман: алданманг фалак золим сўзина, хўблар,
Ҳажрида Ҳижрон каби овозангиздур кўблар,

Иттифоқу илм, Йслом аҳлина гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

МАИШАТДАН БИР МАНЗАРА

Бизим ерларда ихват, шахси(й) роҳатдин иборатдур,
Ҳама аъмолимиз шахсий адоватдин иборатдур.

Қани ҳиммат, қани ғайрат, қани бизларда янги ҳол,
Бутун авзоимиз лофу атолатдин иборатдур.

Қани ширкат, қани сарват, қани бизларда мулку мол,
Ҳама аъморимиз эски аморатдин иборатдур.

Қани улфат, қани шуҳрат, қани бизлардаги иқбол,
Бутун афродимиз санги мазоратдин иборатдур.

Қани миллат, қани ҳурмат, қани бизлар қаби помол,
Ҳама ашъоримиз хобу атолатдин ибратдур.

Қани илму қани омил, қани бизларда истеъмол,
Бутун афкоримиз ҳамёнга тоатдин иборатдур.

Қани наҳю, қани мункар, қани бизларда моғил-бол,
Ҳама аҳволимиз ялғон маҳоратдин иборатдур.

Қани зоҳид, қани тақво, қани бизларда хуш афъол,
Бутун давронимиз андуҳу кулфатдин иборатдур.

Қани ҳолу қани қувват, қани таъмини истиқбол,
Ҳама атворимиз мозий қасолатдин иборатдур.

Қани мактаб, қани толиб, қани таълими истиқмол,
Бутун авлодимиз ваҳший сафоҳатдин иборатдур.

Қани меҳру қани шафқат, қани тарбийяти атфол,
Ҳама афъолимиз беҳуда одатин иборатдур.

Қани уммат, қани суннат, қани бизлар қилаи аъмол,
Бутун қилғонимиз бидъат — қабоҳатдин иборатдур.

Қани инсон, қани Ҳижрон, қани бизларча гунгу лол,
Ҳама нодонемиз миллатга ҳасратдин иборатдур.

ҚАБРИСТОНА БИР НАЗАР

Эй кўзим, дунёдан ўтмиш бу қариандошларни кўр,
Кўзларина хок тўлмиш бу қари-ёшлиларни кўр,
Насли инсону малаксиймо паривашларни кўр,
Бу Адам саҳросида туфроқ аролашларни кўр,
Мақсудина стмайин ётган дили ғашларни кўр.

Бу ватан — шоҳу гадо, яхши-ямон яксонидур,
Бу ватан ҳажринда ҳар кун неча жон қурбонидур,
Бу ватан ё роҳату ёхуд аламнинг конидур,
Бу ватан ҳар бир вужуднинг мабдан пинҳонидур,
Бир кафан шайдоси бўлған бу қаламқошларни кўр.

Дунёни арслон каби тирноқламиш бечоралар,
Кеча-кундуз нафс учун сарсон ўлуб оворалар,
Баъзисин миллат ғаминда бағридур садпоралар,
Ҳосили инсон дилини доту ҳасрат ёралар,
Ғайрати туфрога дўимиш бу азиҳ бошларни кўр.

Бунларинг турмушлари бир дарси ибрат гўстарур,
Бас, бутун манзарлари бир яъси ҳасрат гўстарур,
Ҳар назарда бир бўлак андуҳу кулфат гўстарур,
Бу фано майдонидаким, ҳоли қувват гўстарур,
«Рожеъун» хатти ёзилмиш бу қаро тошлиларни кўр.

Қиз анодан айрилиб, ўғли атосиндин жудо,
Шоҳлар тахту ғанилар молу мулкиндигин жудо,
Баъзилар ғам қайдидан, баъзи асоратдин жудо,

Ошиқи маъшуқдан, маъшуқ ошиқдан жудо,
Хажрда маржон каби оқмиш қизил ёшларни кўр.

Дунёда Доро каби ҳикмат-ла тадбир айлагон,
Ҳашмати Хисрав каби оламни тасхир айлагон,
Ҳукмфармонлиғда юз-минг доми тазвир айлагон,
Бирни нолон, бирни гирён, бирни таҳқир айлагон,
Бир сиқим туфроғ ўлан арслона ўхшашларни кўр.

Қосаси Жамшид жоминдан хабар верганларинг,
Маскани фирдавс бобиндан хабар верганларинг,
Манзили Кисрони томиндан хабар верганларинг,
Ходими Маъмун ғуломиндан хабар верганларинг,
Неча юз-минг қарз ила, Ҳижрон, сири фошларни кўр.

ДУНЕ ФОЖЕАСИНДАН

Оlamни ўраб олғон ғавфоси надур, билмам,
Бу одам ўғулларин даъвоси надур, билмам,
Бир-бirlарига қилғон иғвоси надур, билмам,
Инсонлари бу кори бежоси надур, билмам.

Кўзлардин оқар қон ёш, билмам, нечук оламдур,
Дунёни босуб селоб, ҳар гўшада мотамдур,
Тўғонми, балодурми — ҳар қатраси бир гамдур,
Бунларни яратмоқдан савдоси надур, билмам.

Билмамки хароб ўлмиш бу олами инсият,
Гардунми хато айлаб вермас биза тарбият,
Үйқудами инсонлиғ, гафлатдами улвият?
Рўё эса бу олам, фардоси надур, билмам.

Ҳайвон каби ҳар ерда инсон қилинур қурбон,
Фиръавна бу кунларда тақлид эдиор инсон,
Бу кори фанолардин ҳатто ўтанур шайтон,
Бу жабру ситамларнинг маъноси надур, билмам.

Диққат-ла боқур бўлсанг, ақлингни босур ҳайрат,
Ҳақ пастда қолуб, ноҳақ пул бирла тоҷур қувват,
Бўлғуси забун ҳолинг, йўқ санда агар сарват,
Халқ(н)инг бу қизиқдиргон дунёси надур, билмам.

Бечора-ю ожизлар дастиндан этар фарёд,
Афтода етимлар ҳам жабриндан эмас озод,

Дунёниг ўзи билмам бўлғуси қачон барбод,
Бу ғам уйидур, Ҳижрон, ахроси¹ надур, билмам.

ҲАСРАТЛИК ҲОЛЛАРИМИЗ

Сўлди ғафлатдан жаҳон боғиндағи гул—ёrimiz,
Хор ила тўлди гулистони Эрам — гулзоримиз.

Бўлди бизларга ватан бойқуш каби вайроналар,
Учди гулзори ватандан булбули ҳушёrimiz.

Бир боқуб дунё китобиндан ҳабардор ўлмадук,
Илм ўқуб, оламга соҳиб бўлдилар ағёrimiz.

Борму оламда бизиңдек жаҳл боғинда ётан,
Хоби ғафлат бирла ёзу қишида биз бекормиз.

Фикримиз айшу фароғат, дардимиз базму нашот,
Кайф юргонида ётгон бир касал — беморимиз.

Гардиши даврон каби айрилмайин бир нуқтадин,
Эски ҳаммом, эски тосу янгидин безормиз.

Ҳайфким, илму фунун бирла жаҳон пурнур экан,
Водийи зулматда бизлар жаҳл ила ғамхормиз.

Раҳм-шафқат, марҳаматдин ўйқ әрур бизда нишон,
Зулм ила кизбу хиёнатга, ажаб, тайёрмиз.

Иттифоқ ила яшар ағёр, бизда ифтироқ,
Ихвату файзу муҳаббатдин қочар, беормиз.

Бу фалокат уйқуси, билмам, қачон биздин қочар,
Үйғонуб, кўзни очуб бўлғаймукин бедор — биз?

Зодимиз йўқдур амалдан касб қилсак эътибор,
Косиби ашрор ўлуб косид эрур бозоримиз.

Маҳв ўлур ҳар қайси миллат ичса ғафлат бодасин,
Мойили майхона ўлмиш кўзлари хумморимиз.

Иттифоқу илмисизлик бизни Ҳижрон айлаюр,
Маърифатсиз кетди қўлдин ҳар на йўқу боримиз.

¹ Ахрос — сукунат маъносида.

ИЛМ АҲВОЛИНДАН БИР МАНЗАРА

Ҳавои нафсимиз дўндуруди бизни истиқоматдан,
Ҳаёти илм тушди хасталиқға ҳоли сиҳҳатдан,
Давосина чолишмай турди олимлар адоватдан,
Иложин қилмади ҳеч кимса, тушди лофи қувватдан,
Фариби сўрмаюрлар, қўрқмаюрларму қиёматдан.

Мизожи сустланди, дарди кундан-кун зиёд ўлди,
Қизил гул яфроғидек юзлари ислоҳ учун сўлди,
Вужудин ғам паришон айлади, хўб бағри қон ўлди,
Қўзининг косаси дармон учун қон ёш ила тўлди,
Нечун бизларда йўқ бечора илма меҳру шафқатдан.

Ҳама илм аҳли ўз нафъи учун ҳар феъл, ҳар кўйда,
Ётиб беморимиз уйда, юурумиз нафс учун тўйда,
Осилмиш неча шайтонлар бизим ҳар толай мўйда,
Ҳама ислоҳ ила топди зиё, бизлар — қаро уйда,
Биза ортуқ кўрунди қорнимиз аҳволи миллатдан.

Ажаб ибратнамо ойинадур бизларга мози (й) лар,
Боқинг, Нуъмон, Абу Юсуф каби аллома қозилар,
Ривожи илм учун бўлмиш эди зиндонга розилар,
Бизим бу ҳолимизни кўрсалар биздин арозилар,
Таажуб! Илм учун бизларда йўқ бирғ зарра гайратдан.

Буюрди: «Утлабу-л-илм ва лав би-с-Сйни» пайғамбар,
Сурулди илм ила ҳар ён у дам фарзини пайғамбар,
Қолиб кишт ўртасинда бу замон шоҳини пайғамбар,
Амон, ё раб, бу кун мот ўлмасун бу дини пайғамбар,
Қутулғай эрди, ё раб, бу балойи дарди меҳнатдан.

Қўзидан кетди нури, қолмади миллатни дармони,
Қўлидан кетди давлат, бўлди уммат жаҳл қурбони,
Ётарму ҳеч ерина илмсиз бечора ағони,
Чироғи илм сўнди, тарқ ўлуб аҳкоми Қуръони,
Яқин ўлдук шақоватга, йироқ ўлдук шариатдан.

Замона гулшанинда сўлди танҳо қомати Ислом,
Таназзул боғина юзланмак ўлди одати Ислом,
Маорифдин ойилди, ғамга дўнди роҳати Ислом;
Илмсизлик балоси бўлди охир оғати Ислом,
Асир ўлдук шароратга, баъид ўлдук саховатдан.

Тараққий айлаюр ағёр, биз ғафлат қучогинда,
Тараддуд қилмайин роҳат, ётурмиз ғам пўчогинда,

Замон бизларни бирён айлаюр мөҳнат ўчоинда,
Ганиматдур отилмак илм боғина бу чоғинда,
Ўсонмазми, азизим, миллати Ислом гафлатдан.

Юмулмиш бизни кўзлар бу жаҳон маъмурини кўрмай,
Жаҳолатдин чекилмай, рўшнолик нурини кўрмай,
Ётибмиз водийи зулматда кулфат даврини кўрмай,
Қутулмай неча гафлатдан ухувват ҳаврини кўрмай,
Тушуб чоҳи мазаллатга, топиб лаззат жаҳолатдан.

Қачон бизлардаги кину адоват маҳв ўлур, ё раб,
Баҳори тарбиятда файз олуб, гулшан кулур, ё раб,
Адолат боғига гулҳойи ҳуррият тўлур, ё раб,
Чиқиб булбул қафасдан, ёри дилдорин кўрур, ё раб,
Яшармиз тобакай, Ҳижрон, чекилмасмизми зулматдан.

ДУНЁ ҚИТОБИДАН

Ҳар ким келур оламға бўлур зору паришон,
Ғурбат-ла, машаққат-ла яшар дунёда инсон.

Ҳаммолинг оғир бўлса юки, меҳнати ортур,
Ҳар кимки улуғ бўлса, бўлур кулфати осон.

Ҳар дарднинг ўлур чораси, ҳар йиғляян ўлмаз,
Ҳар кулфата бир охир ўлур, ҳар гама поён.

Беморинг агар сиҳҳатини истаса оллоҳ,
Келгай қошиға дору била соҳиби дармон.

Ҳар кимнинг агар умри тамомига етушса,
Йўқ фоидаси келган ила қошиға Луқмон.

Золимнинг ўзи зулма гирифтор ўлур охир,
Албатта бўлур уй бузага(н)нинг хонаси вайрон.

Сабр эт ситама, бўлғусидур охириро роҳат,
Юсуфға нечук зулм қилур эрдилар ахвон.

Сабр айла, кўзим, йиғлама меҳнат-ла, жафога,
Бир доирада давра қимаз гардиши даврон.

Бир кун бу ҳароб олами обода қўюб юз,
Гуллар очилуб, қилғуси булбуллари жавлон.

Бейлми амал айлама авқотинг(н) и нобуд,
Фикр айла, нечук ишладилар илм ила Луқмон.

Туфроғдан ўлур масжид ила дайр биноси,
Бирдир назари Ҳақда маъжус-ла мусулмон.

Оч кўзни, кўзим, давлати иқбала қувонма,
Faflat.уйини (нг) йиқди нечук оташи Ҳижрон.

АФСУСЛИК ҲОЛЛАР

Бунча, раббим, на учун даҳрда биз хор ўлдук,
Илмдан ғофил ўлуб, жаҳла талабгор ўлдук,

Ушламай шаръи набий, бўлмадимиз роҳнажот,
Тўғри йўлдан қойилиб, эгрига рафтор ўлдук.

Тўғри сўз қолмади, бизларга ёлон бўлди мизож,
Тарбиятсиз бу фано мулкида бемор ўлдук.

Қарзимиз бўлса бирордан, пулини бермасмиз,
Айшу ишрат йўлига оқчаси тайёр ўлдук.

Бу на ҳасратли ҳаёт, одатимиз — фисқу фужур,
Шаръдан юз ўгуруб шарр била ғамхор ўлдук.

Ҳақни ботилга сотуб, қаҳр ила қилдук савдо,
Меҳр бозорида биз зулма харидор ўлдук.

Қувлобон булбули шўридан гулзори ватан(дан),
Қўндуруб ўрнига бойқушни миришкор ўлдук.

Умримиз жаҳл ила кечди, дилимиз ғам бирла,
Дунёда суду зиён билмаган ашрор ўлдук.

Ишимиз бир-биримиз олдамаку бўлди фириб,
Ҳийлагарликда, ажаб, тулкийи айёр ўлдук.

Сурати ҳайкалимиз жонлидур, аммо беруҳ,
Ўзгаларнинг кўзига сурати девор ўлдук.

Кўз очинг, аҳли Ватан, бўйламидур инсонлиф,
Хоби ғафлатга асиру ғама дилдор ўлдук.

Амрини ташладимиз, наҳига бўлдук қурбон,
Ҳақ йўлиндан адашуб, қаҳра гирифтор ўлдук.

Илмсиз буғзу адоват-ла бўлурмиз Ҳижрон,
Кеч, Худо, даргаҳинга тоза гуноҳкор ўлдук.

ЖАНОБИ ҲАҚДАН БИР РИЖО

Кайфу сафоға айладимиз саъй ила шитоб,
Кетдук тариқи маъсията құлмайин савоб,
На бизда ёди маҳшару на роҳату азоб,
Ҳосили савоб бизда йўқу журм беҳисоб,
Ё раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Биздек жаҳонда ғафлат ила ёр борми, оҳ,
Дунёда бизча миллати бемор борми, оҳ,
Бизлар каби адовата тайёр борми, оҳ,
Фисқу фужура бизча талабгор борми, оҳ,
Ё раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Йўқ бизда бир кишики, талабгори иттифоқ,
Илм аҳлимиз ғурур ила алломаи нифоқ,
Ухуват ерина диллара ўлтурдид ифтироқ,
Авлоди миллат ўлди замон илмидан йироқ,
Ё раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Миллат хароба оламида юрди дар-бадар,
Миллат юзина құлмади ҳеч кимса бир назар,
Миллат деганда барчани бўлди қулоғи кар,
Миллат чақирса, боргай эдук тўй қилиб агар,
Ё раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Ибрат қўзи-ла боқмадук ўтган замонлара,
Идрокимиз етушмади суду зиёнлара,
Таъриха боқмайин кўзимиз тўлди қонлара,
Ғафлат ажалдан илгари қасд этди жонлара,
Ё раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Оламға тўлди илму ҳунар, бизда йўқ ҳавас,
Айтур отаси ўғлина: хат чиқса, эмди бас,
Бундан нари ўқиш сенга, ўғлим, керак эмас,
Муллони қадр-қиммати бизларда бўлди пас(т),
Ё раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Ё раб, бизим-да миллатимиз ҳушёр қил,
Инсоф ила ҳидояти биларға ёр қил,
Илму амалда жумламизи барқарор қил,
Дину шариат узра бизи устивор қил,

Ё раб, тараҳұм айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ендук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Ё раб, бер әмди миллати Ислом учун ривож,
Жаҳлу нифоқ дардина қылғыл ўзинг илож,
Дилдин адсовати күттар, ўлфатни қыл мизож,
Лутфу қарамға биз каби Хижронлар эхтиёж,

Ё раб, тараҳұм айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ендук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

ТААЖЖУБЛИК ҲОЛЛАР

Ажаб ҳасратли оламдур, күнгиллар доғдор ўлмиш,
Жаҳолат заҳмидин диллар—күнгиллар лолазор ўлмиш.

Жаҳон гулзорина ибрат била боқ, булбули ғофил,
Гули Исломдек дунё юзинда борми хор ўлмиш.

Айил, эй миллати ғофил, етар бошингга бу хобинг,
Нечун, билмам, очилмиш күзларинг уйқуга зор ўлмиш.

Фано бир ҳола қолмиш барча авлоди ғатан, ёху,
Оносиндан айилган қүш каби беихтиёр ўлмиш.

Адоват банд бўлмиш дилларига, банд не янглиғ,
Шакар ўрнига тўлдирғанлари кину нақор ўлмиш.

Муруват тўғрисинда ўзгалардин олмадук ибрат,
Шунингчун бошқа миллатларга биз беэътибор ўлмиш.

Таажубдур, биза лозим экан таъмини истиқбол,
Ташаб илму фунунларни, боруб биз ғамга ёр ўлмиш.

Абас мозий кечурди, әмди нўлди миллатинг ҳоли,
Етиб ғафлат каноринда балоларга дучор ўлмиш.

На миллат ёди мозийнг вор, на истиқболинг уммиди,
Вужудинг пунжай ваҳшат ичинда тору мор ўлмиш.

Ҳаётинг тарбиятсизлик тўғангига нишон айлаб,
Чунон мажрух, ўлуб руҳлар, юраклар заҳмдор ўлмиш.

Ётар миллат, ётурсан тобакай бу каҳфи хобингда,
Бўлиб Ҳижрон кўнгуллар, дилда жонлар бекарор ўлмиш.

МИЛЛАТ ҲОЛИНДАН БИР ЯҶС

Эй миллати нажиб, қолмади аввалги роҳатинг,
Фам бирла тўлди ҳайкал — шакли қиёфатинг.

Йўқ бизда бир киши сани ҳолингни билгучи,
Хам бўлди кимсасиз сани шавкатли қоматинг.

Авлодинг ўлди даҳрда беилм, беҳунар,
Курбон ўлуб жаҳолата жисми саломатинг.

Биздин умид айлама ҳолингни сўрмоғи,
Биз ҳозириз агар бўлса тўю зиёфатинг.

Ҳар кас ўзини нафси учун дар-бадар юруб,
Эсдан чиқорди маҳшару ёди қиёматинг.

Кимдан илож истадинг, эй миллати ғариб,
Ҳозирги энг ҳаким замонлардур оғатинг.

Тақсим қилурга бошладилар молу мулкинги,
Фосу Эронда қолмади қилган иморатинг.

Ўғлонларингни барчаен нодон ўлан жўжуқ,
Аллоҳдан ўзга қолмади ёру ҳимоятинг.

Ҳар дарди вордур охири, ҳар ғамга интиҳо,
Ҳақ вергуси жазосини чеккан риёзатинг.

Ё раб, тараҳҳум айламасанг зор миллата,
Кимларға бўлғусидур ададсиз иноятинг.

Холис дил ила қилмадинг, эй миллато, амал,
Барбод бўлди бир неча қилгон ибодатинг.

Ибрат кўзини очмадинг атрофинга боқуб,
Жаҳду жадални ташлағмак ўлди қабоҳатинг.

Ҳар янги ишқа қарши туруб айладинг ароз,
Ҳижрон бўлурга бўлди сабаб эски одатинг.

ЗАМОН АҲВОЛИНДАН

Тўлди олам нур ила янги синоатлар чиқиб,
Янги тартибу низом, янги давлатлар чиқиб,
Янги йўл, янги замону янги соатлар чиқиб,
Янги усто, янги кору янги ҳикматлар чиқиб,
Эски уйни буздилар янги маҳоратлар чиқиб.

Илм ила олам мусаххар бўлди, биз жоҳил ҳануз,
Хоби фафлат бошимизга етса ҳам ғофил ҳануз,
Очмайин ибрат кўзин биз уйқуга мойил ҳануз,
Илму ҳикматларга бизлар бўлмадук қойил ҳануз,
Бошимизда чарх урар болун саёҳатлар чиқиб:

Бунча фафлат, йўқми фан таҳсилина иршодимиз,
Ёки бизда йўқми фан илмин билан ўстодимиз,
Бизни ё илму ҳунарга йўқми истеъдодимиз,
Бизға мушкул бўлса, йўқми бизлари авлодимиз,
Бўйла турсак фасҳ этар бизни фалокатлар чиқиб.

Истасақ илму фунун на шаръимиздан манъ вор,
Кирсамиз дорулфунунларға бизи кимлар қувор,
Подшоҳ ҳазратлари ҳар кимга берган ихтиёр,
Бизлари ҳам ҳаққимиз вор бошқа миллатлар қатор,
Миллати давлатга лойиқ аҳли хизматлар чиқиб.

Илм ўргонгил Хутойдин бўлса ҳам дер Мустафо,
Амри пайғамбарни тутмай тутдимиз роҳи хато,
Илми ҳикматларни ташлаб қилдимиз жонга жафо,
Водийи зулматда қолдук топмайин роҳи сафо,
Молу давлат кетди қўлдин ҳам шариатлар чиқиб.

Дину миллатнинг бақоси илм ила, эҳсон ила,
Биз эса мағрур нафсу ишрату даврон ила,
Илмсиз, таълимсиз тўлмиш юраклар қон ила,
Тарбиятсиз, руҳсиз бу ҳайкали бежон ила,
Хўб тамошо кўрсатурмиз жонли суратлар чиқиб.

Ўзгалар саъй-у жадал бирла етиб мақсадига,
Бизни ялқовлик тутуб отди таназзул ўдига,
Маърифатсизлар қачон етгай зиёну судига,
Илмсизлари (нг) чиқармоқда замон нобудига,
Асримизда кун кўролмас бефаросатлар чиқиб.

ИСТИҚБОЛИМИЗ УЧУН БИР ЖИГАР СҮЗ

Керак бу кунда биза илма эътибор этмак,
Фунун уйина отилмакни ихтиёр этмак,
Улум ҳосил эдуб, ўзни баҳтиёр этмак,
Етар бу кунғача ғафлатда илми хор этмак,
Фунуну илм ила мумкиндур ифтихор этмак.

Ўқувни фарз дебон қичқуур шариатимиз,
Нечук бу амрға ғайратсиз аҳли миллатимиз,
Сабаб надурки, йўқ ўлди бу йўлда ҳимматимиз,
Бизим-да бор эди ўтган замонда ғайратимиз,
Йиқитди бизни илму фунундан ор этмак.

Тараққий айлади ағёр илм, ғайрат ила,
Қутулди жаҳл данидан фунун, сарват ила,
Етушди мақсадина иттифоқ, улфат ила,
Бизим нечун ишимиз йўқ ҳаёту миллат ила,
Биза нажот йўлидур, буларни ёр этмак.

Қоронғулиқда қолубдур саъид ўлан миллат,
Фано уйинда ётур жонини сиқуб иллат,
Солур бошина яна ўз ўғиллари кулфат,
Будурми роҳи пайғамбар, будурмидур уммат,
Бу ҳолимизға керак йиғлаб оҳу зор этмак.

Жаҳонда қолмади биз қилмаган ямонлиқдан,
Залилу хор биз оламда нотавонлиқдан,
Кўнгулда қолмади бир зарра меҳрибонлиқдан,
Кетиб-кетиб биза ғам қолди билмагонлиқдан,
Бутун-бутун ишимиз журми ошкор этмак.

Буқун на бўлди биза, илмсиз ўғил-қизлар,
Бўлубди миллатинг авлоди барча ишсизлар,
Келурни ўйламаган хому бехабар бизлар,
Будур саодатимиз — илм ила ҳунар излар,
Етар бу дамғача Ҳижрондá интизор этмак.

УЗ МИЛЛАТИМДАН РИЖОИИ ОЖИЗОНАМ

Ётурсан тобакай ғафлат қучогинда, ўён миллат,
Жаҳолат жомасин устингдан ирғит, тур, замон, миллат,
Кетиб ҳамроҳлар, сан йўлда қолмакдан ўтон, миллат,
Тур, ўтмай вақт ноз ўйқудан кўбдур зиён, миллат,

Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Қаҳи аввалдаги илминг, фунундан эътиroz этдинг,
Жаҳолат ёри бўлдинг, ошинолардан ароz этдинг,
Билиб дўстингни душман, душманингни сарфароз этдинг
Кириб ғафлатни хобига ўзингни инқироз этдинг.
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат

Замонға боқмасанг, санга замон асло назар қилмас,
Кетар ҳамроҳлар ташлаб, санга асло хабар қилмас,
Етиб ғайрат ила бир юрмасанг, асло ҳазар қилмас,
Тарозуға қараб тошингни қўй, асло зарар қилмас.
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Олиб таълим сандин ўзгалар илгори кетдилар,
Фунун таърихларингни шарҳ этиб аслига етдилар,
Фалотун, Бу Али Синоларингдан ишлаб ўтдилар,
Сану авлодинг осори қадимларин унутдилар.
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Замон олимлари ҳасратли ҳолинг сўрмадиларму?
Ғанийлар бўл сани ҳоли харобинг кўрмадиларму?
Таназзул бобида ёнингда ўлтурмадиларму?
Тараққий бофина йўл бошласанг сан, юрмадиларму?
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Маризинг бир тарафдан, бир тарафдан хорсан, миллат,
Бадаидан доимо қон олдурап беморсан, миллат,
Тилинг йўқ, кар қулогинг, сурати деворсан, миллат,
Бузуғdir ниятинг ахлоқсиз, беорсан, миллат,
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Замонлардурки, бойқушдек харобат истаюрсан оҳ,
Ташаб миллий садоларни, хурофот истаюрсан оҳ,
Гулистондан кечиб сайри мазорот истаюрсан оҳ,
Надур билмам муродинг, бунча ҳайрот истаюрсан оҳ,
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Сани ҳоли харобинг кўрса Мажнун зорлар йиғлар,
Гарибу бекасу бечора дилафкорлар йиғлар,
Замину осмон, сангудару деворлар йиғлар,
Билиб шоир муродинг воқифи асрорлар йиғлар,
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Таманно айларам сандан, ётурсан тобакай, кўз оч.
Фано мулкина юзланмакдан аввал илм ила нур соч,
Ғаниматдур, таназзул боғини илминг-ла ташлаб қоч,
Етар мақсада ағёринг, бўлуб Ҳижрон қолурсан оч,
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

ТАРЖЕЪБАНД

Афсус бу замонда, бизим эътибор йўқ,
Ёшу қарида ғайрату номусу оп йўқ.
Фисқу фуруж бирла гирифтормарча жон,
Илму амалда бизда саботу виқор йўқ.
Ҳар ким шаробхона десанг завқ ила борур.
Илму фунунга бизда нечун ихтиёр йўқ.
Ҳар кас балойи нафс учун бўлди мубтало,
Миллат ғариб, кимсасизу ғамгусор йўқ.
Ўтмоқда умр ҳою ҳавас бирла барҳаво,
Миллат ғамини ўйлағучи ҳушёр йўқ,
Ё раб, Мұҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Эй, миллатинг улуғлари, роҳи ҳудо учун,
Миллатни ёдингизга олингиз Ҳудо учун.
Мактаб солуб жужуқлари тарбият айлангиз,
Ислом ҳам шариати Ҳақ Мустафо учун.
Инсоф эдинг, жаҳонда бизимдек фақир йўқ,
Исроф эдурмиз оқчани кайфу сафо учун.
Мактаб дегонда барчани бўлғай қулоғи кар,
Тўй қилса боғ-ҳовли сотилгай ҳаво учун.
Фарзу вужуб ишламаюр, ишланур бидъа(т),
Миллат улуғлари боришур муддао учун:
Ё раб, Мұҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Бу на замонки, шайхи замонлардур дар-бадар,
Миллат хароб бўлди, авлоди бехабар.
Кирди таназзул уйига биздан қилиб ароҳ,

Миллат юзига шафқат ила қилмадук назар.
Қилди таданий миљлатимиз, биз ҳануз маст,
Миллат учун вужудимиз ўлди бутун зарар.
Боқ соҳиби мурувват, инсоф учрамас,
Миллат ишини ишлағучи (ларни) бўлди қасди зар.
Ҳар ким ўзини нафъи учун, нафсиning қули,
Миллат деганда кўз юмулур ҳам қулоғи кар.

Ё раб, Мұҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Афсус, аҳли илм гирифтори ифтиро(қ),
Бою фақир барчаси вобастан нифоқ,
Қизлар анони сўзларини қилмаюр қабул,
Ўғли атосининг сўзина солмаюр қулоқ,
Эр хотуни билан қилодур эрта-кеч уруш;
Хотун эриға қилғучи ҳар кунда бир фироқ,
Қолса мерос икки биродар қилур талош,
Ҳосили, замона аҳлида йўқ зарра иттифоқ,
Фийбат, шикоят ўлди қарилар сўзи мудом,
Ёшларни барчаси адабу илмдан йироқ.

Ё раб, Мұҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Турфа замонки, хонаи миллат ҳаробдур,
Ҳар ким ўзини нафъини излаб шитобдур,
Ҳар ким бу кунда бўлди асири манофеъ,
Йўқ бир кишики, миллат учун дили кабобдур.
Бизларда йўқ улум-фунунға нечун жадал,
Йўқ кимса ҳар савола ҳозиржавобдур.
Бу на замонки, бўлди ҳама илм аҳли хор,
Тўю жаноза бунлара чўту ҳисобдур,
Илм аҳли бўлди озу зиёд ўлди жоҳилон,
Беилм қавм чекғуси ранжу азобдур.

Ё раб, Мұҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Бу на замонки, ғам ила тўлмиш бу кун жаҳон,
Оlam ўт олса ёнғучи ҳар ерда мусулмон,
Чок ўлди сийна, доғ ила қат-қат эрур кўнгил,
Ҳар жонда яъси ҳасрат, ҳар дилда бинг фигон.
Ҳар ким сонур ўзини бу оламда Зуфунун,
Йслом уйинда қолмади фандан бирор нишон,
Ҳеч биза илм-маърифата қолмади ҳавас,
Бўлдук заиф, бекасу бечора, нотавон.

Савдо қилурға сарвату сармоя қолмади,
Бозори маърифатни билмаса ҳар ким қилур зиён.
Е раб, Мұхаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Бу на замондурки, ишларимиздур бутун фано,
Ҳар ким ўзини нағын учун бўлди мубтало.
Бойларни йўқ муруввати асло фақирга,
Фикру хаёл — сарвату сармояю фино,
Тўплар ҳамиша ворис учун молу оқчани,
Миллат йўлина қилғуси йўқ бир пулин фидо.
Обид қилур ибодатин эл қошида дароз,
Бўлмиш асири ҳирс ила афтодән риё,
Йўқдур халоса бир амали пок дил билан,
Топди ривож бизда, ажаб, хамр ила рибо.
Е раб, Мұхаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Во, ҳасрато, ки барчамиз Ислома оғатиз,
Ўз фикримизча, олим шаръу диёнатиз,
Мақсадимиз фароғат ила фириблик,
Миллат ғәмини ўйламаган бефаросатиз!
Йўл кўрсатувчи бош кишилар бизда оздур,
Бе илму безарофат кони жаҳолатиз.
Ҳар ким чолишса миллат учун халқ таън эдар,
Бўйни синуқ етим каби биз бесаодатиз.
Утмиш замонни ҳеч киши олмас хаёлина,
Хижрон зор, жоҳилу нодон жамоатиз.
Е раб, Мұхаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

ФИГОНИ БУЛБУЛ

Жаҳон ғонини гулзоринда фарёд этди бир булбул,
Ўтурди нағмазоринда гулин ёд этди бир булбул,
Кўруб гул яфроғини ҳажридин дод этди бир булбул,
Висоли ёр учун юз навҳа иишод этди бир булбул.

Дили бизлар каби мажруҳ, висоли ёрдан маҳрум,
Қўзи ёшли: замондин бехабар, дилдордан маҳрум,
Гули ағёра улфат, муниси ғамхордан маҳрум,
Майин овоз ила дилларни ношод этди бир булбул.

Нечун билмам, сарупо ўшишу саршор ғафлатдур,
Адашкон хонумондин, ҳар сўзи бир дарси ибратдур,

Ватан маҳжур экан ҳар нағмаси гўё шикоятдур,
Боқиб сўйи самога вирду аврод этди бир булбул.

Ўлур беҳуш инсон гар фалакдан айласа фарёд,
Эмас жавлон кўҳанд бир замон то бир нафас дилшод,
Хазоннинг дasti зулминдан қилуб бинг шиквалар
теъдод,
Фигону нола бирла дод-бедод этди бир булбул.

Садойи дил фириби айлаюр дил ғунчасини чок,
Нидойи ҳайраттафзоси қилур кўз косасин намнок,
Навоий шўриш оҳангি қилур инсон вужудин пок,
Лисони ҳол ила жонларга имдод этди бир булбул.

Вужуди меҳнату ғам бирла тўлган қобил афона,
Тамоман турмуши бир дарси ибрат ҳар бир инсона,
Анинг фарёди афона замондан эрмас афсона,
Вужудин ҳажри дилдоринда барбод этди бир булбул.

Таажжуб, мен каби бечорада миллат ҳиси воркан,
Муҳаббатдан ураг дам дилда миллат қайғуси воркан,
На деб Ҳижрон бўлур ғафлат кўзунда уйқуси воркан,
Саҳаргоҳи хаёлимга бир иршод этти бир булбул.

АҲВОЛИ ОЛАМДАН БИР НАМУНА

Қилур токай жафосин, бизга ҳам дилдор ўлур олам,
Тўлуб меҳру вафоси, қўзғалуб, ғамхор ўлур олам,
Ташаб оғуши нисёнин, туруб ҳушёр ўлур олам,
Муруватсизлиғиндан жиркануб, безор ўлур олам,
Баҳори маърифат уйғотса, хушгуфтор ўлур олам,
Ўсубрайҳони шафқат мушк ила тотор ўлур олам,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Келур улфат, адоват ўртадин қалқур, кетар бир кун,
Қаро кунлар кетуб, ўрниға равшашлик етар бир кун,
Адолат боғида гулҳойи тарбият битар бир кун,
Очиб ғунча даҳонин шодлиғ изҳор этар бир кун,
Ўлур олам гулистон, қайғу-кулфатлар ётар бир кун,
Гулоби ҳуррият атри мусаффосин отар бир кун,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Сәнгатбахш нури маърифат умматни иҳёси,
Фунуну илм ила барпо экан миллатни ашёси,
Қетиб Ислом алиндан боғи жаннат сарву раъноси,
Гулитсони жаҳоннинг борми биздек бесарупоси,
Ҳазор афус, бизни йиқди шахсий нафс ғавфоси,
Жаҳон боғинда сўлди кимсасиз миллатни лолоси,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Адоват бесламакда бир-бирина дом ўлдук биз,
Кириб шайтон сўзина пухта эркан, хом ўлдук биз,
Шарафлик уммат эрдук, не учун бадном ўлдук биз,
Такаббур бирла нодонлик йўлина ром ўлдук биз,
Қетиб гайрат-шижоат, соҳиби авҳом ўлдук биз,
Сухандон миллат эрдук, бетилу беком ўлдук биз,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Бало тоши ёғилди бошимизга хоби ғафлатдан,
Мизожи суст ўлуб авлод, миллат тушди қувватдан,
Билимсизлик тушурди, йиқди бизни қадру қимматдан,
Жаҳолат қувди бизни хонумону молу сарватдан,
Кейин қолдук, чекилдук ҳар замон ағёр миллатдан,
Сурулдик даҳраро бизлар қатори одамиятдан,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Адабсиз, тарбиятсиз, маърифатсиз барчамиз — подон,
Гамаддунпешалар бизларни ваҳший деб отар ҳар ён,
Ҳуқуқинг нўлдигин идрок қилмас, жисмимиз бежон,
Амал йўқ, илм йўқ ҳайкал каби(миз) исмимиз—инсон,
Эдук қимматбаҳо аввалда, эмди қадримиз арzon,
Кўнгулда дөглар қат-қат, бўлур кўз ёшимиз маржон,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Замоннинг одатидур илмсиз инсонлари ютмак,
Абас бир ғоясиз дунёй дундан яхшилик кутмак,
Керак бир маслаку бир ғояу идёлни тутмак,
Биза бир йўлни ушлаб нури мақсада бориб етмак,
Сабоват гавҳарини лойи балчиқдан халос этмак,
Будур мақсуд бизларга, салафлар ортидан кетмак.
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Етар Ҳижронлиғ эмди, тарк лозим хоби гафлатни,
Қадам қўймак, курашмак, ахтариб нури ҳидоятни,
Замон тўғонидан қутқорғали авлоди миллатни,
Абас ўткармайин умри азизини — сабоватни,
Мунаввар фикр этиб, кўрсатмалидур яхши одатни,
Тузатмак илм ила фикру хаёлу руҳи умматни,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

МАОРИФПАРВАР ҒАНИЙЛАР ҚУЛОГИНА

Башорат, эй ғанийлар, жудингиз манзури оламдур,
Очилмиш мактабингиз жаҳл амрозина марҳамдур,
Муқаддасдур, муборакдур, буюқдур, энг муаззамдур,
Кўруб шайтон маориф уйини маъюс пурғамдур.

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Қилиб барпо макотиб ғайрат ила бизга эҳсонлар,
Гамаддун нури бирла порлоқ ўлди қалбу виждонлар,
Ватан авлоди қилди иктисоби файзи урфонлар,
Кўнгиллар, руҳлар бўлди музайян ишта ихвонлар.

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Ҳақиқат баҳрига ғаввосу дийдорига маҳрамсиз,
Маориф боғининг сиз боғбони, нура ҳамдамсиз,
Макотиб йўлина эҳсон қилурға мисли Адҳамсиз,
Сахийсиз, олиҳимматдурсиз, озоди жаҳаннамсиз.

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Жаҳолат дардининг дармони йўқ урфондан бошқа,
Маориф боғининг деҳқони йўқ эҳсондан бошқа,
Тараққий йўлининг имкони йўқ умрондан бошқа,
Тамаддун чархининг даврони йўқ ҳамёндан бошқа.

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Даҳо ёрдам қилинг, авлоди миллат сизни ёд айлар,
Мунаввар фикр бирлан мақттар, ихлос зиёд айлар,
Қолиб сиздин кейин оламда сизга яхши од айлар,
Дуо айлар, бағишилар, руҳингиз ўлганда шод айлар,
Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Бу кун афроди миллат қадҳ этар сизни муҳаббатдан,
Гилаб ҳақдин иноят ҳам пай(ғ)амбардан шафоатдан,
Очуб дасти таманно кўзларуз борони раҳматдан,
Очуб мактаб бизим-чун сарф этибсиз молу сарватдан,

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Ҳаётинг бοғини вайрон әдан боди жаҳолатдур,
Тамаддун нурини мастур әдан авҳоми ғафлатдур,
Маориф шамсини бенур әдан абру адоватдур,
Қулуби миллатинг пурнур әдан ишта саховатдур,

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Улум арбобина ҳар бир машаққат иш бўлур осон,
Оғир ишлар учун маҳкум әдилмиш жоҳилу нодон,
Табиийдурки, ўлгунча машаққат-ла яшар ҳайвон,
Бизи илм уйина савқ этдингизлар айлабон эҳсон.

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Ҳама илму фунун ахз этса, биз ғафлатни олдимиз,
Қилуб бир неча кун тўй, сурнаю карнайни чолдимиз,
Қетуб дасмоя қўлдин бўйнимиз сизларга солдимиз,
Бу кун шоёни эҳсон, тарбиятсиз ғамда қолдимиз.
Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Даҳо шафқат қилинг, абнойи миллат касби ком этсун,
Диёнатпарвар ўлсун дунёда ибрози ном этсун,
Муҳиби миллат ўлсун, молу мулкка эҳтимом этсун,
Ўқуб илму фунун касби камолотин тамом этсун.

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Надур бу хоби ғафлат қофламиш авлоди Исломи,
Шарорат шиддатидан тебранур аршу қалам томи,
Шунинг-чун ҳеч ерга етмаюр умматнинг анжоми,
Муқаддас динимизнинг бу замон қолмиш фақат номи.

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Бизим баҳтиқаро уммидимизнинг шамъи ёнмазми?
Фалак кажрав биза жабру жафосиндан ўтонмазми?

Маориф бонгини қичқирса ҳам уммат ўёнмазми?
Очилди илм субҳи, хобдин миллат ўсонмазми?

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Раҳи миллатда ҳимматлу кишилар сарфи мол айлар,
Сахийлар ҳиммати тўпланса, қальяи жибол айлар,
Ҳамият бўлса авлоди Ватан илму камол айлар,
Топар Ҳижрон жужуқлар тарбият, касби камол айлар.

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

ТУРКИСТОН ТУФРОГИНДАН БИР САДО

Қилур бизлардин, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон,
Зироатдан хабарсиз бизлар, барбод Туркистон,
Аномиздур, ҳақи вор биздан этса дод Туркистон,
Ватан қадрини билмас бўлди хўб авлод Туркистон,
Эмолмайдур сутин авлодидан ношод Туркистон.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

Тушуб савдои сот-сот бошимизга, беватан қолдук,
Сотуб боғу экин ерлар пулинни киссаға солдук,
Ғанимат ақча деб тўю тамошалар қилиб олдук,
Тийин ўрнига сўмлар сарф этуб наққоралар чолдук.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

Қучофина олиб бизларни қилди тарбият чандон,
Онадек бағрида бизларни боқди, бўлдимиз улкон,
Яшаб роҳат била кўксинда бўлди исмимиз инсон,
Ҳақиқий модарин инсон сотурми оқчаға—арzon.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

Ватан бизларға дер: таҳсил айланг илм ила урфон,
Етар фафлат, етар зиллат, етар бу хоби бепоён,
Эмас ётмоқ замони, навбаҳор айёmidur алъон,
Ўтурма гўшиға фафлатда, экмак илмини ўргон.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

Зироат илмига таклиф этар бизни Ватан йиғлаб,
Зироатсиз яшар мумкин эмас дер бағрини доғлаб,
Экинсиз ерда турмас қўйсалар бойқушни гар боғлаб,
Усумлик ерлара ағёр урди ўзларин чоғлаб.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

Боқилса чашми ибрат-ла жаҳондур илм ила пурнур,
Макотиблар очилди, нур сочди, биз маству(ҳам) мағрур,
Маориф бирла бўлди чангали Мозандарон маъмур,
Фунун бирла тараққий қилди олам, биз ҳамон ранжур.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

Ҳаётинг боғини селоб эдан борони фафлатдур,
Беҳиштосо Ватан вайрон, қурбони жаҳолатдур,
Бу кун миллат бошини паст эдан мезони ваҳшатдур,
Бизим оломи¹ ғурбатга солан, Ҳижрон, адоватдур.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

ТУРКИСТОН ТУФРОФИГА ХИТОБ

Эй жаҳла, хоби ғамга талабгор ўлан Ватан!
Борми санингча бекасу беёр ўлан, Ватан?!
Саъйу жадалга мункиру инкор ўлан Ватан!
Авлоди барча ишисизу бекор ўлан Ватан!
Ҳою ҳавасга мунису ғамхор ўлан Ватан!
Ўз аҳлидан зериккан ва безор ўлан Ватан!

Авлодинг ўлса барчаси беилм—офатинг,
Бўлмиш малул ҳайкалу шаклу қиёфатинг.
Вайрона бўлди манзилу жойи зироатинг,
Бойқушлар ўлди ҳамдам, ёру қаробатинг.
Илму амални таркина тайёр ўлан Ватан!
Эй, жоми жаҳла кўзлари хуммор ўлан Ватан!

Эй, манбаи адсовату майдони киназор,
Авлодинг ўлса жонсизу сан — бир буюк мазор;
Жонлик жаноза бирла тўлуб саҳнинг, эй диёр,
Хомам санга шу сўзлари кўз ёш ила ёзор.
Эй, боди жаҳли тоза гирифтор ўлан Ватан!
Борми жаҳонда сан каби бемор ўлан?!

¹ Олом — аламлар.

Тири қазоя бизлари қилдинг нишона сан,
Бизға мазор, ўзгалара дарсхонасан,
Ағёра ёр ўлубсану биздан бегонасан,
Боқмазсан иқтизойи charga — на ҳукм замонасан,
Биздан безуб, бўлаклара дилдор ўлан Ватан!
Илм аҳлина васиъ, биза тор ўлан Ватан!

Хоки мазаллатингда ётурмиз бўлуб ғариб,
Ҳар кунда бинг фифон чекамиз мисли андалиб,
Ғунчанг очилдими — ҳукамолар олур териб,
Биз эрса, хор илан қоламиз, зор бенасиб,
Эй, гуллари фунуна ҳаваскор ўлан Ватан!
Эй, ғунчаси маориф учун зор ўлан Ватан!

Эй, зиндалари — мадфун, эй, хонумон — хароб,
Вайрона уйларинг кўринур саҳнаи ҳисоб,
Сонким бу манзаранг биза бир маҳшари азоб,
Ҳар бир боқишида жон сиқилур, бағр ўлур кабоб,
Боги жинон, бизға аламзор ўлан Ватан!
Обу ҳавоси заҳр ила озор ўлан Ватан!

Эй модарим, жўжуқларинг ифлос, безиё,
Остингдан устинг ўлди биза тар(и)қа фуқаро,
Сандин умид шулмиди, жондан азиз оно?!

Кундан-кун айладинг бизи Ҳижрона мубтало,
Эй, шири шафқати биза хунбор ўлан Ватан!
Борми жаҳонда санча ситамгор ўлан Ватан!

ОРЗУЙИ ВИСОЛ

Ҳофиздан

Фойиб ўлган Юсуфинг келгуси Каонон, чекма ғам,
Қайғулик уй бўлгуси бир кун гулистон, чекма ғам.

Эй дило, қайғу чекан, хушхол ўлурсан, урма оҳ,
Келгуси қайтуб қошингга ул йўқотғон, чекма ғам.

Бир-ики кунда муродингча фалак айланмаса,
Доимо бир йўл била кетмас бу даврон, чекма ғам.

Етса умрингни баҳори, келгусидур булбулинг,
Бўлгуси гуллар, чамашлар булбулистон, чекма ғам.

Бўлмағил навмид ҳаргиз, бехабарсан ғайбдан,
Парда ичра бўлғуси кўб сирри пинҳон, чекма ғам.

Ҳар киши оламда саргардон кезар ғамхорсиз,
Охири ёрдамчи бўлғай анга бир жон, чекма ғам.

Қаъба истаб гар қадам қўйсанг биёбонлар аро,
Берса заҳматлар санга хори муғилон, чекма ғам.

Бир тарафдан доги ҳижрон, бир тарафдан таъналар,
Қайғуликлар ҳолини билмазми раҳмон, чекма ғам.

Сел келуб дунёни барбод этгали қиласа хуруж,
Нўҳ суввидур, санга тегмаз бу тўфон, чекма ғам.

Гарчи манзиллур хатарлик, ҳам йироқ мақсадимиз,
Ҳеч йўл йўқдурки, бўлмас анда поён, чекма ғам.

Ҳофизо, фақр уйида танҳо қоронғуда ётуб,
Токи вирдингдур дуоси Қуръон, чекма ғам.

Ҳар кишида бир ғараздур, ҳар кўнгулда бир хаёл,
Ҳар ким ўз уммидининг қурбони, Ҳижрон, чекма ғам.

МАКТАБ

Мактабдур офтоби жаҳон саодатинг,
Мактабдур осмони замон сабоватинг.

Мактабдур энг зиёли пуранвор жилвагар,
Мактабдур ошёни ҳама файз қудратинг.

Мактаб қошина кимни чақирса, қилур адаб,
Мактаб макони манбаъи инсофу ғайратинг.

Мактаб у жойи дилкаш ширин мақомдур,
Мактаб беҳишту жаннат ҳур табиатинг.

Мактаб жаҳонни(г) бир чамани лолазорким,
Мактабки, сарви сунбулидур қадру қимматинг.

Мактаб насими субҳ каби фикра жон верар,
Мактаб ҳаёт зийнатидур одамиятинг.

Мактаб қилур жаҳолату нодонлиға илож,
Мактаб балойи оғатидур қайғу, кулфатинг.

Мактаб кўнгулни зулмату ғамдан қилур халос,
Мактаб калиди, очқучидур боби роҳатинг.

Мактаб дилингга сочғуси илму фунунни,
Мактаб зиёда қилғучидур ақлу ҳикматинг.

Мактаб ҳакими ҳозиқ әрур жаҳл дардина,
Мактаб гулоб маъжунидур дарду ҳасратинг.

Мактаб дилинги пок қилур зангги ваҳмдан,
Мактаб эгову аррасидур фақру зиллатинг.

Мактаб қўлингни тутдими, бошлар ҳидоята,
Мактаб раису раҳбари дин, миллатинг.

Мактаб — у чашмаики, суйи кавсари жинон,
Мактаб — у манбаъики, сочар файзи раҳматинг.

Мактаб йўлини тутса киши тобғуси нажот,
Мактаб — у манзилики, мурури саломатинг.

Мактаб уйеки, Каъбаи мақсад шундадур,
Мактаб шарафли жомеъи ҳар бир ибодатинг.

Мактаб закот рўзаю ҳажни баён қилур,
Мактаб намоз таълим эдар ҳам таҳоратинг.

Мактаб — хулоса бори адаб, кони маърифат,
Мактаб ҳариқ вулқони, Ҳижрон, жаҳолатинг.

МАОРИФ НАДУР

Маориф офтоби партави нури ҳақиқатдур,
Маориф жилвагарким, ҳосилоти файзи раҳматдур.

Маориф бир чамандур, гуллари таъмини ѹстиқбол,
Маориф миллатини хор қилмас, сарви жаннатдур.

Маориф бир беҳишт — ҳуру ғилмонлар макониким,
Маориф хоби ғафлатдан қочар бори саломатдур.

Маориф ўлмасайди нури илма қиймат ўлмазди,
Маориф бир адиби таржимон қадри қийматдур.

Маориф тарқатур оламга ҳар хил файзи улвият,
Маориф ношири равнақфизойи қалбу фикратдур.

Маориф бир узукким, қайси миллат тақса болодур,
Маориф хотами муҳри Сулаймони табиатдур.

Маориф бир сувеким, қайси миллат ичса, ул ўлмас,
Маориф чашмай оби ҳаёти одамиятдур.

Маориф бир садафдур (то) маҳмини қорнида дур айлар,
Маориф тарбият баҳшойи қиймат; шаъни миллатдур.

Маориф бир саҳобу сўнг баҳори нозпарварким,
Маориф-ла ўсон дилларда анвори садоқатдур.

Маориф ўйла бир оҳанграбодур фикр, виждана,
Маориф жозиби фан, дофъеи жоми жаҳолатдур.

Маориф билдирур илму фунун ўйлини инсона,
Маориф бир муаллимдурки дарси ақла рифъатдур.

Маориф шамъдурким, равшан айлар дили шабрўни,
Маориф нурининг парвонаси озод умматдур.

Маориф раҳнамо — йўлбошчикур роҳи ҳақиқатга,
Маорифдан жудо миллатни ҳоли яъси ҳасратдур.

Маориф соясинда чиқди бунча янги санъатлар,
Маорифнинг вужуди турмуши бир илми ҳикматдур.

Маориф-ла тараққий қилдилар ағёр, биз қолдук,
Маорифсизларинг чекдиклари оломи ғурбатдур.

Маориф бирла қилса аҳли олам касби улфатни,
Маорифдин қочуб, Ҳижрон, бўлуб бизга надоматдур.

ГИРДОБИ ҒАМДАН БИР ФЎРТАНА

Келди гулзори жаҳонга қайси гул, хор ўлмади?
Қайси бир булбул жафои ёрдан зор ўлмади?!

Кўрдингизми бир чечак—даҳр ичра охир сўлмасун,
Қайси гулни кўрдингиз, боғ ичра бехор ўлмади?!

Қавмига минг йил насиҳат қилди Нўҳ—кор этмади,
Қайси пайғамбар халойиқдан дилозор ўлмади?!

Кўрсатинг бир Юсуфи қардошлари зулм этмаган,
Қайси бир Яъқуб доғи ҳажри дийдор ўлмади?!

Қайси Мусо чекмади ранжу алам фиръавидан,
Борми бир Илёс қавмидинки, безор ўлмади?!

Ашъиё қилса насиҳат қавмига, қилди шаҳид,
Қайси Зикриё бошида арра тайёр ўлмади?!

Ташлади Намруд ўт ичра (ул) Халиуллоҳни,
Қайси бир Яҳё шаҳиди тиги хунхор ўлмади?!

Қайси Юнус отмади денгиз қучогина ўзин,
Борми бир Исойи Рухуллоҳки, бар дор ўлмади?!

Барча пайғамбар жаҳонда қавмидин чекди жафо,
Борми бир Аҳмад, дучори зулми куффор ўлмади?!

Борми бир Сиддиқ, оғу ичмасин бу даҳрда,
Қайси бир Умар шаҳодатга гирифтор ўлмади?!

Борми бир Усмон шаҳодат шарбатин нўш этмаган,
Қайси Ҳайдар бошида тифи ситамкор ўлмади?!

Хонадони Мустафоким, заҳр ичиб ўлди Ҳасан,
Қайси саҳродур Ҳусайн қони-ла анҳор ўлмади?!

Борми бир Суқрот олам ичра оғу ичмасун,
Кимки ҳикмат соҳибидур даҳр анга ёр ўлмади?!

Қайси Бистомийни кўрдинг ҳалқ такфир этмагон,
Борми бир Мансур «Аналҳақ» деса сангсор ўлмади?!

Лайлиниг Мажнунина йўл вермади кажрав замон,
Кимки ошиқдур, жаҳонда васли дилдор ўлмади.

Бермади Фарҳодина бу бевафо Ширинини,
Вомиқинг Үзросина бу ҷарх ғамхор ўлмади.

Кўрмадингми: шамъ ёнмазми висоли ёр учун,
Борми бир парвона, Ҳижрон, шуълан иор ўлмади?!

ПАРИШОН ҲОЛЛАР

Ҳақиқатдан, саодатдан ўироқ аҳли фано бизлар,
Сафолатда, разолатда чекармиз бинг жафо бизлар.

Саноэъ соясида касби шавкат айласа ағёр,
Фариб миллат бошига беҳунар битган бало бизлар.

Маорифсиз, саноатсиз, тижоратсиз, зироатсиз,
Ётиб хоби касолатда жаҳондан мосуво бизлар.

Замоннинг иқтизоси янги олмоқ, эскини отмоқ,
Кулунж аҳволимиздур, эски фикр Абдулқафо бизлар.

Нечун бизларда қадрин билмаюр ҳеч ким бадан илмин,
Қолуб ғафлат ичинда кўрмайин рўйи зиё бизлар.

Тамаддун оламиндан дарси ибрат олмаюрбиз, оҳ,
Жаҳондан кўрмайин ўтмақда осори зако бизлар.

Бизим хилватда кўрса, қилмишимиздин қочар шайтон,
Халойиқ олдида хўб муттақий, сўфинамо бизлар.

Биза лозим келурми эски ҳаммом, эски тос ўлмоқ,
Тараққий йўлина юзланди олам рўдафо бизлар.

Фунуну илм олуб, ҳамсоялар етди муродина,
Жаҳолатга бўлуб ҳамдам ғарибу бенаво бизлар.

Шарорат айламакда барча миллатдан ўзуб кетдук,
Асири фисқ бўлдук, мисли қавми найнаво бизлар.

Ота ўғлин ўқутмас, қизни қилмас тарбият модар,
Усуб бейлм, бетаълим, бешарму беҳаё бизлар.

Ўқувни фарз дер бизни шариат ҳар ўғул-қизға,
Ўқутмай қизларимизни, шариатдан жудо бизлар.

Кийиб хирқа-ридо, гардонға солиб сотдимиз тақво,
Ватандан, хонумондан, боғу бўстондан раҳо бизлар.

Агар аҳд айласанг, қилғил вафо, дер тангри бизларға,
Ки ҳар кун ваъдасин бинг марта бузгон бевафо бизлар.

Илмсиз, тарбиятсиз, молу сарватсиз бўлуб Хижрон,
Ҳамиятсиз, билимсиз дар-бадар юргон гадо, бизлар.

ФАЛАҚДАН БИР ШИКОЯТ

Бу кажрав қуруб бизлара турфа дом,
Қаро-оқ ила айлаюр бизни ром.
Гунаш нуридан айлади бизни дур,
Ҳама имрӯз субҳидадур, бизға шом.

Қамар шуъласиндан ололмай зиё,
Таназзул йўлин қилдимиз эҳтиром.
Кўринмас бизни бахтимиз юлдузи,
Замон тўрба¹син қилмайин кўзға ром.
Фунун кўкида ўзгалар барқдек,
Қилур жилвасин бошимизда давом.
Фалак марказидур қаро бахтимиз,
Қачон дур ўлур чамбари кажмаром.
Зиё рўзи таъмини ағёр учун,
Қаро кечасин пос этар, биз ғулом.
Бу зулматни биздан кўтар, эй фалак,
Баҳақи Муҳаммад алайҳис-салом.
Қачон тебратур илм субҳинг насим?
Насиб ўлмайин гўстарурму қиём?
Ҳавонг бизлара тарбият вермаса,
Емрилуб-емрилуб бузулсан тамом.
Қазо боди Ҳижрон солуб чархинга,
Хароб айласун, айласун вассалом.

ҚИТЪАЛАР

Бинг айшимни қилурам ҳадя биргина ғамга —
Ки, айшу хобу хаёлу ғамим банга йўлдош,
Агарчи бахти қаройам, ки ҳеч ғам чекмам,
Чароки, бахтим эрур ҳоли миллата ўҳшош.

* * *

Маориф уйини болосидур ўю ватаним,
Фунун боғини раъносидур гулу чаманим,
Ғубора дўнса ғамим йўқ вужуда зири ваҳм,
Фариб миллатимнинг хокидур гўру кафаним.

* * *

Суҳбати солиҳ қилур комил сани,
Суҳбати жоҳил қилур фосиқ сани,
Тиргизодур кўнглингни арбоби ҳол,
Улдуродир қалбинг(н)и арбоби зилол.

* * *

Яхши дўст айби ёр-дўстини,
Кўзгудек рўбарўсида сўзлар.
Ямон ўртоғ тароғча минг тил ила,
Орқадан бурмалаб тараб сўзлар.

¹ Тўрба — тўрва.

„АДАБИЁТ ЁХУД МИЛЛИЙ ШЕЪРЛАР“дан

учинчи жуз*

Қалам қаросидур огоҳ достонимдин,
Ҳазин қайғум эшитинг у таржумонимдин.
Нечун фараҳ бўлайин, оҳ, безиё кўурам,
Келан замоними, Ҳижрон, кечан замонимдин.

* 1916 йилги (Т., Орифжонов литогр.) иккинчи нашрига асосландик.

ҲАМД

Эй худованди жаҳон, лойиқ сенга ҳамду сано,
Икки ҳарф ила ики оламни сан қилдинг бино.

Ҳар нимаким, бор-йўқ қилмоқ сенга осон эрур,
Истасанг бўлғуси барпо, истасанг бўлғай фано.

Бу жаҳон (у) инс(у) жон бир кун ҳама йўқ бўлғуси,
Бир ўзингга хос эрур қолмоқ ҳаёт ила бақо.

Ҳар нафасда икки неъмат сандан осори ҳаёт,
Барча мавжудоти олам иктисоб айлаб ҳаво.

Габру тарсо, мўъмину кофир қилур қуллиқ санга,
Даргахингга бош эгар ёшу қари, шоҳу гадо.

Барча миллатлар сенга ўз ҳолича тоат қилур,
Қаҳр(у) лутфингдин эмас холи адибу порсо.

Гардиши хонингда алвон неъматингдан еб-иҷар
Сувда моҳи, кўқда мурғон, ерда инсон, чаҳорпо.

Бу дабистони жаҳондан ҳар ким олгай бир сабақ,
Баъзилар беклар ҳудони, баъзилар беклар хато.

Раҳматингдан кесмагай уммидини ҳар бир вужуд,
Боргоҳи кибриёдан айлаюр ҳавфу рижо.

Марҳамат бобида исмингдурки: «Раҳмони-р-раҳим»,
Биздан исёну хатолар, сендан эҳсону ато.

Адл(у) эҳсону каримлик шаънинг(г)а шойистадур,
Ҳар не берсанг шокириз, бўлмас демак чупу чаро.

Нур(у) зулмат, шод(у) ғам, фақру фано сандан етор,
Заҳр ортидан чиқар бол, тўй ортидан азо.

Бир кишин айлаб фунуну илмдан идроксиз,
Бирнинг Афлотун каби кўнглина солдинг кимё.

Баъзини(нг) жоҳил, дани — қилдинг дилин айлаб қаро,
Баъзини(нг) алломай даҳр айладинг — вердинг зиё.

Бир касе афсун ўқур ўртага тафриқ солгали
Биртаси тасхир учун бойлар тугун, ёзгай дуо.

Баъзилар бир шайхни ушлаб, пиrim деб, қўл бериб,
Хоки пойини қилурлар кўзларига тўтиё.

Баъзи бир сўфинамолар нафс учун тоат қилур,
Хирс ила бўлмиш бири афтодаи кўйи риё.

Баъзилар бўлмиш мусаххар бир гўзал дилдорга,
Боғламиш меҳр(у) муҳаббат зулфи ёру дилрабо.

Обиду зоҳид, муриду муршид ўшогирд-пир,
Нафси аммора алинда умрини айлар ҳабо.

Зулм эдар мазлума золим, айламас сандан ҳарос,
Қолмади ушбу замонда Одам ўғлида вафо.

Ағниёлар нотавонларга қилур зулму ситам,
Фақр аҳли бўлдилар сабру қаноатдан жудо.

Файрату номус ила шарму ҳаё йўқ кимсада,
Раҳм-шафқатлар озайди, қолмади хайру сахо.

Мояи иқбол учун баъзи қилур жаҳду жадал,
Сарвати сармояи давлатга баъзи мубтало.

Айладинг, ё раб, чибинга қанди шириндан насиб,
Ўткарур авқотини еб устихон мурғи ҳумо.

Шер дандонига қилдинг луқма оҳу зорни,
Бўри чанголида қўйни айладинг мотамсаро.

Анкабута пашшани қилдинг емуш, мушхора муш,
Чок этар бағрин — кабутарни қилур лочин ғизо.

Чок ўлур мискин садаф кўксисда вор дурдона чун,
Булбули шўридани(нг) солгай қафасга хуш садо.

Қайда кўрсанг ғолиби мағлубни айлар поймол,
Ердадур, сувда, ҳавода йўқ бўлиш ғамдан раҳо.

Эй Худо, ҳайратда қолган ақл сунъингға сени,
Чархи даврон ўзгариш-ла айланур субху масо.

Бир замон бўлғай гунаш нури ила равshan жаҳон,
Бир замон чиқғай булут — равshan жаҳон бўлғай қаро.

Мунча зулмат ичра, ё раб, қолди Ҳижрон миллатим,
Миллатим, миљиятим ҳажрида бўлсун жон фидо.

НАЃТИ САРВАРИ ОЛАМ

Тутундим наътинга, Аҳмад, қилуб ҳимматни болога,
Сифотинг жонга марҳам деб қалам тебратдим иншога.
Вужудингким мусассар бўлди ул кун дори дунёга,
Абири мушки тоторинг етушди арзи Батҳога
Йиқилди Қаъбадин бут, ларза тушди қасри Кисрого.

Юзинг нурини кўрганда малаклар сажда айларди,
Кўзинг шаҳлосига Жабр(о)ил ўзини банда айларди,
Еру кўк халқи, инсу жин(с) бошин афканда айларди,
Жамолингға вуҳушу тайр табрики хайда айларди,
Муқаввас қошларинг таърифи етти гўши анқога.

Ушал кунким, Буроқу Рафраф ила айладинг меърож.
Вужудинг-ла самога Ҳақ саниким айлади ихрож,
Кийиб эрдинг муборак бошинг узра сан лаъолий тож,
Тамоми аиниё руҳи йўлингда эрдилар муҳтож,
Зиёрат қилғали келдилар ул кун Байтул Ақсога.

У чоҳи салтанатким, санга берди хилқати лавлок,
Туфайлингдур ики өлам, вужудинг нур(у) наслинг хок,
Қудуминг гардидан бўлди муаттар етти қат афлок,
Жамолинг шавқида ҳури жинон этди яқосин чок,
Тилардинг осий умматни чиқуб сан арши аълога.

Бу дунё лаззатига қилмас эрдинг заррача парво,
Қадамгоҳинг эди ул жаннати фирдавсдан боло,
Пай(ғ)амбарлар барисидан сани рутбанг эди аъло,
Малаклар ҳам сани кўрган замон дер эрди: «Оманно»,
Нечук бош эгмасунлар сен каби олий шаҳаншога.

Ҳамиша гўши жонингға етуб илҳоми раббоний,
Паё-пай етгай эрди қалбинга оёти Қуръоний,
Жило бергай эди юз гулшанингға нури раҳмоний,

Саховат соҳиби эрдинг, шафоат жавҳарин кони,
Сигинмасми бу умматлар сенингдек дурри яктоға?!

Қани умматки, билса гавҳари қийматбаҳосини,
Йўлидан чиқмаса ўлгунча сандек раҳнамосини,
Ажаб эрмаски, топса икки дунё муддаосини,
Туфайлингдин қабул этса Худо шояд дуосини,
Шафеъ айлаб сани қилса тазарруъ робби Алло(ҳ)га.

Илоҳий — сен, раҳим — сен, раҳматинг беҳадду бепоён,
Ҳабибинг ҳурматидан миллати хор этма, эй раҳмон,
Бу умматлар бу кунда қилдиларким ҳаддидан туғён,
Гуноҳ лойига ботди, қолмади қўзғалмоқа дармон,
Ўзинг еткур бу Ҳижрон оси(й)ларни Каъбатулло(ҳ)га.

БИЗЛАРДА НИМАЛАР БОР

Қайси миллатнинг бизимдек воизи хушхони бор?
Кимни бешта хотун олган қорни тўқ эшони бор?

Кўзи оғриқ бир киши борса табиб сурги берур,
Кўрдингизми, кимни мундоғ Зуфунун, Луқмони бор?

Илм учун сарф айлаюр бору йўқин ағёрлар,
Базму тўйга кимни биздек соҳиби эҳсони бор?

Меҳру шафқат ўзгада, бизлардадур кину нифоқ,
Қайси умматнинг бизимдек бесару сомони бор?

Гар гадой дон топса, тўрба топмагай дегондек,
Кимни биздек белбоғида тўрт қабат ҳамёни бор?

Гар сафарга чиқсамиз хуржин тўла гўшту қази,
Ёғи чиқғон тўрбасидин кимни сўк-талқони бор?

Гар қулай бўлса ётурмиз ҳафта меҳмонхонада,
Кимни биздек бемалол ишсиз — бекор меҳмони бор?

Меъдамиздур боқувват¹ — хому фишиқ бирдек биза,
Кимни биздек маҳмидаклик² қора буғдой нони бор?

¹ Бақувват.

Чамаси, седананинг бир тури ҳақида гап кетаётир.

Енгил ишларни қилурлар ўзгалар санъат билан,
Қоф-қаро хидмат бизимкидурки, ўлмас жони бор.

Жон сучукми ҳалво деб сўрса агар биздан бирор,
Ҳалво ширин деб жавоб бермоқни хўб имкони бор.

Ота-бободан мерос қолган учун арzon баҳо,
Ерларимизни(нг) сотармиз, бизда пулнинг кони бор.

Катта-катта оқчаларни(нг) сарф эдуб бидъатлара,
Қарс уруб, қарздор бўлуб қолмоқ йўлини осони бор.

Сўйлаган, ёзган билан бўлмас адо ҳасратларим,
Қайда мендек миллатинг қайғусида Ҳижрони бор.

МИЛЛАТ ҲОЛИНДАН БИР ЖИГАР СУЗ

Эй худованди жаҳон, маҳфий эмасдур санга ҳол,
Бизлара бердинг жаҳолат, ўзгаға иззу камол.

Бунча кулфат, бунча ғам тўпланди миллат бошига,
Ўйла беҳол ўлдиким, қўзғолмака йўқдир мажол.

Бир тарафдан илмсизлик, бир тарафдан хорлик
Тутди миллатнинг яқосиндин — қутулмоғи маҳол.

Рўшнолиғ кўрмаюр, кундан-кун ортур меҳнати,
Бу разолатдин халос ўлмоқға йўқдур эҳтимол.

Шул қадар маъюс ҳолин сўрғоли йўқ кимсаси,
Барча авлоди билимсиз, кар қулоғу гунг(у) лол.

Ҳар ким ўз нафси учун шом(у) саҳар жавлон урад,
Миллатинг аҳволидан воқиф эмасдур ёшу чол.

Икки-уч дона жаридаси чиқодур куч била,
Бизни Туркистон маориф йўлиға қилмас жадол.

Тоза қотмиш уйқуга, кирмас қулоғига садо,
Қаҳф хобида ётар то рўзи маҳшар бемалол.

Бу тараққий даврида нечун очилмас кўзлари,
Үйқуми, ғафлатми бу — битмас-туғанмас моҳ(у) сол.

Сезмаюр жисми ҳиси, туйфуси йўқ сурат каби,
Тепсангиз тебранмаюр бошига монанди девол.

Үйламас, афсус, асло бир-да истиқболини,
Қофламиш атрофини қайғуми, ҳасрат ё хаёл?

Бунча Ҳижронлиғда афғонлар чекодур ҳар замон,
Қил тараҳҳум ҳолина, лутф эт ўзинг, ё зулжалол.

РАМАЗОНИ ШАРИФ

Келди бизларга бу қун моҳи сафодур рамазон,
Мискину зорлара хайри саходур рамазон.

Кечаси хатми тарових, кунидур рўза ила
Ичи-тоши тўла нур — дурри баҳодур рамазон.

Қамбағалларга берур молу закотин бойлар,
Сийлар ифтор қилуб, меҳру вафодур рамазон.

Лайллату-л-қадр кечаси ёширии бу ойда,
Кимки бедор эса, албатта топодур, рамазон.

Ҳар ким ихлос ила тутса бутун ой рўзасини,
Ушлабон илкини жаннатга чоподур рамазон.

Рўза тутмоқ биза Ислом динининг бир рукини,
Қораланган дилимиз пок ёподур, рамазон.

Илми тиб, ҳифзу сиҳат йўлларина ҳовийдур¹,
Боби ҳикматарини бизга очодур рамазон.

Меъдамизни қиладур тоза ва ишлайдургон,
Томиру нервимиза дору сочодур рамазон.

Қалбимиз пок қилур руҳимизни тасфияси²,
Қўб емоқ айни хатодурки, қочодур рамазон.

Ҳалқини тоза қилуб, пок қилур виждонини,
Қувваи ҳозимамиз маҳкам этадур рамазон.

¹ Ҳовий — қамраб олувчи.

² Тасфия — поклаш, соф қилиш.

Нафсимиз ром ўладур, ҳалқумиз¹ олрай ором,
Кўнглимиэни қилуб озода, қетодур рамазон.

Раҳмати ҳақдин умидинг бўлса тут рўзасини,
Кўза бўлсанг санга Ҳижрону жафодур рамазон.

ХАРОБАЛАРГА ХИТОБ

Ассалом, эй хароба айвонлар,
Эй сафолатга ғарқ ўлан шонлар.

Тоқлар, қасри олий, эй вайрон,
Тошлар — қуббаси ера яксон.

На учун, эй хароба, жимжитсан,
Эски бир шона тоза ҳужжатсан.

Тор ўлубсан баҳилни фикридек,
Бузилубсан ҳасудни кўнглидек.

Кундузинг эски бир ридойи кафандан
Кечангиз тор бир буюк мадфандан.

Осмон руҳ, ер мазор ўлмиш,
Қурраи арз наъш илан тўлмиш.

Йўқ карам гардиши муҳитингдан,
Қоф-қародурки устинг остингдан.

Жим бўлиб қолмиш, оҳ, овозинг,
Чурумиш жисми нафмаю созинг.

Манзаринг кўзга рўзи маҳшарсан,
Нома ёхуд китоба ўхшарсан.

Ҳолдантур бутун саҳифаларинг,
Наъшлардур хутути беасаринг.

Туфроғинг ҳар бири бўлакча китоб,
Зулматинг қилур замонга хитоб.

Дерки:—Эй шони шавката мағрур,
Бу жаҳон айлади кими масрур.

¹ Ҳалқ — ҳалқум, томоқ.

Бу паришон замон ҳол била,
Умринг ўткарма,—дер,—хаёл била.

Гоҳ шабдек сукут ичра тароб,
Гоҳ маҳшарсан, эй жаҳони хароб.

Шул фано оламинда сан ҳайрон,
Кес умидингни дунёдан, Ҳижрон.

МАЙХОНАЛАР ЁПИЛУВИ МУНОСАБАТИ-ЛА

Шукурлар ўлсун Худога манъ ўлуб саҳбо шароб,
Халқ ичмай тинчланди, қолмади расво шароб.

Подшо ҳазратлари боғлатдими майхонани,
Қолмади ҳеч бир шаҳарда соқиу мино, шароб.

Ичкулик «Уммул жиноят» дейдилар пайғамбарим,
Бу гуноҳлар онаси қурсун, бутун ғавғо шароб.

Динимиз манъ айлаган бизга олиб-сотмоқни ҳам,
Доимий битсун жаҳонда, бўлмасун савдо шароб.

Боғлануб майхоналар, шайтонлара иш қолмади,
Хонадонларга солурди ҳар куни иғво шароб.

Туну кун йиглайдир иблис мотами майхонада,
То қиёмат кўрмасун дунё кўзи асло шароб.

Бизни (нг) Ислом дини майдан ўйла қилмишким, ҳазар,
Тоза бир хум сувни ифлос айлагай томса шароб.

Кўб кишини қилди расво, хонадонларни бўзуб,
Ички инсонлар (н)инг ақлини қилуб бежо шароб.

Ичкулиқга ўргануб бўлди «фиён» бир нечалар,
Кўб кишилар бошига солди қуруқ даъво шароб.

«Алкагул» оғуси бирлан хўб чурутди халқини,
Баъзин этди қалтироқ, баъзин қилуб аъмо шароб.

Заҳарлаб, ичган кишиларнинг бузуб ахлоқини,
Бошлиб элни ўғриликга қилди кўб яғмо шароб.

Баъзи ўрганган кишилар эмди Ҳижронлиғдадур,
Қанча кулфатлар чиқорди бир ўзи танҳо шароб.

САЕХАТ САМАРАСИ

Ҳамдлар ўлсун Худога, қайда кўрсанг ёшлар,
Миллий ишларга ташаббуслар қилур, кенгошлар.

Андижону Марғинону Ўшу Намангону Ҳўқанд
Ёшлари бир-бирлари бирлан бўлуб сирдошлар.

Кетди фафлат, келди улфат — туғди даври интибоҳ,
Қайда кўрсанг ёшлари, бир туғмадек қардошлар.

Бу замондан неча йил аввал қаён эрди бу ҳол,
Еш бўлсун хоҳ қари гўё эди кундошлар.

Кечди аввалги замон, битди адоват кунлари,
Чиқди анвори муҳаббат, очилиб кўз-қошлар.

Қатталар айлар кичикларга тараҳхум лутф илан,
Ҳам кичиклар катталарнинг йўлига эргошлар.

Баъзи кўнгли қоралар йўқдур деманг, ҳар ерда бор,
Денгиз остида садаф бўлғусидур ҳам тошлар.

Янги миллий ишлара ҳар ерда бор саъю жадал,
Бирга иш, бирга тараққий, бирга ерлар ошлар.

Қатталар, сиздан умид шул: ташлангиз сан-манлиғи,
Сизга бизлар эргашайлук, бизга сиз—йўлбошлар.

Басдур эмди, шунча Ҳижронлиғда ўтди ою йил,
Илгарига ҳатлашайлук бир бўлуб йўлдошлар.

ОИЛА МУНОЗАРАСИ

О т а

Ўғлимизни ўқутсамиз-чи, хотун?
Қизимиз ҳам ўқуса, бўлғай отун,
Илмисизлар кўрап қаро-кунлар,
Ёшлиқ вақтидур қумуш, олтун.

О на

Ўғлимиз ўқубон эшон бўлмас,
Қиз ўқуса уй ишларин билмас.
Ўқугонлар бўлади маҳмадона,
Сизу бизни назар-писанд қилмас.

О т а

Ўғлимиз ўқуса, бўлур мулло,
Қизимиз ҳам ўқур, ёзур имло.
Мактаба курсун, илм ўргансун,
Заргар ишлаб қилур миси тилло.

О на

Ўқуганни бириму Аҳмаджон,
Егали уйда топилмас нон.
Мени сўзимни тингланг, эй отаси,
Ўқуганига ер эмиш пушмон.

О т а

Бу замонда ўқумаган киш(и)лар,
Нон, ош ўрнига кесак тишлар.
Англадингми сўзимни, эй онаси,
Илмсизлар қийин иши ишлар.

О на

Ўғил ўқуса, сигирни ким боқадур?
Қиз ўқуса, оловни ким ёқадур?
Ўқугонлар бўлади беихлос,
Оlamунчоқ туморни ким тақадур?

О т а

Ўғил-қиз ўқуса бўлур олим,
Жоҳил одамлар бўладур золим.
Бахту иқбол илма боғлиқдур,
Илм ўқутмоқ аҳсан аъмолим.

О на

Ўқубон ўғлингиз бўлурму имом?
Муллодан қадрлик шу кунда авом.

Розия, Марзия илмсиз-ку,
Тикишу ош, иш билади — тамом.

О т а

Үқумаса ўғил чапан бўлодур,
Илмсиз қиз вафоси кам бўлодур.
Молу давлат беш-олти кунликдур,
Дунё моли гўру кафан бўлодур.

О н а

Болаларни ўқутмасак нима ғам?
Илм учун қанча пул беруб барҳам.
Ҳама бирдек баробар инсондур,
Муллодан илмсизнинг қай ери кам?

О т а

Фарз ўқутмоқ ўғил-қизини ота,
Ердам этмоқ керак буларга она.
Мунча бемаъни сўзлар айтурсан,
Сўзлаган сўзларинг бариси хато.

О н а

Ўғлингизни ўқутсангиз ўқутинг,
Манга деса бўзу элак тўқутинг.
Қиз деган ўқуса, ёмон бўлодур,
Бу сўзимни хаёлингизда тутинг.

О т а

Қўй, гапурма келишмаган сўзни,
Ўқутайлик ўғил билан қизни.
Иккиси ҳам улума толибдур,
Бўлса олим, қилур дуо бизни.

О н а

Илм учун мунча бўласиз Ҳижрон,
Ўзгалар ҳам сизинг каби инсон.
Нега онлар ўқутмаюр боласин,
Бу ишингизга ман жуда ҳайрон.

О т а

Сен ўзингни бил, ўзгани қўявер
Яхши кўрсанг болангни мактаб бер.
Хулқ, одоб, илм ўргансун,
Санга ҳам, манга ҳам халқ раҳмат дер.

ҚУБДАН УНУТМОҚ КЕРАК ЭДИ

Эй кўнгул, атрофинга боқ, жоми саҳбони унут,
Базми айёми дагилдур, қадди зебони унут.

Ичма ғафлат бодасин эй миллати олижаноб,
Бас, етар сархушилиғинг, бу кори бежони унут.

Шунчаким қилдинг ўюн, тўю тамошалар етар,
Энди ғайрат вақтидур, ортиқ тақозони унут.

Шайх, сўфилар санга дунё нажас деб кўрсатур,
Мақсадидур алдамоқ, сан тарки дунёни унут.

Үрнашубдур жисминга бир неча афъоли қабиҳ,
Тўғри келмас бу замонга расми бобони унут.

Илму санъат-ла жаҳон айвонидур ойинабанд,
Сан ётар ғеғам қаро уйда, бу зинданни унут.

Маърифат бозорида молинг сотолмайсан, ғариб,
Эски чиғриқ, эски чарху эски дўконни унут.

Илму дониш яхши зийнатдур хотун-қиз аҳлина,
Қўй қадам илм уйина, тумору маржонни унут.

Етдилар мақсудина ағёр, сен қолдинг ёзуқ,
Изла дармону иложин, чекма афғон(н)и, унут.

Тарбиятсизлик билан сўлди очилган гулларинг,
Қолмади имкони йўқ иш санда «ло-ло»ни унут.

Турмушинг ғафлатми ё уйқу, билолмайсан ҳамон,
Ташлагил ваҳму хаёлотингни, рўёни унут.

Вақти ўтса ҳар бир ишнинг охири Ҳижрон ва ғам,
Қилма тўйни, берма жома, қўй, сарупони унут.

МОЗОРИМ ЛАВҲИНДАН

Шоирам, бан сўйларам, сизға забоним арз этар,
Жон қулоғи бирла тингланг, сизға жоним арз этар.

Холи эрмас бир замон жисмим жафои таънадан,
Холи аҳволим сиза руҳи равоним арз этар.

Бан ниҳон ўлсам-да, осорим ниҳон ўлмаз, қолур —
Қайғулик ҳолимни ахлофа ниҳоним арз этар.

Ҳар замон ҳоли дилим хомам сиза айлар баён,
Ожиз ўлсам сўйламакдин, таржумоним арз этар.

Бан йиқилсан ё йўқ ўлсам, кимсадан сўрманг бани,
Кўнглуминг ёсин йиқилмиш хонумоним арз этар.

Бир замон бўлғай манга лавҳи мазорим таржумон,
Миллатим ҳижронда, Ҳижрон, жовидоним арз этар.

ДЕВОНИ ҲОФИЗДАН ТАРЖИМА

Бу хирқаки кийгоним, майга алишув яхши,
Бул маънисиз дафтари майга ботирав яхши.

Умримни ямон қилдим, кўб вақт қараб юрдим,
Вайронани буржида афтода бўлув яхши.

Зоҳидларинг аҳволин элга айтосим келмай,
Бу қиссани гар айтсан, чанг бирла айтув яхши.

Аҳволи фалак шундай бебош(у) оёғ бўлса,
Маъшуқ ҳаваси, соқий, май қўлда тутув яхши.

Сан мунчаки дилдорсан, дилни уза олмийман,
Кўб дардики тортарман, ул сочи ечув яхши.

Чунки қаридинг, Ҳофиз, чиқ майкададан эмди,
Риндию ҳавасгарлик ёшлиқда битув яхши.

Эй миллати ҳасраткаш, мунча бўласан Ҳижрон,
Мастию ғурурликни эмди тугатув яхши.

МАҚТАБГА ТАРФИБ

(«Латифа» куйи¹га)

Миллий куйларимиздан бири «Оғажон латифа, гулидан латифа», «Шохида ўйнанг, баргидан сайранг, боғ латифа»дур.

Театр ва адабиёт кечаларида саҳнада қўйида ёзилмиш миллий шеърлардан бир байт бир ёки икки киши тарафидан ўқилуб, сўнгидан кўб кишилар тарафидан хўр, созлар или жўр қилуб, иккинчи байт ўқилур.

Оқил қошида, миллат бошида
Нурлар сочуб, яшнаб тургон мактаб эмасми?
Ўқусун ёшларимиз, бидъатни ташлармиз,
Кетсун ғафлат! Келсун ҳиммат! Яшасун миллат!
Илму ҳунарлар, гуллар чаманлар
Ёшлар учун очиб тургон мактаб эмасми?
Боби адабдан, илму фунундан
Таълим бериб, сўйлаб тургон мактаб эмасми?
Аҳли ватанга, сарву чаманга
Булбул каби сайраб тургон мактаб эмасми?
Боғи жинондан, ҳам бўстондан
Миллий гуллар теруб тургон мактаб эмасми?
Зулму жаҳлга, нодон, баҳилга
Кўкрагини керуб тургон мактаб эмасми?
Иллатга луқмон, заҳматга ҳозиқ
Ҳикмат дарси беруб тургон мактаб эмасми?
Билганга дармон, билмасга армон,
Жоҳилларни туртуб тургон мактаб эмасми?
Мактабда одоб, мактабда ахлоқ,

¹ Ҳамманинг маълумидирки, ҳар кимнинг ўз она тили, ўз адабиёти турган ерда бошқаларнинг тил ва лугатини ишлатмак ва сўйламакча кулунж бир иш йўқдур. Биз бечора боболаримиз қазиган ариғдан сув ичмай, кўрган бирордан сув тилаб ичамиш. Бу-да, бизнинг ўз миллий нарсаларимизнинг сўймаганимизни намунасадур. Мана шул тўғрида боболаримиз тарафидан «Ҳар кимники ўзига, ой кўринур кўзига», деб сўйланган ҳикматли сўзлариштада ёдимиздан чиқараётмийшиб. Ва шул жумладан бирни миллий мусиқи соз илила чалинадургон, жирланадургон миллий куйларимизни баъзилар арабча «мақом», баъзилар форсча «оҳанг» деб атамишлар экан. Аммо, менча, боболаримиз тарафидан «Қирма санамнинг уйига, санам солур ўз куйига», деб сўйланган ибратли она тилимизга суюлуб, «куй» демоқ яхшироқ кўринди (Авлоний изоҳи).

Хату савод чиқаруб тургон мактаб эмасми?
Дорул улума, дорулғунуна
Авлодини юборуб тургон мактаб эмасми?
Faфлат жафосин, жаҳлинг яқосин
Қўлини чўзуб ушлаб тургон мактаб эмасми?
Ҳар бир кишига, савдо ишига
Йўл кўрсатуб, бошлаб тургон мактаб эмасми?
Дунёда санъат, бизларда бидъат
Ташланг, дебон ялинуб тургон мактаб эмасми?
Кўнгулда армон, юз доғи Ҳижрон,
Миллат руҳини кўтаруб тургон мактаб эмасми?

ИСТИҚБОЛДАН ОРЗУЛАРИМ

Гарчи ман маъюсу пурғам миллатим аҳволидан,
Қаъъ ўммид айламам таъмини истиқболидан,
Илма рағбат истарам миллатни ёшу чолидан,
Илму дониш яхши зийнат қиз-хотунга молидан,
Илм олуб, шояд қутулса ғафлат(н)инг чанголидан.

Фийбату буғзу адватни агар тарк айласак,
Илму фан таҳсилина ҳиммат-ла белни бойласак,
Билмак, ўрганмакни касб айлаб, дил узра жойласак,
Хоби ғафлат ўрнига саъии жадални пойласак,
Жилва қилса маърифат ойинайи иқболидан.

Ҳар ғаминг поёни вордур, ҳар аламнинг охири,
Ҳар зимистоннинг баҳори, ҳар хазоннинг охири,
Мунқалиб бўлмак табиий ҳар замоннинг охири,
Шодлиқға дўнмаюри ҳар фифоннинг охири,
Дардимизнингдур давоси илм(н)инг истеъмолидан.

Илмсиз мумкинмидур топмак биза роҳи нажот,
Жаҳл ила ичмак ўлурми Ҳизртак оби ҳаёт,
Илм арбобин тўғандигидур қалам, ўқи — давот —
Басдур, авлодим, отил илма, жаҳолатдин ўёт,
Мева чиқфайму, кўзим, шунгу дарахтнинг толидан.

Тарбиятсиз боғу бўстондан самар кутмак абас,
Ишламай гулзорда бекор гул кутмак абас,
Булбули шўридан дом ила ҳуркутмак абас,
Ешлиғ гул ғунчасин очмай, гулоб этмак абас,
Заҳрига бардош эдан тотгай арининг болидан.

Ўйнамоқ-кулмоқмидур дунёга келмакдин мурод,
Билмоқ, ўрганмоқ ила олмоқ керакдур яхши от,
Яхши ишлар ишламак халқ ичра кун-кундан зиёд,
Гар темир ишлов еса, ўткур бўлур, исми фўлод,
Хеч садо чиқфойми руҳсиз Мирқуруқ ашколидин.

Қайси миллат билмаса илму ҳунар, бўлғуси хор,
Минг машақатлар билан авқотини зўрға топор,
Яхшилаб боқилмаган от пойга-кўқбур¹ми чопор,
Қорни оч бечоралар миллатга хизматми ёпор,
Яхши иш мумкинми уммид арбакаш — ҳаммолдан.

Ишта, эй миллат, эшит, бу сўзларим сенга хитоб,
Ездигим бу сатрлар ҳар қайси гўё бир китоб,
Чиқ мозорингдан ўқуб, қаршингдадур явмул ҳисоб,
Илм олиб аъмола боқ, эй миллати олижаноб,
Ҳашрда бўлғайми Ҳижрон мард-зан жуҳҳолидан.

ҚҮҚНОРИ ВА ҚИМОРБОЗ

(«Йиглама ёрим»² куйига)

Барча қилди тараққий, бизлар ухлашмайлук,
Эски одат — бидъатни маҳкам ушлашмайлук.

Ичма қўқнори,ичма, ташла паст ишларни,
Ўйнама қимор, қимор, боз ташла мушлашларни.

Сабаб недур, бизларда илма рағбат йўқдур,
Сархушлик кайфи бирлан қорнимиз хўб тўқдур.

Илму ҳунар ўргансун бизни(нг) ҳам авлодлар,
Бўлғусидир илм ила ҳар бир иш бунёдлар.

Ўзгалар кирди йўлга, бизлар ғофиллармиз,
Авлодимиз билимсиз, барча жоҳиллармиз.

Бузуқ ишдан динимиз бизларни манъ этган,
Бизнинг ишлар барчаси тескарига кетган.

¹ Кўқбур — кўпкари.

² Куйларимиздан бири: «Йиглама ёрим, йиглома, яллолашмайлук, тўртта, бешта бўлуб олибон, гулбоглашмайлук»дур. Шул куйга солинуб, юқорида ёзилган миллий шеърлардан бир байт бир киши тарафидан ўқилуб, сўнгидан кўб кишилар тарафидан хўр, созлар ила жўр қилуб иккинчи байт ўқилур (*Авлоний изоҳи*).

Кўзни очинг, ёронлар, бизлар ҳам инсон-ку?
Мана, бизнинг миллатнинг аҳволидур — ушбу?

Борму биздек дунёда нотавон ҳеч миллат,
Қилмуши кони зарар, турмуши ҳаб иллат.

Миллат ҳолин кўрганда кўзларимдур гирён,
Мунча пастлаб кетди деб бўладурман Ҳижрон.

Ичма кўкнори, ичма, ташла пасть ишларни,
Ўйнама қимор, қимор, боз ташла мушлашларни.

ТУЙ ҲАҚИНДА

(«Реза»¹ куйига)

Ўғлингизни ўқитмоқфа бўласиз айёр-ўв,
Тўй қилсангиз ош бермоқфа ақчангиз бисёр-ўв,

Қамбағал келуб тўйга кирса, кет, нари бор, бор-ў,
Бойлар келса, тўрга олиб, ошу тўп тайёр-ўв.

Бидъат учун сарф ўладир олтину динор-ў,
Мактаб деса, пул йўқ, дерсиз,—бу нечук кирдор-ўв?!

Туркистонга ўрнаб қолмиш тўй деган исроф-ў,
Бойлар ерлар ёғлиқ ошни, камбағал озор-ўв.

Бидъатми бу? Одатми бу? — Нағора қоқмоғ-ў,
Шавкатми бу, тобм бошида сурнайин тортор-ўв.

Кулган бизнинг бу ишларга бошқа миллатлар-ў,
Пул сарф этуб ҳажвий бўлмақ бизга не даркор-ўв.

Бизнинг динда борми, айтинг, тўрт кун ош бермоғ-ў,
Бейни сийлаб, бечорани кўксига туртор-ўв.

Ҳақ дер, бизга ёрдам қил, деб нотавонларга-ў,
Очни қўюб тўқфа берсак Тангримиз безор-ўв.

¹. Миллий кўйларимиздан бири:

«Отма мани тошлар билан, ёр-ёр, ёр-ўв,

Учуб кетай қушлар билан, ёр-ёр, ёр-ўв»дур. Шул куйга солиниб, юқорида ёзилмиш миллий шеърдан бир байт бир киши тарафидан ўқулиб, сўнгидан кўб кишилар тарафидан хўр, созлар ила жўр қилуб, иккинчи байт ўқилур (Авлоний изоҳи).

Дўст тутдилар фақирларни пайғамбаримиз-ў,
Уммат бўлсак, сабаб недир, биз қиласмиш хор-ўв?!

Бизнинг тўйлар кўриниб тургон маҳзани бидъат-ў,
Бўлғумиздур айбимизга биз қачон иқрор-ўв?!

Эмди бизнинг бу ҳолинча бу замон қўймас-ў,
Бош деворга тақ этган сўнг бўламиз ҳушёр-ўв.

Кундан кунга тараққийда бошқа миллатлар-ў,
Билмам қачон биз бўламиз уйқудан бедор-ўв.

Тўйга боруб, ошларни еб, қорнимиз сийпаб-ў,
Шул кун умр ўткарамиз биз бутун бекор-ўв.

Эсиз, тўйга сарф ўладир оқчалар Ҳижрон-ў,
Илм уйидан қизғонадир пулларин бойлор-ўв.

БИЗ НАЛАР ҚИЛАМИЗ?

Хаёл айламаким, хайри бериё қиласмиш,
Улум ҳосил эдуб, ўзни пешво қиласмиш.

Хулус ният ила ҳеч иша киришмаймиз,
Етушса бир амали, дафъатан ҳаво қиласмиш.

Ҳамиша алданамиз, алдамоқду (р) ниятимиз,
Тушунмай иш тубига жангю мажаро қиласмиш.

Фалак бизи биватадур ҳамиша ўз куйина,
Билиб туриб ўзимизни, анга фидо қиласмиш.

Кимики жоҳилу шарманда, они мақтаймиз,
Ғубори муқаддамини кўзга тўтиё қиласмиш.

Кимики манфаати ҳалқ учун қадам қўйса,
Онинг ҳақида туну кун(да) бад дуо қиласмиш.

Агарда бир киши минг яхшилик баробарида
Бирорта айб иши қиласа, анга жафо қиласмиш.

Савоб қилғучи оздир десам хато қиласмам,
Гуноҳ ишлари ҳаб кайфи майшо қиласмиш.

Агарда бир сўзимиз ташласа, ўғил-қизимиз,
«Жувонмарг, йўқол!»—деб оқу қаро қиласмиш.

Бирорни хизмати тақдир қилинмаюр бизда,
Хатоси бўлса зифирдек, дил узра жо қиласмиш.

Замонага ёрашур илма бизда рағбат йўқ,
Фунун ўрниға биз кайф ила сафо қиласмиш.

Қилурса бошқала(р) ҳикмат-ла кимёгарлик,
Биз эрса «гардкам» уруб, мисни кимё қиласмиш.

Саодатини қачон билғуси билимсизлар,
Азиз умримизни жаҳла ҳаб-ҳабо қиласмиш.

Бу даҳри кўхнада шабу рўз шамътек ёнамиш,
Куюб турууб яна парвонадин гино қиласмиш.

Кетиб турууб қўлимииздан ҳунар тижоратимиз,
Умиди сарвату сармояи ғино қиласмиш.

Бўлакда бор экан бизда йўқми истеъдод,
Қачонғача ўзимиз (ни) ғамға мубтало қиласмиш.

Муҳаббатини бўлаклар улума банд этса,
Мудом, ёшу қари бизим, дилрабо қиласмиш.

Ўқуб етушса камолота ғайрилар боласи,
Ўқутмайин, бошимизга биз(л)ар бало қиласмиш.

Кеч ўлса-да, келинг эмди, кирайлук илм уйина,
Ўқуб ўқутмаға бу кундан ибтидо қиласмиш.

Етар бу дамғача Ҳижронлиғ, эй мусулмонлар,
Келинг, ҳаётимиза илми раҳнамо қиласмиш.

ИККИ САДО

Бу ажаб иш қилур кишини адо,
Ики кун ичра чиқди икки садо.
Бир кун аввал қилуб садо Ҳўқанд,
Эртаси Тошканд қилди наво.

Туғдилар бир Ватан оносиндан,
Икки ўғлон чиқишиди, қилди нидо,

Асра, ё раб, балойи офатдан,
Чўқ умр вер ҳар иккисина, Худо.

Яшасунлар оғо-ини бирдек,
Бирисини бириндан этма жудо.
Қўрмасун доғи ҳажрини онаси,
Қилсан ўғлонлари-ла касби ҳаво.

Сандан умидимиз будур, ё раб,
Аросун миллатина сийна роҳи ҳудо,
Сўзласун доимо ширин тил ила,
Сүёдур яхши сўзни шоҳу гадо.

ЖАРИДА МУҲИБЛАРИНА

Дўнди фасли баҳора хористон,
Гул очилди бўлуб баҳористон,
Қўнди булбул, чаман очиб бўстон,
Эшитинг, айлаюр сиза достон.

Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Маслаки бетараф, тараққий йўли,
Қаламин илм учун тутубдир қўли,
Сарф этар қанча бўлса бор пули,
Одвакатдур мудири масъули,

Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Сўзибур тўғри, рост-ҳақгўйлик,
Мақсади илм ила художўйлик,
Ердам айланг, қилинг дуогўйлик,
Сиздан айлар умид хушрўйлик,

Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Миллатинг ҳолини баён айлар,
Хусни қабиҳин сиза аён айлар,
Саҳфасин сизга таржимон айлар,
Ўқумоқға тилин равон айлар,

Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Уламо аҳлини дилин чоқлар,
Ағниёларни хотирин соқлар,
Фуқарони ҳуқуқини ёқлар,
Миллатин жаҳл хобидин оқлар.
Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Сўз ёзар Лўндин, Питербургдан,
Берлин, Истанбулу Парижлардан,
Пекину Тўкию Миср, Қоҳир(а)дан,
Рим, Қобул, Тунис, Жазоирдан.
Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Кина, буғзу адовати ташланг,
Эмди чинлаб ўқумақа бошланг,
Олмак учун ёнингизи қошланг,
Ибрат олуб кўзингизи ёшланг,
Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Ҳафтада икки мартадур чиқиши,
Йилга тўрт сўм баҳоси, ёзу қиши,
Бир-манат — беш тийин, олишу бериши,
Ўқумасми олиб ақлли киши?!
Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Қутган эрди газитни халқимиз,
Ғайрат этган кишини олқиймиз,
Соли таърихина шуни деймиз:
«Амр этибдур ўқурни динимиз».
Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

ШОИР ИЛА ТҮТИ

Шоир:

Кел, эй тўти, икковлон сўйлашайлук ҳоли миллатдан,
Эшутдимки, эмишсан бохабар аҳволи миллатдан.

Кўруб Макка, Мадина, Миср, Истанбулу Эронни,
Налар кўрдунг, эшитдинг, сўйла, жоним, молу
сарватдан.

Кезуб Фосу Яман, Афғону Ҳиндистон, Жазоирни,
Ридодан, ҳирқадан, тасбеҳдан, сўйла ибодатдан.

Қрим, Қофқоз, Қозон, Уфа, Ўрунбургларни кезмишсан,
Мусулмонлар аросида на кўрдинг яхши одатдан.

Кўрубсан Ёврупони, ҳолини бир-бир баён айла,
Маорифдан, фунундан, илмдан, боби ҳукумагдан.

Араблар, форсилар, турклар, тотару ҳиндийлар.
Тараққий қилдиларми, йўқми, сўйла кори умматдан.

Булар ҳам илм-фандан, маърифатдан боҳабарларми,
Зироатдан, саноатдан, ҳунардан, илми ҳикматдан?

Келибсан бизни Туркистон аро, эй мурғи жонпарвар,
Бу сўзларнинг жавобини менга бергил муруватдан.

Тўти:

Савол айлаб сўрарсан бандадан аҳволи миллатни,
Эшит, эй шоири ширинсухан, мандан надоматни,

Бутун исломиён гафлатда, шахсийлик ила магрур,
Хаёлига кетурмайдур сира асри саодатни.

Маорифдан, фунундан истасанг тоғмассан осоре,
Дароз айлаб қилурлар эл қошида ҳақға тоатни.

Шарорат бўлса тиш-тирноқлари бирла ёпушгайлар,
Риёсиз йўқ ибодат, очқучи йўқ чашми ибратни.

Ҳама ислом элининг саҳнаи уммиди боғланғон,
Фирибу алдамоқни касб қилмишлар, касолатни.

Зироатдан, саноатдан хабарсиз Фосу Эронлар,
Асири аср бўлди ташламай буғзу адоватни.

Арабдур, туркдур, тотор, ҳиндикур, мусулмондур,
Хурус ҳар ерда бирдек қичқирибдур, олғил ибратни.

Ҳунар йўқ, илм йўқ, фан йўқ, тараққийдан нишон йўқдур.
Мусулмон киссасидан ел эсадур ишта сарватни:

ИФФАТЛИ ИНСОНЛАР

Бўйнини эгмас кишиға ҳақни билгон нафс учун,
Молин исроф айламас олийжанобон нафс учун,
Маслаку мақсадни сотмас чин мусулмон нафс учун,
Йиртмас иффат пардасин арбоби урфон нафс учун.

Ҳар кишининг кўнглида мастур бир омоли бор,
Баъзининг баҳту саодат, баъзининг иқболи бор,
Баъзининг на кулбаси, на сарф этарга моли бор,
Исматини бузмағай ҳар хонавайрон нафс учун.

Турмағай боби тамаъда ҳиммату файратлик эр,
Бўлса гар бир бурда нони, камбағаллар бирла ер,
Ожизу бечорани кўрган замон онларга дер:
Чўзмағай дасти тамаъни яхши инсон нафс учун.

Парча ион деб синдиравми одамият шонини?
Гўшт йигмоқға верарми нафса миннат нонини?
Миннат ичра банд этарми ҳар киши жононини?
Чиндан ишлаб келтирас чин марди майдон нафс
учун.

Сотмағай иффат-ҳаёсин нафс учун арzon баҳо,
Ўздан ожизроқ кишиларға қилур хайру сахо,
Сўзида содиқ турур, аҳдиға ҳам қилгай вафо,
Сўйламас асло ёлонни аҳли виждон нафс учун.

Мор заҳридин ёмонроқдур баҳилнинг бир пули,
Ҳам чаёни найзасидан пуралам нокас тили,
Юмшамас тун-кун эритганда данининг тош дили,
Нокаса сунмас бўйин гавҳаршуносон нафс учун.

Бир қарн ичра қорин деб обрў тўқмак абас,
Арзи¹ номусин йўқотганлар бўлурлар хору хас,
Халққа миннатдорлиқ ҳаргиз керак эрмас эмас,
Олат этмас файратин номусдорон нафс учун.

Ризқ топмақда чўмолидек кучингга йиглағил,
Пашшадек хониш қилуб ҳар суфрадан қувланмагил,
Файратингни, арзи номусингни, Ҳижрон, сақлағил,
Пардан инсоният йирттармұ инсон нафс учун.

¹ Арз—қиймат, қадр.

ГАПУРМАНГЛАР

Келинг, инсоф этинг, буғзу адоватдан гапурманглар!
Масожид олдида ғийбат, шикоятдан гапурманглар!

Сахийликни қилинг одат, бўлинг шафқат-муруватлик,
Бахилнинг қошида хайру саҳоватдан гапурманглар!

Етар ғафлат, етар зиллат, етар беилмлик, жонон,
Очинг ибрат кўзини, хоби ғафлатдан гапурманглар!

Тижоратга, саноатга кирайлук бошқа миллатдек,
Йўқ ўлсун маърака, тўю зиёфатдан гапурманглар!

Ибодатни қилинг-ихлос ила, Аллоҳ учун холис,
Риёйлаб халойиқға риёзатдан гапурманглар!

Жину деву пари деб болаларни дилларин бузманг,
Келур «Олабўжи» деб, ҳеч хурофотдан гапурманглар!

Ўгул, қизларни яхши тарбият бирла қилинг улкан,
Фазаб, аччиғ ила даҳшат сиёсатдан гапурманглар!

Боласини ўқутмак фарздор ҳар бир отоларга,
Ўқутмасдан, иш ўтган сўнг надоматдан гапурманглар!

Сабийлар олдида бемаъни сўзлаб хулқини бузманг,
Жувону бачча деб кўз-қош, ишоратдан гапурманглар!

Тамаъдан, моли мардумхўрликдан эҳтиёт айлаб,
Фирибу ҳийлагарликдан, хиёнатдан гапурманглар!

Наша, афюну кўкнор, ичкуликнинг номини айтманг,
Шуларга ўхшаган фисқу шароратдан гапурманглар!

Болаларга «Онангни ур, отангни сўк» деб ўргатманг,
Уриш, мушлаш каби бежо жиноятдан гапурманглар!

Зиёнлик, дилга ўрнашган ёмон ишларни ташлайлук,
Ота-бобом қилган деб урфу одатдан гапурманглар!

Сиза арзим будур, эй шоирон, ишқия назм этманг,
Қалам қош, зулфи сунбул, сарви қоматдан гапурманглар!

Паямбар аиди: «Баъзи шеър — ҳикмат, баъзисидир сеҳр»,
Амал айланг бу сўзфа, ҳажву бидъатдан гапурманглар!

Келинг, эмди ёзайлук, сўйлашайлук камчиликларда!
Етар Ҳижронлиғ эмди, жоми ишратдан гапурманглар!

САДОИИ БУЛБУЛ

Қўнуб гул шохига булбул дср: Эй инсонлар, инсонлар,
Қилурсиз тобакай ғофил ётиб афлонлар, инсонлар.

Туриңг уйқуни ташланг, илм олинг, ёшлиқ ғаниматдур,
Йўқ эрса, бўлғунгиздур жаҳл учун қурбонлар, инсонлар.

Туганимиш сиздаги инсониятнинг оби ҳайвони,
Адоват денгизингиз тўлқину тўғонлар, инсонлар.

Учуб кетмиш дилингиздан биродарликнинг осори,
Қўрунмас заррача шафқат, ҳису виждонлар, инсонлар.

Жаҳон тор ўлди сизнинг дастингиздан барча қушларга,
Қамаб дому қафасга сомеъ илҳонлар, инсонлар.

Қаронғу қилдингиз дунё юзин жоҳил дили янглиғ,
Дилингизни ёрутмас илм ила урфонлар, инсонлар.

Фақиру нотавон ҳар ерда биз қушлар каби нолон,
Қани ёрдам дебон Ҳақдан келан фармонлар, инсонлар.

Туну кун айласам фарёд сизларга асар қилмас,
Дили тоғлар тошидек юмшамас қотгонлар, инсонлар.

Адоватни таш(л)анг, улфат бўлингиз, бир туғушфондек,
Бу оламга эрурсиз неча кун меҳмонлар, инсонлар.

Муруватлик бўлингиз, бир кишининг жонин оғритманг,
Ғарибу бенаволарга қилинг эҳсонлар, инсонлар.

Саховат бўстонига кўнгул мурғини ром айланг,
Санохон ўлғусидур ҳурлар, ризвонлар, инсонлар.

Тарақкий айлади дунёда ҳар миллат илм бирла,
Нечун сиз қолдингиз пастлаб, мусулмонлар, инсонлар.

Қучингизнинг борича умрингизни илма сарф айланг,
Билимсизлар ики оламдадур Ҳижронлар, инсонлар.

МУХОТАБИМ ҚАЛАМ

Аё эй соҳиби урфон! Ватан боғинда фарёд эт!
Стиб ташла ародин эски одатларни, барбод эт!

Маориф-ла фунун таҳсилина қил раҳнамолиғ сан,
Қаронгуда қолан миллатни нури иршод эт!

Садои дил фирибинг-ла ўчур кину адоватни,
Адолат орзуси-ла тўкуб ёшингни, иншод эт!

Жаҳолат, зулмат ичра қолди авлоди Ватан мағмум,
Назар қил, марҳамат қил, жаҳл чанголидин озод эт!

Керак, оқил эсанг, дунёга ортуқ ҳирсинги қўйма,
Қўлингдин келганича илм арбобина имдод эт!

Қарамхонингни ёзгил неъмати алвон ила ҳар он,
Шакаргуфтор ила авлоди миллатни дилин шод эт!

Қириш, ожизлара имдод қилмак пунжасин бошла,
Бу миллат хонадонин тоза таъмиринг-ла бунёд эт!

Маишат бобида исломиён ҳар ерда меҳнаткаш,
Зиёйи илма тарғиб айла, меҳнат боғин обод эт!

Агар қолсун десанг оламда бир таърихи осоринг,
Чолиш миллат ишина бир бинотек яхши бир од эт!

Фариб миллатни афроди тилар сендан шу умиди,
Чақир илма, Ватан авлодини чин одамизод эт!

Белингни боғла маҳкам, шаръи онҳазратга хизмат қил,
Қаро ёшингни тўк шому саҳарлар вирди аврод эт!

Ватан меҳри агар бўлса, дилингда ишқ савдоси,
Отил нури маорифга, ўзингни мисли Фарҳод эт!

Етар гафлатда Ҳижронлиғ, қадам қўй боғи таълима,
Чолишмишлар нечук таҳсила ўтмиш таърихинг ёд эт!

ҒАЛАТ

Шайхлик даъво қилуб, беилм гуфторинг ғалат,
Шайх Санъон бўлмасанг, бўйнингда зунноринг ғалат.
Сўфиман деб соғ дил бир-ла ибодат қилмасанг,

Сўзинг(г)а тўғри эмасдир жумла кирдоринг ғалат.
Илм лофин урдинг эл қошида манманлик қилуб,
Қўлда тасбех, мағзиз баш узра дасторинг ғалат.
Зоҳидо, зуҳдингға мағрур ўлмағил сан зинҳор,
Қиммаса тангри қабул тоати даркоринг ғалат.
Рўза тутгач, мушлашурсан кўчада ҳар ким била,
Гар савол ўлса, хумориман деб иқоринг ғалат.
Ҳақни амр этган закотини мукаммал бермайин,
Ҳийла айлаб камбағал ҳаққига инкоринг ғалат.
Хожи десун халқ, деб қилдинг зиёрат Каъбани,
Ақрабо авлодинга қилғон жафокоринг ғалат.
Халқ олдида ибодатни қилиб дуру дароз,
Махфида қуллук адоси бўлса душворинг ғалат.
Камбағалларни қўюб бойинг чақирдинг рўзада,
Холисона қилмағон хайроту ифторинг ғалат.
Қориё, қилдинг тиловат доимо дунё учун,
Гар худо раҳм этмаса, шаб-рўз такроринг ғалат.
Илмдан йўқ санда осори дуохонлик қилуб,
Ёзибон берган эзивички-ю туморинг ғалат.
Тўрт адад тош ташлабон, каоб айладинг роммоллик,
Жину шайтондин ялондан берган ахборинг ғалат.
Бизга эшону табиблик отадан мерос деб,
Заъфарон ҳуббулмалиқдин дору тайёринг ғалат.
«Аскиёман» деб тилингға ҳарна келса сўйлабон,
Мажлису улфатчиликда мардум озоринг ғалат.
Дод-фарёд этганинг бирла қулоғи кар элинг,
Терс тўнини ташламас, Ҳижрон, бу ахторинг ғалат!

ДИҚҚАТМАН

Аромизда муҳаббатни урушконига диққатман,
Мусулмонларнинг ахлоқин қуришконига диққатман.

Оларда ақчани олғай хамирдан қил суғурғондек,
Берурда тўрта туқғондек тиришконига диққатман.

Агар сўфи чақирса, масжиди кирмас, ибодатға,
Худойи ош десанг саф-саф киришконига диққатман.

Агар илму маорифға тараффуд қилса бир инсон,
Анга қарши туруб, халқнинг қизишконига диққатман.

Таажжуб, бу замонда тўғри сўз тувғонға ёқмайдур,
Темурчилик ялон сўзни чўзишконига диққатман.

Ичарлар оч юракға чойни шилқиллатиб доим,
Кишиларни самоварда қиришконига диққатман.

Агарда етти ерда тўй бўса, ошни тушургайлар,
Тўюб қорни, кекуруб, кўб керушконига диққатман.

Маориф, илм йўлина тийинни кўзлари қиймас,
Базмда баччага сўмлар беришконига диққатман.

Бўлакларни боласи илм уйина отилганда,
Бизим авлодимиз ўйнаб юришконига диққатман.

Ё(в)рупо ҳалқи ҳар ишга назар ибрат учун боқса,
Бизим эл қоф йўқотгандек туришконига диққатман.

Ўқуб ҳамсоямизнинг қизлари зебо тикиш тикса,
Бизи қизларни тикғони бурушгонига диққатман.

Бўлаклар илм дуррин риштаи жонига тизганда,
Бизимки илмсиз чўпчак теришконига диққатман.

Ҳама деҳқончиликни яғги асбоблар билан қилса,
Омоч-бўйинтуруқ-ла ер суришконига диққатман.

Ҳавоси яхши уйларни ясаб роҳат яшар ағёр,
Бизимкилар зах уйларда чуришконига диққатман.

Халойиқдан мани Ҳижронлиғим беҳуда эрмаским,
Фирибгарлик қилуб, юмшоқ кўришконига диққатман.

БИЗ НИМА ҲОЛДАМИЗ?

Эй, жаҳолат нори бирла ёнди жисми покимиз,
Илмсиз қолдук аёқ остида мисли хокмиз.

Үсди илму маърифат-ла бошқалар ар-ар каби,
Тарбиятсиз, мажмагил монанди занги токмиз.

Жисмин, ахлоқин тузатди нослар, таннослар,
Қир чопон, кўкрак очуқ, яхтак яқоси чокмиз.

Ғайрилар ташлаб жаҳолат бодасин ғамдан халос,
Биз эса масти жаҳолат, кўкнори тарёкмиз.

Айшу ишрат бўлса ҳар қанча қўлurmиз бемалол,
Диний ишлардан, ибодатдан қочар бебокмиз.

Дори дунё илм ила пурнур ўлан бир вақтда,
Жаҳли водийсинда ётгандур хотун-эркакмиз.

Ўйламак лозим эмасми, эй Мұхаммад уммати,
Фарзи суннатдан чиқуб, бизлар қаён кетмоқмиз?!

Жоҳилон билгайму нафъи-судини, эй олимон,
Тобакай яхши-ёмонга етмагай идрокимиз?
Илм яхшими, жаҳолатми, тушунмаймиз ҳануз,
Ақлимиз йўқми бизим, мажнунми ё тентокмиз?
Ичкилик, уммул хабоис¹, дейдилар пайғамбарим,
Қеча-кундуз кўп ичармиз, жоҳилу нопокмиз.
Басдур, эй Ҳижрон, жаҳолатдан гапурмак шунчалар,
Тўғри сўз тувғонга ёқмайдур, демиш ўрнокмиз.

МУСИҚИ

Маст ўлур ҳар ким эшитса, шавқ ила овозинги,
Ўйнамоқ айлар тақозо, тингласа жон созинги.
Мавжи овозинг асир айлар қулубу жонлари,
Сомеъ айларсан садо қилсанг агар инсонлари.
Чашми руҳонинг неча минг жонлари жазб айлагай,
Мурда диллар жунбушингдан тўтиё касб айлагай.
Элни элтар завқ дийдоринг таманно айласа,
Ким мусаххар ўлмагай васлинг тамошо айласа.
Кайфланмазму сенингдек дилкушо мастонадан,
Қайси жон айримоқ истар сан каби жононадан,
Сўйлаган кимдур даҳонингдан азал асрорини,
Нағманг очгай элни афкорин, тузар жон торини.
Ларза тушгай жисми инсона тараннум айласанг,
Қалблар ларзишга тушгай сан такаллум айласанг.
Сувратинг кўрганда, эй жонпарвари зебо мақом,
Оташи ишқинг-ла ҳар жон суврати бўлғай ғулом.
Қуйла, сўйла шеърими, эй руҳпарвар, бемалол,
Бир садо қил, бир нидо қил, кўрсат оҳангি жамол.
Коинота чиқ уйингдан, айлагил бир илтифот,
Шаклинги кўрганда, сендан руҳ касб айлар ҳаёт.
Нағмасозингдур мадори жисм, қудсий сўзларинг,
Руҳбахшодур садо қилганда, Ҳижрон, кўзларинг.

МИЛЛАТ ҲАЙКАЛИГА ХИТОБ²

Тур, эй миллат, уйқудан, ҳасратлашайлук,
Илм уйига кирмоқға суҳбатлашайлук.

Ётма, миллат, ухлама, бедорлашайлук,
Миллий ишларга, тур, бел боғлашайлук.

¹ Уммул хабоис—қабиҳликлар, тубанликлар манбаи.

² «Иғлама ёрим» куйида (*Авлоний изоҳи*).

Ётмоқ бўлса хўб ётдинг, эмди турмоқ замони,
Уйқу, ғафлат, ялқовлик — жаҳолатнинг нишони.

Сўлмиш гулдек юзларинг, ўшлар сочур кўзларинг,
Узма умид дунёдан, айт қайгулик сўзларинг.

Тилсиз, ишсиз, билимсиз, bemor, миллат — авлодинг,
Хеч бир ерига етмас оҳу фифон, фарёдинг.

Оlam нурга тўлганда, бизлар вулқон ичида,
Барча чиқди соҳилга, бизлар тўфон ичида.

Дунёга боқ диққат-ла, ётма ғафлат, ҳасратда,
Оламдаги санъатга кўз қамашган фурсатда.

Кечди ул ўтган замон, ҳозирда янги замон,
Нодон миллат маҳв ўлган, ўқуган, билган — омон.

Сўлган гулингни бўйла, тарихларингдан сўйла,
Кўб замон чекдинг ғурбат, истиқболингни ўйла.

Ухладинг бир неча йил, эмди илма ғайрат қил,
Ялқовликни тарк айла, фану илминг яхши бил.

Тур, бизларга йўл кўрсат, кўрпангни устингдан от,
Бул тараққий давринда ётмоғлик санга ўёт.

Маъюс ўлма, эй миллат, бўлма навмид ҳам диққат,
Савқ эт илма авлодинг, ғайрат қил, чекма ғурбат.

Ағёр — олим, биз нодон, барча — руҳлик, биз бежон,
Ўзага дунё бўстон, бизларга зиндон Ҳижрон.

БАҲОР

Кўнглум хуш эрди мавсуми фасли баҳордан,
Боди сабо кетурди хабар васли ёрдан.
Табыи табиат айламиш атрофни сабзазор,
Рашқ айлаюрди Боги Эрам бу диёрдан.
Бир ёнда гул-чечаклар отуб, тебранур чаман,
Бир ёнда булбул оҳ чекур интизордан.
Бир шавқ хуш латофат ила келтуур насим,
Бир қўқуни чамандан ва бир лолазордан.
Боқ диққатинг-ла бир гула, бир сарву сунбула,
Оч кўзларингни, қилма гина рўзгордан.

Ағёринг олди гулни гулобин териб-териб,
Гулшан ҳазона дўнди тушуб эътибордан.
На санда ёра майл, на васл учун ҳавас,
Чек алларингни эмди бу завқу ихтиёрдан.
Аввалда санда бор эди илму фунунға ишқ,
Шимди иборат ўлдинг у эски мазордан.
Кўб ётма, қотма, иста висоли жамоли ёр,
Бўлма баҳор сўнгида Ҳижрони зордан.

УЗ МАИШАТИМИЗДАН

Кўб қизиқ бил жаҳоннинг савдоси,
Кўринур ранг-баранг тамошоси.
Ҳар ера борса, сўзи мақбулдир
Кимни бор бўлса нуқра-тиллоси.
Гар фақир ўлса, очлигиданким,
Бўлмағай бойни зарра парвоси, .
Тўй қилиб, ош берур ғанийларга,
Қамбағал кирса, ҳайда-ҳайдоси.
Тўн берур ағниё-имомларга,
Қамбағал — парча нонни шайдоси.
Сарф этар тўйга пулни минг-минглаб,
Йўқ хаёлинда мактаб иншоси.
Илм учун пулни кўзлари қиймас.
Ким билур, борми, йўқми фойдоси?!
Жумласи бойни сўзини айтур,
Хоҳи эшону хоҳи муллоси.
Илмдан истасанг, нишон йўқдур,
Бошида бор қозонча саллоси.
Халқа бир пулча қиммати йўқдир,
Ҳар ким(н)инг бўлса илми-доноси.
Тонг отур — кун ботур — ўтар даврон —
Йўқтур миллатни зарра болоси.
Ҳар киши ўз майшатин истар,
Кимга лозим малолни ғавғоси.
Тўғри сўз тувғонига ёқмайдур,
Бу сўзимдур замон тақозоси.
Кўрдими парча манфаат миллат,
Эй, замоннинг адаби аълоси?!

Жамият мажлисина бормаслар —
Йўқтур ёғли палов, нишоллоси.
Эй кўзум, қон тўк, оғла, Ҳижрон бўл,
Ишда миллатга булдур авлоси.

МАИШАТИМИЗДАН БИР МАНЗАРА

Кўб вақтлар ухладук, эмди турайлук,
Тонг отди, уйқудан кўзни йирайлук.
Ўтмасун вақтимиз, илма юрайлук,
Тезгина илм(н)инг уйига кирайлук.
Эй миллат, ухлама, илм олур чофи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Тангримиз фарз қилмиш бизга ўқурни,
Кўбимиз билмасмиз ўқур, ёзурни,
Биз яхши кўрамиз ухлаб ётурни,
Бошқалар ўқутур гунгу сўқурни.
Эй миллат, ухлама, илм олур чофи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Умрини сарф этмиш илма боболар,
Чекмишлар илм учун жабру жафолар,
Бизлар ҳам бўлмайлук баҳти қаролар,
Битсун, йўқ ўлсун бу кайфу сафолар.
Эй миллат, ухлама, илм олур чофи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Боболар қилмишлар илма шитоб,
Ёзмишлар қанча ҳисоб-китоб,
Солмишлар мактаб, мадраса, меҳроб,
Бизлар ётармиз ўқумайин ухлаб.
Эй миллат, ухлама, илм олур чофи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Оз бизда яхши тартиблик мактаблар,
Йўқ бизларда илма жиддий талаблар,
Оталар илма пул бермас — ер гаплар,
Тўйларга оқчалар неча минг сарфлар.
Эй миллат, ухлама, илм олур чофи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Ўзгалар иттифоқ, бизда хиёнат,
Ўзгада илм олмақ, бизда жаҳолат,
Ўзгаларда ғайрат, бизда атолат,
Ўзгада иқтисод, бизда сафоҳат,
Эй миллат, ухлама, илм олур чофи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Динимиз манъ этган киши ҳақин ердан,
Биз ҳазар қилмаймиз ҳаққинг йўқ дердан,
Пул деса қаттигиз тошу темирдан,
«Ол» демак ёқадир, безормиз «бер»дан.
Эй миллат, ухлама, илм олур ҷоғи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Ҳар ерда кўчди жуҳудларга савдо,
Бизлара ҳовли сот, боғни сот, ялло,
Илмсиз ҳар бир иш охир вовайло.
Оч кўзни, эй Ҳижрон, илма бел бойло.
Эй миллат, ухлама, илм олур ҷоғи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

ЖАҲОЛАТ ҚУРБОНИ

Декламация усулида шеър.

Биринчи бўлим

Отам эди бойлар бойи, кўб эди ер-сув, жойи,
Уйимизда ҳар кун фалов — тагида оқурди мойи.

Гумашталар, хидматчилар, ривожлик юрурди ишлар,
Неча ерда сарой-дўкон — нақшкорлик иморатлар.

Бир тарафда деҳқончилик, саҳроларда чорвачилик,
Бир тарафда боғу бўстон — яхши эди тирикчилик.

Еғлиқ ошлар ошар эдим, фароғатда яшар эдим,
Отам, онам иш буюрса, бўйин товлаб қочар эдим.

Ухлар эдим кун чиқғунча, ўйнар эдим кун ботгунча,
Пул тикуб ошуғ ўйнашни ўргандим ман унча-мунча.

Ёшим бўлди саккиз ёшар, ишим эрди ўйнар, ошар,
Тарбиятсиз катта бўлдим, ҳасратларим ҳаддан ошар.

Үргангил деб илму адаб, отам элтуб берди мактаб,
Шогирдлар ўқуса сабоқ, ман ўлтураг эдим қараб.

Домламда бор уч газ таёқ, йўғонлиғи икки бармоқ,
Подачининг гаvronидек бошга тушар тароқ-тароқ.

Мактаб менга бўлди зиндан, ақлим ҳайрон, кўзим гирён,
Шундай машаққатлар билан ўқуб юрдим неча замон.

Ўскан эдим эрка бўлуб, юрган эдим ўйнаб-кулуб,
Мактаб деса безиллардим, йиғлар эдим ўфкам тўлуб.

Бир кун сўрдӣ отам ҳолим, баён қилдим ўз аҳволим,
Ўз айбимни ёшируб қўюб, ота, домлам, — дердим,—
Золим.

Отам, «жур» — деб, қўлим тутди, бошқа бир мактабга
Элтди,
Домлага тайинлаб мени, ўзи уйга қараб кетди.

Аммо бу мактабда калтак, йўқ экан чархфалак, чалфак,
Домласи ҳам яхшигина, кўрди мани ўз ўғлидак.

Тарбият қилди ҳар куни, ўқусун, билсун деб мени,
Аммо манда қайда қулоқ, тингламадим ҳеч бирини.

Мени ишим эрди мушлаш, ёқа йиртиш, уриш-талаш,
Ошиғ ўйнаш, янғоқ отиш, бел боғлашиб тушмоқ кураш.

Домлам қилди кўб насиҳат, ўйин ўрнига ёз деб хат,
Домла сўзи ёқмас эди, бўлур эдим жуда диққат.

Домла бўлди мандан безор, болалар ҳам чекди озор,
Қувди, мактабдан ҳайдади, эмди бўлдим тоза бекор.

Иккинчи бўлим

Ҳар кун чиқиб самаварга, улфат бўлдим ямонларга,
Ўргандим қимор ўйнашни, йўлдош бўлуб чафналарга.

Саодат дунёдан кечдим, наша чекдим, шароб ичдим,
Тўғри йўлдан озғурдилар — майхоналарда пул сочдим.

Бебокларга қўшилуб юрдим, махфий бузуқ суҳбат
Курдим,
Отам насиҳатин олмай, турма, зинданларни кўрдим.

Юрий-юрий бўлдим ямон, меҳрибонлар қочди мандан,
Қимор шаробхоналарда ҳар кун қилур эрдим жавлон.

Бўлдим мусрифлар мусрифи, гаров эрди тўну дўфи,
Оч қолганда уйга келуб, бўлур эдим мўъмин сўфи.

Иш қилмоқфа айёр эдим, ош вақтида тайёр эдим,
Насиҳат қилган кишидан дунёда ман безор эдим.

Уриш, мушлаш эрди ишим, оғу эрди ичган ошим,
Бир кун бошим ёрилурди, бир кун синур эрди тишим.

Отим бор яхши арғимоқ, чопар эрдим ҳар кун улоқ,
Бир кун маъйиб бўлуб келуб, бир кун бўлур эрдим
чўлоқ.

Меҳрибон онам йиғлар зор, мен берурдим яна озор,
Сут ҳақини ҳақламадим, охирда бўлдим шундай хор.

Ўн саккизга тўлди ёшим, йўқ эрди ўзга қардошим,
Отам ўлди, ер-сув қолди, зарга ботди ёлғуз бошим.

Дунё мани қутуртурди, ямсан дўстлар йўлдан урди,
Охирини ўйламадим, мағрурлик йўлдан озғурди.

Сафоҳатга бўлдим мағрур, шароратга эрдим масрур,
Гостинса, рестўранларда кеча-кундуз қилдим муур.

Қилди қўлдан дунё гузор, бўлдим тоза ранжу хуммор,
Ер сотишга қолди куним, бўлдим охир ғамга дучор.

Дунё манга берди фириб, давлат кетуб бўлдим ғариб,
Саодатдан баъид ўлдум, фалокатга бўлдим қариб.

Кулфат менга эшик очди, фурбат бошга меҳнат сочди,
Молу дунё, давлат кетди, ҳамроҳларим ташлаб қочди.

Боғу бўстон кетди қўлдан, чўнтак қуруқ қолди пулдан,
Барчасини бердим барбод, турмушим фарқи йўқ қулдан.

Ҳасратларим ҳаддин фузун, ҳеч ким мандек бўлмас
забун,
Кўзларимдан оқар қон-ёш, жигарлар пора, бағрим хун.

Тириклигим жаҳаннамдур, турмушим туну кун ғамдур,
Сўнг фушаймон фойда бермас, кўзим гирён, дийдам
намдур.

Емоқға нонга бўлдим зор, чопоним эски, ўзим хор,
Кучу қувват кетди қўлдан, қимирилашга йўқдур мадор.

Ўқумадим — бўлдим нодон, ҳазар қилур мандин инсон,
Сизлар мендан ибрат олинг, жаҳолатга бўлдим қурбон.

Ибрат бўлсун сизга бу ҳол, жаҳолатда йўқтур камол,
Илмсизлик қилгай хароб, Ҳижрон бўлур аҳли залол.

ЎЗ МАИШАТИМИЗДАН

Арбамиз ғилдираги уч газу ғилдир-ғилдир,
Олти ботмон юки бирлан қиладур ғилдир-ғилдир.

Миллат авлоди ҳама арбакаш ва ҳаммоллар —
Афти ангори қаро, кийгани — жулдур-жулдур.

Бошқалар илму ҳунар соясида яхши яшар,
Илмсиз фақри заруратга биз(л)ар қулдур-қулдур.

Тўлди тобеълиғимиз Русияга эллик йил,
Билмайин рус лисонин, кўзимиз мўлдур-мўлдур.

Биз қачон ажратамиз фойда бирлан зарарни,
Лоффон гап-сўзда қиламиз гулдур-гулдур.

Кимга ўғлингни ўқут русча — десанг, ёқмайсан,
Русча билса бузилур дер, важи булдур-булдур.

Самоварга чиқишиб ёш-қари чулдирашур,
Эртадан кечгача чойни ичадур шўлдур-шўлдур.

Үлтуруб мақташадур отини, эшшакларини,
Бири дер: йўрға, бири дер, меники — дулдур-дулдур.

Уйда оғ ўлтуродур хотуни, эр тўкма еяр,
Келтуруб бачча, базмларга кетар пулдур-пулдур.

Ўйнабон қарта-қимор, пулларини бой берибон,
Том тешуб, бўғча ўғурлаб, одам ўлдур-ўлдур.

Сўз қуруқ бўлса, кишининг қулоғига ёқмас,
Ош беруб, тўн берубон қўйинини тўлдур-тўлдур.

Мунча беҳуда тутошуб қизишурсан, Ҳижрон,
Элга оҳинг асар этмас, ўтунинг ҳўлдур-ҳўлдур.

САФОҲАТ – АИНӢ ФАЛОҚАТ

Сафоҳат оғати жондур жаҳонда,
Сафоҳат биздадур ушбу замонда.

Юқумлик бир мараздандур сафоҳат,
Юқуб, андан туғулур ҳар фалокат.

Сафоҳат маҳв этар умринг, ҳаётинг,
Умид этма сафоҳатдан најотинг.

Сафоҳат айлагай молингни торож,
Бўларсан охири номарда муҳтоҷ.

Берибдур Ҳақ сенга жуз ихтиёри,
Ризо эрмас бузуқ корингга боре.

Азиз умрингни ғафлатда кечурма,
Сафоҳат жомини нафса ичурма.

Шариат йўлид~~и~~қил истиқомат,
Сафоҳат охири ҳасрат, надомат.

Душун жони азизинг, эҳтиёт эт,
Мусаффо бўл, пай(ғ)амбар ортидан кет.

Сафоҳат ўйлама ороми жондур,
Бутун виждон ила жонга зиёндур.

Фақирликни пула сотуб олурсан,
Душунгил, душмана муҳтоҷ қолурсан.

Сафоҳат душмани номусу шаънинг,
Буюк бир оғати руҳи равонинг.

Қабоҳатдур, сафолатдур сафоҳат,
На Ҳижронлиф фалокатдур сафоҳат.

НИМА ҚИМНИКИ?

Хўжа хору сўз ҳама бандоники,
Оқча пуллар соҳиби жандоники.

Нега хомуш ўлдинг, эй аҳли хирад,
Бўлди дунё кори шармандоники.
Ширкат айлаб, арбакаш ҳам бўлмадуқ,
Ҳар куни мингларча сўм кўнконики.
Нася олуб сут ичадур бизни халқ,
Маска, қаймоқ фабрику банконики.
Бўлмаса мойи ғижирлайдур ўқи,
Барча ишнинг меҳвари тангоники.
Гар фақир ўлсанг, демас ҳолинг надур?
Мехрибонлиғ олтину денгоники.
Эски тўн бўлсанг, бўлурсан хору зор,
Иzzату ҳурмат тўни янгоники.
Илмдан бойлик юқорида турар,
Суҳбату мажлис силиқ саллоники.
Илм учун бир пулни қиймас кўзлари,
Рестўранда тангаларап яллоники.
Чашмимизни босди ғафлат пардаси,
Тинчу роҳат кўзлари биноники.
Соддалик бозори бўлди хўб касод,
Суд қилмоқ маҳкаму дононики.
Камчиликни назм ила тақдим этар,
Ишда бу Ҳижрон деган устоники.

**„АДАБИЁТ ЁХУД
МИЛЛИЙ ШЕЪРЛАР“дан**
ТУРТИНЧИ ЖУЗ*

Хомам тўкиюр хуни жигардин ғазалиёт,
Ойинаи ҳар миллат эрур тил-адабиёт.

* 1916 йилги (Т., Орифжонов литографияси) биринчи нашрига асосландик.

БИР-ИҚКИ СҰЗ

Аллоҳ-ал ҳамду ва-л-минаҳи, бен ўз қаламим ила нашр ўлияниң «Адабиёт» исмли миллий шеърлар мажмуасининг түртинчи жузъининг матбуот оламинда жилвагар ўлмоғина муваффақ ўлдум. Мұхтарам миллатпарвар муаллим афандилар ва адабиёт мұхіблари баним бу асари ноңозоналарими илтифотсиз қолдурмадилар. Туркистаннинг энг машҳур муаллимлари дарс жадвалина киритуб, майдони таълима қўйдилар. Улардан бошқа ўз қаламим ила майдони матбуотда жилвагар ўлан «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Адабиёт», «Туркий гулистон», «Тарихи анбиё» исмли асарларим мактабларда ўқулмоқда. Миллат болалари баним бу асарларимдан истифода құлмоқда экан, баним бу хусудаги файрат ва жасоратим даҳо зиёда ўлмаға бошлади. Иншооллоҳ, тездан дилимда хат тортилмиш яна бир неча асарларнинг матбуот воситаси-ла қориини киромларинг анзори олийларина тақдим құлмоқға бандан мажбур қылди. Табиий ўлан нұқсон ва камчиликларими танбих ва танқид құлмақда ҳиммат ва марҳаматларини бандадан дариф тутмасалар эди.

Чолишмоқ бандадан, тавфиқ Аллоҳдан,
Ойинаси ишдур кишининг, лофа боқылмас,
Шахсининг кўринур рутбаси, ақли асариндан.

Тошкент, Абдулла Авлоний, тахаллус
«Ҳижрон».

ҲАМД

Ҳамд ўлсун, эй Худоё, сенга беадад сано,
Одамни айладинг қора туфроғдин бино.

Кўкда малаклар арзи убудиятинг қилур,
Ерда қилур ибодатинг инсонларинг адо.

Құдратларингни ҳеч ерига ақл эришмагай,
Санъатларингдан ожиз эрур фаҳм, эй Худо.

Сунъинг баҳоридин ўсадур бօғ аро чаман,
Райҳону сунбулу гулу'раънои жонфизо.

Тушмиш димоғи булбула гулнинг муҳаббати,
Шому саҳар гул ишқида булбул қилур садо.

Сўйлар шакаринг ишқида тўтийи безабон,
Қумрини қайди дом қилан дона бебаҳо.

Ҳар зи вужуда нафс веру бас, ҳаёт ичун,
Ҳар зи ҳаёт нафси ичун жон қилур фидо.

Ағёра вердинг илму фунун ишқини ўзинг,
Биз эрса барча жоҳилу нодон, бенаво.

Дўстинг ҳабиби саййиди мухтор ҳурмати,
Умматларини хоби касолатдин эт жудо.

Ё раб, ғариб миллати ҳушёр айла деб,
Ҳижрон қулинг кўтарди қўлин айлаб илтижо.

НАЪТИ ҲАЗРАТИ РАСУЛИ АКРАМ

Қуръони карим нозил эдуб бизлара холиқ,
Ваҳий ила ѹборди они пайғамбара холиқ,
Амр айлади бизларга амал қилмаға холиқ,
Қўндириди расулини бу умматлара холиқ.

Х ў р

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,
Ул маъданни илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў(л)сун хулқина, фазлу карамина.

Биз уммат эрур сенга, аё саййиди барно,
Пайғамбаримизсан бизи, эй гавҳари якто,
Сан икки жаҳон боисисан, хожай «Тоҳо»,
Сан бирла, ажаб, топди шараф Ясрибу Батҳо.

Х ў р

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,
Ул маъданни илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,

Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў(л) сун хулқина, фазлу карамина.

Бир шаръи шариф уммат учун айладинг эҳсон.
То рўзи жазо жоридур аҳкоми фаровон,
Эй умми лақаб соҳиби донандаи Қуръон,
Ким зикр эта(р) номингни мукаммал ўлур иймон.

X ўр

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,
Ул маъдани илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў(л) сун хулқина, фазлу карамина.

Оlam ҳама гумроҳ эди, сан роҳбар ўлдинг,
Ойни бир ишорат әдубон иккига бўлдинг,
Уммат ғамида шому саҳар қайғуга тўлдинг,
Лоло гулини олама нашр этдингү сўлдинг.

X ўр

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,
Ул маъдани илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў(л) сун хулқина, фазлу карамина.

Ул кунки, чиқиб арши муаллони ёрутдинг,
Лавҳу қалами курсию зебони ёрутдинг,
Ул жаннати фирдавси мусаффони ёрутдинг,
Шамсу қамару манзили маъвони ёрутдинг.

X ўр

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,
Ул маъдани илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў(л) сун хулқина, фазлу карамина.

Ҳақ верди сенга чун шарафи хилқати лавлок,
Гарди қадаминг бирла муаттар эди афлок,
Ризвону малак ҳуснига аҳсан деди, эй пок,
Авсофинги мингдин бирина етмагай идрок.

Х ўр

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,

Ул маъданни илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тӯғри илма, тӯғри фана, тӯғри дина,
Жон садқа бў(л)сун хулқина, фазлу карамина.

Дунё қўзи ҳеч кўрган эмас сан каби устод,
Фақр аҳлини кўнглини қилурдинг ҳама вақт шод,
Эй дурри ятим, олама вердинг гўзал иршод,
Чин ҳуррият эрди у замон, ҳар киши озод.

Х ўр

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,

Ул маъданни илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тӯғри илма, тӯғри фана, тӯғри дина,
Жон садқа бў(л)сун хулқина, фазлу карамина.

Эй қибли олам, сан эдинг раҳмати маъбуд,
Бу дини мубин ўлди вужудинг ила мавжуд,
Сонсиз саловат ўлсун, аё Аҳмади Маҳмуд,
Ҳижронлари маҳшарда шафоатга чоқир зуд.

Х ўр

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,

Ул маъданни илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тӯғри илма, тӯғри фана, тӯғри дина,
Жон садқа бў(л)сун хулқина, фазлу карамина.

АДИБИ ШАҲИР ИСМОИЛБЕК РУҲИНА

Эй миллатнинг бобоси, буюк нуктадон эдинг,
Миллатни ҳолина душунон таржимон эдинг,
Эрдинг адаби комилу соҳиби лисон эдинг,
Ислом оламина гўзал меҳрибон эдинг,
Миллат ишина ҳаб чолишуб ишлагон эдинг,
Ҳақ раҳматига лойиқу жаннатмакон эдинг.

Тўлсун худони(нг) раҳматига марқадинг сени(нг),
Дўнсун саройи мағфиратга маснадинг сени(нг),
Ўзгармади ўланча гўзал маслакинг сени(нг),

Савқ этди илма бизни бутун ғайратинг сени (нг),
Аслинг қримлик эрдинг, улуғ зодагон эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Ҳар жонга солди ҳасрат ила яъса мотаминг,
Ғайб этди шонли бир кишин Ислом оламинг,
Дунёдан учди охирата руҳи пурғаминг,
Бўлсун беҳиштда ҳур ила ризвон ҳамдаминг,
Миллат ишида қартаюбон чарчагон эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Дунёга сенча доҳийи донанда келмагай,
Фарёда сенча булбули хонанда келмагай,
Сандек фатонат аҳли, метин банда келмайгай,
Фиъол ичинда сен каби бофанда келмагай,
Бизларни нури маърифата бошлагон эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Эй соҳиби лисон, фасоҳатлу, эй нажиб!
Устоз эдинг, муаллим эдинг, бизга, эй адиб!
Нотиқ эдинг, муҳаррир эдинг, энг буюк хатиб,
Нутқингдан ўлди миллатинг афроди бенасиб,
Оби ҳаёт барча лаби ташнагон эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Дунёга келса ҳар киши, бир кун қилур сағар,
Ҳар жисм ўлур жаҳонда фано, ишта номвар,
Лекин сенингча шаън ила кетмоқға ким етар?
Майдони маърифатда топар санча ким зафар?
Эрдинг ғаюри Рустами Исломиён эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Дунёда ҳар ким ишласа, хайр ишта ном олур,
Оламда қанча юрдими, элдан салом олур,
Дунёдан ўтса жисми кетар, исми ком олур,
Ўлган сўнг анга ҳар киши тилга калом олур,
Устоди халқ, давлата соҳибнишон эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Айт ҳасратингни эмди ҳузури паямбара,
Чекғон ғамингни сўйла у ҳодийи акбара,
Биздин шикоят айла боруб руҳи сарвара,
Бир нутқ сўйла биздан ўшал шоҳи раҳбара,
Сўз сўйламоқға нотиқу ҳаб қаҳрамон эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

ХОФИЗДАН

«Баёти шероз» куйига¹

Етушди муждаки, қайгули кунларинг қолмас,
Улайды қолмадигидек буладафи қолмас.
Агарчи ман назари ёра хоксор ўлдим,
Рақибим манга ўхшаш шод ўла қолмас.
Кўтарса байробини, урса ханжари бирлан,
Ўю уйи ичра турган бир киши омон қолмас.
Фақирларинг дилини овла, қўлга ол, эй бой,
Хазинаю зару олтун, кумушларинг қолмас.
Сенга ғанимат, аё шамъи васлу парвона,
Булай муомалангиз субҳидамгача қолмас.
Хабар кетурди фаришта у олами ғайбдан,
Киши карам эшикида умидсиз қолмас.
Равоқ узра забаржад била ёзилмиш бу,
Карам эгасини эҳсонидан бўлак қолмас.
Бу сўзни Жамшид у базминда шод ўлуб дедики,
Кетур пиёлада майни, ки Жоми Жам қолмас.
Шиксятинг ери эрмас, ёзилгани бўладур,
Киши ҳамиша гирифтори ғам бўлуб қолмас.
Нигор меҳр қўяр деб, тамаъ қи(л)ма, Ҳофиз,
Нишони меҳр йўқидек ситамлари қолмас.
Фалакни терс кетар деб бўлмагил Ҳижрон,
Ки бизни эзгани бирлан ўзи-да соғ қолмас.

ХОФИЗДАН ТАРЖИМА

Танбур, дутор, англа, на тақрир қилурлар,
Авлоқда ичинг ичкуни, такфир қилурлар.
Ушшоқларинг пардасини ишқ ўзи йиртар,
Ёшларни, қариларни-да таҳқир қилурлар.
Дилда хираликтан бўлак иш ҳосили йўқ-ку,
Янглиш бу хиёлиндака дилгир қилурлар.
Дерларки, эшитма, дема ҳам ишқ рамузин,
Қандоқча қийин қиссани таъбир қилурлар.
Ташвишга солуб вақтларим май кўтарубон,
Хилватда кўринг, пир-мурид «гир» қилурлар.

¹ «Девони Ҳофиз»дан таржима. Миллий куйларимиздан бири
«Баёти Шероз» куйидирким, куй шундан ибораттур:

Расид мужда, ки айёми ғам наҳоҳад монд,
Чунон намонду чунин низ ҳам наҳоҳад монд.

(Авлоний изоҳи).

Юз мулк дили ёрти боқишда олинуркан,
Бу тўғрида хўблар нега тақсир қилурлар.
Биз ҳийласига алданубон ташқари қолдук,
Ичкарида онлар нима тадбир қилурлар.
Бир фирмә э(й)тар: «Саъиу жадал васла етургай»,
Бир фирмә буни «сояи тақдир» қилурлар.
Бирдек туражак дермусен аҳволи замонни,
Бу ишхонани ҳар куни тағийир қилурлар.
Майни ичавер! Сўфию шайх, муфти, раислар,
Диққат ила боқ! — Ҳаммаси тазвир қилурлар!
Ўйлаб кўр ўзинг, ичкулик иғвога сабаб, чун,
Шореъларимиз бизлари танфир қилурлар.

РУЕ

У кечаким шаби торик қилди истило,
Бу саҳнада кўринур бандо бир ажиб рўё.
Жаҳон юзини босиб қирмизи қизил тўфон,
Фажеъ қўюси вордурки, жирканур инсон.
Вабоми, қаҳр-ал-ҳайми не бало, билмам,
Фазабми марги муфожатми — даҳо билмам.
Фақат кўнгул мутарааддуд, туризтироб, малул,
Қилур фажеъ бу шабни қачон сабоҳи ҳалул.
Сукут ичинда шу қон-жона айлаюр йилон,
Фарроши хоба чекилмакда ҳалқ бепоён.
Надур бу маърака майдонидур балойи ҳаёт,
Шу саҳна фожиасидан бўлурми фавзи нажот.
Қилур шу денгиза инсон ўзини парвона,
Кечуб ўғил-қизидан, боқмаюр пулу жона.
Бунга замон ҳукамоси тополмаюр чора,
Бутун жаҳон бу кечик тонги бирла овора.
Бу зулмат ичра жудо неча хонумониндан,
Бу чархи кажрав ўтонмазми имтиҳониндан.
Шу аср эмиш маданият, шу — давр эмиш гўё,
Жаҳон ичиндаги инсоният, эмиш рўё.
Сабоҳ умидида сескандим уйқудан, Ҳижрон,
Тушумми ёки хиёлимми, билмазам, ал-он.

ҚИМОРБОЗНИ(НГ) ҚИМОРБОЗГА НАСИҲАТИ

Банди бўлсанг ютқузуб, беорман, деб йиғлағил,
Чўнтағимда бир пулим йўқ, зорман, деб йиғлағил.
Волидангни пахтасини ур, қиморга бой бер,
Ўғрисан деб ушласа, ноҷорман, деб йиғлағил¹.

¹ Бу икки байт ҳалқ адабиётидан олинуб ёзилди.

Эртадин ахшомғача ўйнаб юругил bemalol,
Кечқурун ош вақтида тайёрман, деб йиғлағил.
Яхшиликға ундаса ҳар ким сени, солма қулок,
Ман насиҳат аҳлидин безорман, деб йиғлағил.
Ишласанг бўлмайдими, куч-қувватинг бор-ку деса,
Соғ эмасман, бекуту bemorman, деб йиғлағил.
Кўкрагинг захга бериб ётгил, ёқонгни чок этиб,
Тур болам, — деса онанг, ухлорман, деб йиғлағил.
Гар ёмонлар сұхбатига чорласа, тайёр бўл,
Яхшилар йўқлар эса, мурдорман, деб йиғлағил.
Ўйнама, ўғлим, қимор, деб йиғласа, Ҳижрон, онанг,
Урганиб қолдим нетай, хумморман, деб йиғлағил.

АРЗИМАС

Аё ғофил, жаҳон айши бағир қонингға арзирму?
Эсиз умринг жаҳолатда еган ионингға арзирму?

Улуму тарбиятдан бехабар авлодинг, эй ғофил,
Қилаң тўю тамошонг хонавайронингға арзирму?

Бу дунё айшига бору йўқингни сарф қилғайсан,
Қаро ер остига киргандা армонингға арзирму?

Хаёлу хотирингда бенаволарга муруватт ўқ,
Хасисликда кечан ҳоли паришонингға арзирму?

Уруғ-түвғонларингни барчаси сендан эмас хушнуд,
Бу янглиғ меҳрсизлиқ бағри сўзонингға арзирму?

...¹жамъ қилғон шайларинг гўр оғзида қолгай,
Саховатсиз, муруватсиз кедан жонингға арзирму?

Қолур дунёда молинг, сан кетарсан дори ухрога,
Сахийлар олдида қилган пушаймонингға арзирму?

Иш ўтган сўнг пушаймон, эй биродар, кор қилмайдур,
Чекиб ҳасрат-надомат, оҳ-аффонингға арзирму?

Билурсанми, сан ул қавми нажиб исломиёнсанким,
Саҳойиф бирла дунё тўлса Қуръонингға арзирму?

¹ Ўқиб бўлмади.

Адолат, тўғриликни амр этар Қуръонимиз бизга,
Душун, кину адоват нури иймонингға арзирму?

Чиқиб «Ал мўъминуна ухувват»дан маслакинг, ёҳу,
Ойил, дўстим, фано иш поки виждонингға арзирму?

Қани улфат, қани ихват, қани ҳақдин кел(г)ан фармон,
Қани бизларда омил, доғи Ҳижронингға арзирму?

ХАҚИҚАТ ҮЛСУН БУ ХАЁЛ

Келинг, эй дўстлар, кайфу сафони ташламаймизму,
Вафосиз дунёда меҳру вафони бошламаймизму?!
Ўтар дунё, кетар дунё, қолур кўнглингдаги армон,
Ғаниматдур, азизим, умримиз, иш ишламаймизму?!
Аромизда бизим ишчи кишининг қиймати йўқдур,
Боқиб инсоф ила ишловчини олқишиламаймизму?!
Бизим авлодимиз ҳам илму урфон билсун, ўргансун,
Етар гафлат, етар зиллат бинони хушламаймизму?!
Фунуни илмсиз дунёда турмоғлиқ маҳол-алҳол,
Бу кундан ибтидо нуру зиёни ушламаймизму?!
Келур бир кун ажал боди, ҳазона дўндирур умринг,
Азиз жондан азиз авлодимиз бо хушламаймизму?!
Жаҳон бозорида, афсус, тушдик қадру қимматдан,
Жаҳолатдан кечуб илм ўйини оғушламаймизму?!
Етар оҳу фифон, Ҳижрон, етар бу хоби бепоён,
Ойилмоқ вақтидур, гафлат бошига муштламаймизму?!

ИЛМА ТАРГИБ

«Лайли Мажнун» операсиндаги кўйлардан шарқи;
«Эй бекасу бечора» кўнига солинуб ёзилди.

Эй, илмсиз, аҳволи забун, ғофилю нодон миллат,
Афсуски, ҳар бир ишинг ўлди ғаму андуҳ.

Нақарот

Оҳ, жаҳл, жаҳл! — Балодур, балодур!
Жоҳил кишилар дарда мубталодур!

¹ Бу бир байт Кашкўкда ёзилмиш муаллим Осаф афандининг шеъриндан олинди. (*Авлоний изоҳи*). Муаллиф ‘Бокуда’ Жъяфар Бунёдзода нашр этган «Гашгўк» (вагмалар мажмуаси)ни кўзда тутмоқда Қаранг: 2-табъ, 1914 йил, Боку.

Мактабда эрур нури зиё, ҳосили урфон миллат,
Мактаб деганинг жаҳл балосини давоси...

Ағёрлар олдинда бутун бесару сомон миллат,
Ёврупони кўр, найлади илм ила жаҳонни...

Басдур бўйла ғафлат сенга, эй хотири вайрон миллат,
Шояд топилур истаса бу дардингни давоси...

Атрофинга боқ, кўзларинг оч, дийдаси гирён миллат,
Боқ диққат ила, илм ила пурнурдур олам...

Илм олмақи фарз этди биза ояти Қуръон, миллат,
Сад ҳайфки, бизлара амал қилғуцидур оз...

Пайғамбаримиз илм ўқу, деб айлади фармон, миллат,
Токайғача бизлар қоламиз жоҳили нодон...

Ҳар тоифа илм ила, саноеъ-ла қилур ҳар ери бўстон,
Бизлар эса ялқовлик ила жаҳлга қурбон...

Үйлаб кўринг, оламдами бор биз каби Ҳижрон, миллат,
Оҳ, дангасалиқ, дангасалиқ бизни йиқодур.

Нақарот

Оҳ, жаҳл, жаҳл!—Балодур, балодур!
Жоҳил кишилар дарда мубталодур.

МИЛЛАТГА ХИТОБ¹

Кўзларинг оч, эй миллат,
Кўб замон ғофил ётдинг.
Умринг ўтди ётмакда,
Қайғуга тоза ботдинг.
Кетди шону шарафинг,
Мозор тошидек қотдинг.

Хўр

Э!.. Токайғача ғафлат ичра ётамиз!
Келинг ёшлар, жаҳолатни отамиз.

¹ Шарқи куйлардан «Сўйла бир кўрки араб» куйига солинуб ёзилди. (*Авлоний изоҳи*).

Бизга бу кун илма киришмак керак.
Бизга бу кун илма тиришмак керак.

Эй миллат ҳасраткаш,
Йўқ санда илма рағбат.
Илм олмақ-ла ағёринг
Роҳат яшаор, роҳат.

Бўлма навмид, эй ислом, сан-да айла бир ғайрат.

X ўр

Эй!.. Токайғача биз ўқувдан қочамиз,
Келинг, ёшлар, миллий мактаб очамиз.
Бизга бу кун илма киришмак керак,
Бизга бу кун илма тиришмак керак

МИЛЛИЙ НАҒМА

«Шоҳ Аббос» операсиндаги шарқи кўйлардан бирига—
«Тасниф»га солинуб ёзилди.

Борми, миллат, хабаринг, қирилди болу паринг,
Улумсиз яшамоқдан сен ўлмишсан тақачи,
Фунунсиз яшамоқдан сен ўлмишсан подачи.

X ўр

Яша, яша, яша миллат, заковатинг вордур?!
Саодатинг сени илм иладур, кечурма замон,
Яшамоқинг сени илм иладур, бўлурсан амон,
Илм олмасанг — хатаринг, ҳеч қолмагай асаринг!

Улумсиз яшамоқдан сен ўлмишсан чақачи,
Фунунсиз яшамоқдан сен ўлмишсан ёқачи.

X ўр

Яша, яша, яша миллат, заковатинг вордур?!
Саодатинг сени илм иладур, кечурма замон.
Яшамоқинг сени илм иладур, бўлурсан амон,
Борми ғайрат назаринг, ҳеч қолмади ҳунаринг!

Ялқовликда яшамоқдан сен ўлмишсан чегачи,
Илм олмайин яшамоқдан сен ўлмишсан бедачи.

X ўр

Ортар ғаминг, аламинг, йўқтур қўлда қаламинг,
Ёзув билмай яшамоқдан сен ўлмишсан мозачи,
Ўқумайни яшамоқдан сен ўлмишсан азачи.
Йўқдур ҳиссинг — сезаринг, тилсиз, қулоқ каринг!

Анқовликда яшамоқдан сен ўлмишсан кўзачи,
Бекорликда яшамоқдан сен ўлмишсан бўзачи.

X ўр

Яша, яша, яша миллат, заковатинг вордур?!
Саодатинг сени илм иладур, кечурма замон.
Яшамоқинг сени илм иладур, бўлурсан амон,
Кетди гулинг, чаманинг, вайронадур ватанинг!

Чойхонада яшамоқдан сен ўлмишсан болачи,
Майхонада яшамоқдан сен ўлмишсан модачи.

X ўр

Яша, яша, яша миллат, заковатинг вордур?!
Саодатинг сени илм иладур, кечурма замон,
Яшамоқинг сени илм иладур, бил ани Ҳижрон.

МИЛЛАТА САЛОМ

Эй сабо, етур бу саломими,
Илм кўйида юран ҳабибим, дилраболара,
Тонг отибди, кўр, нур ўлиб жаҳон,
Боқ, кўзинг очиб, азизим, рўшнолара.
Боқ, зиёлара, ҳамсоялара,
Илм ила учар, азизим, боқ ҳаволара.

Бу замонада илмсиз залил,
Илм йўлида, оталар, бўлмангиз баҳил,
Жаҳлдур бало, айлангиз ҳазар,
Илмлик етар, азизим, муддаолара.

Боқ, зиёлара, ҳамсоялара,
Илм ила учар, азизим, боқ ҳаволара.

Саъӣ ила топар ҳар киши мурод,
Илм ила ўлур кишида ақл-ҳуш зиёд,
Фофил уйқуда ясланиб ётур,

Бир назар айланг, азизим, ошнолара.
Боқ, зиёлара, ҳамсоялара,
Илм ила учар, азизим, боқ ҳаволара.

Ким билур қачон биз бўлур уёғ;
Хоби жаҳлдан бўламиз, оҳ, қачон узоғ.
Нараво биза мубталойи азим,
Қолди бошимиз, азизим, кўб жафолара.
Боқ, зиёлара, ҳамсоялара,
Илм ила учар, азизим, боқ ҳаволара.

Сўйла, эй сабо, миллата салом,
Бўлмасун дерам, ҳеч бизда бир авом:
Мен, гуломам, Ҳижром, эй сабо,
Илм олан етар, азизим, ҳан сафолара.
Боқ, зиёлара, ҳамсоялара,
Илм ила учар, азизим, боқ самолара.

МАВЛУДИ НАБАВИЯ

Эй ҳали Куръон, бу кун пайғамбар туғилган кун,
Нурлар тўлган дунёга, динимиз бошланган кун.

Нақарот

Шод ўлингиз, шод ўлингиз, шодлик кунимиз — бу кун,
Ёд айлангиз, ёд айлангиз, шонли кунимиздур бул.

Туғди нури нубувват, тўлди олам нур ила,
Ерга инди малаклар, осмонда шуур ила.

Нақарот

Шод ўлингиз, шод ўлингиз, шодлик кунидир бу кун,
Ёд айлангиз, ёд айлангиз, шонли кунимиздур бул.

Ҳақ кўндарди дунёга энг шонли пайғамбарин,
Қўрдий дунёнинг кўзи охир замон раҳбарин.

Нақарот

Шод ўлингиз, шод ўлингиз, шодлик кунимиз — бу кун,
Ёд айлангиз, ёд айлангиз, шонли кунимиздур бул.

Келди раҳматнинг кони, саллаллоҳи Муҳаммад,
Аҳсан дарёсин дури саййидино Муҳаммад.

Нақарот

Шод ўлингиз, шод ўлингиз, шодлик кунидир бу күн,
Ёд айлангиз, ёд айлангиз, шонли кунимиздур бул.

Бўлгунча то қиёмат жорийдур онинг дини,
Энг мукаммал динлардан, акмалдур онинг дини.

Нақарот

Шод ўлингиз, шод ўлингиз, шодлик кунимиз — бў күн,
Ёд айлангиз, ёд айлангиз, шонли кунимиздур бул.

Ҳар ким умматдур анга пайравлик қилмак керак,
Энг шонли пайғамбарин қадрӣи билмак керак.

Нақарот

Шод ўлингиз, шод ўлингиз, шодлик кунидир бу күн,
Ёд айлангиз, ёд айлангиз, шонли кунимиздур бул,

Хижрон шафоат истар, рўзи жазода сиздан,
Журму гуноҳдан ўзга йўқ туҳфа сизга биздан.

Нақарот

Шод, ўл, миллат, шод ўл, миллат, шодлик кунимиз — бу күн,
Ёд эт, миллат, ёд эт, миллат, шонли байрамдур бу күн.
Шонли байрамдур букун, шонли байрамдур букун.

ОҚМА, КЎЗ ЕШИМ

(Ускудор куйига)

Оқма, кўз ёшим, оқма, басдур гирёнинг,
Нодонликдаи келмиш сени бу бағри қонинг.

Нақарот

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Ибрат кўзинг очуб, бир боқ замона,
Илму санъат нур сочурлар жаҳона, (жаҳона),

Нақарот

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Қайси миллат ётса роҳат, кайфу сафода,
Нодон миллат бўлур ҳар вақт жабру жафода.

На қарот

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Үқумаса инеон бўлурми инеон,
Ҳар бир ишда ҳайрон, кўзлари тирён.

На қарот

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Илм олганларга боқ, налар қилурлар,
Ҳар бир ишнинг ҳақиқатин яхши билурлар.

На қарот

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Жоҳил бўлса ҳар бир миллат ўғли, авлоди,
Ул миллат кўрмайдур дунёда шоди.

На қарот

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Йиғлама кўзум, сенга жоним оғриб ачиюр,
Ўзга миллат файрат қилуб мактаб очијор.

На қарот

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Оқма, Ҳижрон, эй кўз ёшим, бузма кўнглимни,
То ўлгунча илм ўйидан узма кўнглимни.

На қарот

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

КЕРАКМИ Ё КЕРАКМАЗМИ

Сенга, миллат, бу кунда илм ила урфон керакмазми?
Жаҳолат иллатиға саъӣ ила дармон керакмазми?

Үгул-қизни ўқутмасдан кетарсан дунёдан ғофиլ,
Қаро гўрда дуойи хайр ила Қуръон керакмазми?

Худо амрин қўюб ҳаб ишлаюрсан турфа исёнлар,
Биҳишту кавсару дийдор ила ризвон керакмазми?

Ҳаётингда ҳаво бирла ҳавас йўлини изларсан,
Фақиру бенавога хайр ила эҳсон керакмазми?

Қўлингдан келса, ўз диндошлиарингға берасан озор,
Муруват санда йўқ, инсоф ила виждои керакмазми?

Жадал бирла жаҳонда ишла, сандии ўзга хайр олсуп,
Ки, ҳар бир ишида, жоним, пул ила жавлон керакмазми?

Зироат ишларида нега бизларда ҳавас йўқдур,
Бу дунё зийнати-чун боғ ила бўстон керакмазми?

Жаҳонда борми биздек илмсиз, жоҳил қолан миллаг,
Паришон ҳолимизга, оҳ ила афгон керакмазми?

Дило, токай ётарсан хоби ғафлат йўргони узра,
Билимсиз ўтмиш умринг доғ ила Ҳижрон керакмазми?

ОҲ, БАГРИ ҚОНИМ¹

Айтсам ғамимни сизлара девоналар каби,
Ёнсам фироҳи миллата парвоналар каби,
Йўқ бир кишики, сўрса бу аҳволи зорими,
Қилсам баён хотири вайроналар каби.

Оҳ, бағри қоним,
Уртанди жоним,
Чекдим жафо —
Йўқдур вафо,
Инесонларда
Кайфу сафо.

Ҳосил жаҳонда кўнгли очиқ банда кўрмадим,
Инсон каби ўз аҳлина дарранда кўрмадим,
Донанда — лолу жоҳилу шарманда — сарфароз.
Афсус, тўғри, одилу донанда кўрмадим.

Оҳ, бағри қоним,

¹ Шарқий ҳаволардан «Рост» куйига солинуб ёзилди. (*Авлоний изоҳи*).

Ўртанди жоним,
Чекдим жафо —
Йўқдур вафо.
Инсонларда
Кайфу сафо.

Ҳар ким ўзини нафъи учун жонини верар,
Парвоси йўқ бўлаклара келса жаҳон зарар,
Кучсизлар (н) и уруб сўқадур табъини қириб,
Кучликлара тавозеъ ила бел букуб турар.

Оҳ, бағри қоним,
Ўртанди жоним,
Чекдим жафо —
Йўқдур вафо.
Инсонларда
Кайфу сафо.

Суфрангда санга дўст бўлуб ғийбатинг қилур,
Дўстинг илож топса, сани пўстинг (н) и шилур,
Алдар тошини шалдиратуб, қўлда ўйнатуб,
Талбир — ҳийла, дом қуруб, ким — налар қилур.

Оҳ, бағри қоним,
Ўртанди жоним,
Чекдим жафо —
Йўқдур вафо,
Инсонларда
Кайфу сафо.

Тақво либоси эгнида зоҳидлиғин сотур,
Эл олдида ибодат үчун жонини отур,
Хилватда хўбрўлар ила базми дилкушо,
Пинҳонда кўрсанг, айшу фароғат билан ётур.

Оҳ, бағри қоним,
Ўртанди жоним,
Чекдим жафо —
Йўқдур вафо.
Инсонларда
Кайфу сафо.

Афтодаларни ҳолина раҳм айламас ғани,
Алломаларни сўзина қулоқ салмаюр дани.
Ҳақ сўзни сўйлаган кишини халқ сўймаюр,
Ҳижрон, гапурма, сўйлама, қадринг кетар сани.

Оҳ, бағри қоним,
Ўртанди жоним,

Чекдим жафо --
Йўқдур вафо.
Инсонларда
Кайфу сафо.

МУСТАҲЗОД

Ҳасрат ила ҳар шаб кўрурам уйқудан озор,
ё раб, бу на кирдор!
То субҳа қадар тўлғанурам мисли касал, мор,
бilmam, бу на асрор.
Ёнуб, йиқилуб, гоҳ туриб, гоҳ ўтиурман,
ғамларгá ботурман.
Ўртаб ёнурам ҳар кеча парвона каби зор,
ман бекасу беёр.
Борган сари чулғор бани авҳоми хаёлот.
Тангримға муножот,
Бу дарду аламлар қиладур уйқуни бедор.
кўб қайғуларим бор.
Қонлар ютурам, хоби хаёлимдан ўтондим,
жонимдан ўсондим,
Ялғон уламолардан ўлубман жуда безор,
шайтон каби маккор.
Инсоф ила виждондан узоғ кўнгли қаролар,
ул сўфинамолар,
Коғир қимоға муҳри ани ёнида тайёр,
тасбих санар айёр.
Ўз нафси учун ўзгалари қилмада қурбон,
қани ахват сўзи — Қуръон,
Диндан хабари йўқ сонур, ул ўзини диндор,
ул мўъмини жиндор.
Нақдинаи жон ҳадия ҳаққоният ўлсун,
иғвочи йўқ ўлсун,
Бизларда қачон бўлғуси ўз айбига иқрор,
токайғача инкор.
Хосил ҳақу ҳаққоният аҳли топилурми?
ё туғилурми?!
Ҳижронларинг аҳволидан Олло хабардор,
Ҳақ ўзи ғамхор.

ФАЛАК БИЗНИ НАЛЛАР ҚИЛДИ?

Фалак мотамсаро кўз ёшимизни қона дўндурди,
Муруватсизлиги-ла бағримиз бир ёна дўндурди,

Биза гамхона қилди бу Ватан туфроини ҳоло,
Бўлакларга майшат йўлларин осона дўндуруди.

Фунуну илмдин золим фалак бизларни дур айлаб,
Бутун авқотимизни хайр ила эҳсона дўндуруди.

Шикоят айласам жониз бу кажрав гардишинданким,
Ҳаёти умримизни бесару сомона дўндуруди.

Налар қилди жаҳонда бизни бепарво фалак маккор,
Фароғат айшимизни оҳ ила афғона дўндуруди.

На илма бизда рағбат, на фунуна йўқ ҳавас бизда,
Ҳаловат ҳузримизни ҳасрату армона дўндуруди.

Фақирликға ботурди, ошимизда қолмади лаззат,
Палов, норинларимиз қоқшаган қоқ нона дўндуруди.

Қасолат дардига чандон бизиким мубтало қилди,
Саломат-соғлиғимиз бедаво дармона дўндуруди.

Биза озор вермакдин соқинмаз, раҳми келмазми,
Умиду орзумиз(ни) дам-бадам Ҳижрона дўндуруди.

ТАЪРИФИ ГУЛ

Хор алиндан бағри қон ўлмиш, бўянмиш, қона гул,
Ғунча бағрин чок этуб, афғон қилур афсона гул.

Элни гулға рағбати чекғон азобиндан келур,
Ул тикан дастида ёнмиш оташи сўзона гул.

Юздаги холи эмас — золим тиконнинг ёраси,
Кечакундуз заҳми гам бирлан бутун ўртона гул.

Гулни гул дерму киши гулнинг тикони бўлмаса,
Онинг учун лойиқ ўлмиш иззату эҳсона гул.

Субҳидамда юзлариндан мавж уран шабнам эмас,
Хор зулмидан тўкар кўз ёшини дурдона гул.

Кимки ҳамдам бўлса ноқобил била заҳмат чекар,
Бемурувват хор алиндан ҳар тараф тўлгона гул.

Гар сабо тебратса гулни, хуш иси невчун чиқар,
Бағрига ботган тиконлардан келур афғона гул.

Найласун бечора гул, ботмиш вужудига тикон,
Заҳмига марҳам учун япроғига чулғона гул.

Дилдаги қайғуларин кўрганмусиз чун заъфарон,
Чок этиб ғурбат яқосин кўрсатур инсона гул.

Қадрини билмас кишилар сўлдуур гул юзларин,
Тушмасун жоҳил қўлига, битмасун нодона гул.

Ҳосили бечора гул, овора гул, афтода гул,
Охири сўлгай юзи ғам боди-ла Ҳижрона гул.

ҲИЖРОНИ БУЛБУЛ

Баҳор ўлса, шаби ҳижрон ҳамиша зор ўлур булбул,
Гулининг ишқида фарёди хушгуфтор ўлур булбул.

Нидойи жон физоси айлаюр дил ғунчасини чок,
Муҳаббат соясида жонидан безор ўлур булбул.

Худодан бошқа йўқ бечоранинг бир воқиф аэрори,
Бўлур юлони гирён, ҳажр ила бемор ўлур булбул.

Емоқ-ичмоқ бутун ёдиға келмас ёридан бошқа,
Тутар доим ўтар рўзаки, беифтор ўлур булбул.

Камоли яъсидан, бекаслиғиндан оҳ-зор айлар,
Умид андин узуб, уммиди ғамга ёр ўлур булбул.

Нечун ғамга гирифтор ўлди, булбул бағри қон ўлди,
Жазоси шул: гул истаб мойили гулзор ўлур булбул.

Ватандан, хонумониндан йўқ они зарра парвоси,
Бўлиб шўрида шайдо масти беҳушёр ўлур булбул.

Қачон гулини узуб, сотмоқ учун банд айласа гулчи,
Тушуб сайёд алина, толиби мозор ўлур булбул:

Бўлурман гулға ҳамдам деб, ўзини боғлатур дома,
Фидойи жон этар муштоқ чин дийдор ўлур булбул.

Кечакундуз қафасда; оҳ гул, деб айлаюр фарёд,
Омон бермас анга золим қафас, озор ўлур булбул.

Таажжуб, раҳм қилмас, етмаюр фарёдина ҳеч ким,
Бу Ҳижронлиғда доим ғам билан ғамхор ўлур булбул.

ЖОҲИЛ НА БИЛУР

Билмагай жоҳил жаҳонда лаззати дунё надур,
Балки билмас, англамас, дунё надур, уқбо надур.
Оҳу фарёду фифони инжитодур ўзини,
Бизмаюр дунёга қилимоқдан қуруқ тавғо надур.
Фақру ғурбатдан шикоят айлаюр саъй этмайин,
Кунчилик айлар бўлакфа, билмас истиғно надур.
Билмагай тартиб надур, ҳар иш қилур қилгай зиён,
Олмоқу сотмоқ тижорат, билмаюр савдо надур?
Илмисиз ўсганлиғиндан илм қадрин билмагай,
Хат надур, ёзмоқ надур, билмоқ надур, имло надур.
Хору зор ўлгай ҳамиша бошқаларга қул бўлуб,
Меҳнату ғам шуъласига рўзу шаб парво надур.
Қулфати кун-кундан ортар, ҳеч бўлмазроҳати,
Қайғу-ҳасрат оташига ёнадур, ўртонадур.
Мажлиси сұхбатда бўлса бош қотурғай сўзлари,
Ғоядан, мақсаддан ўлмас гаплари — афсонадур.
Яхши бўлмайдур ямон ҳарғиз насиҳат айласанг,
Жаҳл ғавғоси-ла мағур, ақлдан бегонадур.
Жон надур, жонон надур, билмам зиёну судини,
Водий ҳайрат аро билмас ғами фардо надур.
Жаҳл агар жаҳли басит ўлса, давоси вордур,
Қолса ким жаҳли мураккабда, далиқ девонадур.
Ҳосили, жоҳи ғаму андуҳдан бўлмас ҳалос,
Билмаюр роҳат надур, ҳасрат надур, Ҳижрон надур.

САОДАТ ШУНДАДИР

Миллий куйларимиздан «Қошғарча», «Анорхон ёрима»
куйига солинуб ёэилди.

Мулло бўлсанг, такрор қил-а
Деҳқон бўлсанг, шудгор қил-а
Ҳар ишга гайрат керак ҳозирда.

Х ўр

Илма саъй-у гайрат қил, олтунум, саодат шундандур.

Боғинг бўлса, мева қил-а
Ўғлинг бўлса, мулло қил-а
Ҳар илми билмак керак ҳозирда.

Х ўр

Илма саъй-у гайрат қил, олтунум, саодат шундандур.

Боғ атрофи шафтолу-я
Билган ёзар дафтори-я
Жаҳлдан қочмак керак ҳозирда.

Хўр

Илма саъй-у ғайрат қил, олтунум, саодат шундандур.

Ўқуган хушбахт ўлур-а
Жоҳил иши саҳт ўлур-а
Ўқумак, билмак керак ҳозирда.

Хўр

Илма саъй-у ғайрат қил, олтунум, саодат шундандур.

Мусулмондур исмимиз-а
Ўқув-ёзув билмаймиз-а
Билмак, ўрганимак керак ҳозирда.

Хўр

Илма саъй-у ғайрат қил, олтунум, саодат шундандур.

Барча етди мақсадга-я,
Биз-да кетайлук бирга-я,
Яхши ўйламак керак ҳозирда.

Хўр

Илма саъй-у ғайрат қил, олтунум, саодат шундандур.

Илму ҳунар устинда-я,
Жоҳил оёқ остинда-я,
Жаҳли тарк этмак керак ҳозирда.

Хўр

Илма саъй-у ғайрат қил, олтунум, саодат шундандур.

Ўқингиз, ўғлонларим,
Кетсун дилдан ғамларим,
Илма тиришмак керак ҳозирда.

Хўр

Илма саъй-у ғайрат қил, олтунум, саодат шундандур.

Ағёр олим, биз нодон,
Борми бизлардек, Ҳижрон,
Ҳиммат ва ғайрат керак ҳозирда.

Хўр

Илма саъй-у ғайрат қил, олтунум, саодат шундандур.

ЖАҲОЛАТ

Сабаб недур илм уйига бизлар кирмасмиз,
Бизга нўлди, илминг қадрин яхши билмасмиз,
Ўқусак-да чала-чулла, тамом қилмасмиз.
Қани олий таҳсил кўрган миллат доноси?

Нақарот

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!¹

Ҳар кимнинг бор жонидан азиз боласи,
Суюклуси, кўзининг оқу қораси,
Жигарпора, ширин, қимматбаҳоси,
Фарзандин ўқутмас ота-онаси.

Нақарот

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!

Дилларга ўрнашмуш буғзу адоват,
Илма йўқдур биза саъй ила ғайрат,
Хор ўлмиш, зор ўлмиш, бечора миллат!
Қани алломаси? Йўқ раҳнамоси!

Нақарот

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!

Бизларнинг ишимиз кўб ямон ўлди,
Хотирлар паришон, бағир қон ўлди,
Миллатнинг боғининг гуллари сўлди,
Қолмади доноси, гули раъноси.

Нақарот

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!

Ғафлатда ётсамиз ўтар замонлар,
Замон бермас бизга сўнгра амонлар,
Жаҳолат нори-ла ўртанур жонлар,
Қани илма роғиб миллат боласи.

¹ Бу байт Кашқўқда «Миллат, навҳаси» сарлавҳаси-ла ёзил-
миш шеърдан олинуб ёзилди. (Лавлоний изоҳи).

Нақарот

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!

Бизда йўқ ғайратдан, йўқдур ҳимматдан,
Савдо-тижоратдан, ҳунар, санъатдан,
Зироатдан маҳрум, фунун, сарватдан,
Барча миллатларнинг бўлдук гадоси.

Нақарот

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!

Ишлар бутун овора-саргардонлиғ,
Үйимизни йиқди бизни нодонлиғ,
Илмсизлиғ, оҳ Ҳижронлиғ, Ҳижронлиғ,
Қолмади миллатнинг руҳ ва зиёси.

Нақарот

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!

ЖАҲЛДАН НАФРАТ

*Миллий куйларимиздан «Дугоҳ» куйига солинуб
ёзилди.*

Илм нури-ла бу кунда хўб ишиқланди жаҳон,
Илму санъат ҳосил этганлар жаҳонда шодумон,
Жоҳилу нодон қутулмас дарду ғамдан бир замон.

Нақарот

Алъамон, ё раб, жаҳолат кулфатидан алъамон!

Илмликлар олдида беилм бўлгай шармисор.
Илмлик иззатда бўлгай, илмсизлар хору зор,
Жоҳилу нодонларнинг кўз ёши бўлгай шашқатор.

Нақарот

Алъамон, ё раб, жаҳолат кулфатидан алъамон!

Аҳли урфон қайда бўлса, иззату роҳатдадур,
Ўқуган, билган кишилар шон ила шавкатдадур,
Жоҳилу нодон ҳамиша меҳнату кулфатдадур.

Нақарот

Алъамон, ё раб, жаҳолат кулфатидан алъамон!

Соҳиби урфон кечургай дунёда беғам ҳаёт,
Илм ила мумкин фақат тоимоқ жаҳолатдан иажот.
Жаҳл водийсида ётмоқлик ўёт ўзра ўёт.

Нақарот

Алъамон, ё раб, жаҳолат кулфатидан алъамон!

Илмдур ҳар бир замон касбу майшат тешасӣ.
Илм ўлан ерда қуруқ ғафлат жаҳолат решаси,
Илмсизларда бўлурми миллатинг андешаси.

Нақарот

Алъамон, ё раб, жаҳолат кулфатидан алъамон!

Ҳосили илм ўлмаса, дунёда кун кўрмак оғир,
Миллатим аҳволига Ҳижрон бўлуб ёнгай бағир,
Саъй-ғайрат бўлмаса, илм осмонданми ёғир?!

Нақарот

Алъамон, ё раб, жаҳолат кулфатидан алъамон!

ГУФТОРИ ҒАМ

Ҳар кима ағёр бўлса, менга хўб дилдор ғам,
Кеча-кундуз ҳамдами, ҳар ерда ҳамасрор ғам.
Шодлигини найларам, йўқтур вафоси бир замон,
Қайдা бўлсан биргадур, менга анису ёр ғам.
Ўйла хў қилмиш баним-ла, бир нафас айрилмаюр,
Узгага озор бўлса, менга беозор ғам.
Ғам бошига келса ғам, қайғуларин сўйлар банга,
Кулбай аҳzonими равшан қилуб, ҳар бор ғам.
Даҳр боғида бўлолмас ҳеч киши ғамдан раҳо,
Ҳар қаю гул жисмида бўлгай тизилган хор ғам.
Олиму жоҳил, фақир, шоҳу гадо яксонидур,
Борига борича ғам, йўғига йўқча вор ғам.
Ҳосили дунёда ғамсиз бўлмагай Ҳизри ҳаёт,
Ҳар бирин бошида бордур минг туман осор ғам.
Холи эрмас ғам алиндан ҳар адибу порсо,
Истамас бўлсангда они ул сени истор ғам.
Бир нафас мендан жудолиқға ризоси йўқ ани,
Кетса ҳам бир онда келғай қошима такрор ғам.
Ёндуар, аммо бў оташлар каби ёқмас кишин,
Ё жаҳаннам норидек мағз—устихон ўртор ғам.
Сўзларим сизларни Ҳижрон этмасун деб қўрқарам,
Чунки доим мен била шому сахар ғамхор ғам.

ЖИГАР СҮЗ

Ҳар нағас дарди дилимдан дого ҳижроним чиқар;
Чиқса жоним жиесидин, кўнглумдин армоним чиқар.

Сийнайи сўзоними ёрса агар, боқсай табиб,
Шубҳасиз, бағри сиёҳимдан қаламдоним чиқар.

Таънайи инсонлара бўлмиш ҳадаф ҳижрон дилим,
Ҳар жароҳат ўрнидаң бир оҳи ағоним чиқар.

Ошинолиғ кўрсатур қошимда юз найранг ила,
Ошино зан этдиким, бир душмани жоним чиқар.

Ханжари тилдин дилимда ёралар турна қатор,
Сўз эмас, Ҳижрон дилимдан тирқираб қоним чиқар.

Эй, адібо, яхши тадқиқ айлангиз ёзмишларим,
Сатрларда қора эрмас дийда гирёним чиқар.

Саҳфаларда сатр уланмуш хат(ти) ҳолимдур ёзуқ,
Ҳар паришон жумладин ҳоли паришоним чиқар.

Гар ҳаёти жовидоним тан ила қилса видоъ,
Дилдаги қайгуларимдан жони сўзоним чиқар.

Зоҳидо, тасбиҳ ўгурмам, сан каби истаб беҳишт,
Дилдадур дийдори тилдан зикри ҳамёним чиқар.

Истаса Ҳижронлиғимға ҳар киши мендан далил,
Сафҳаи дилға ёзилмиш тўла бурҳоним чиқар.

МУНОЖОТ

Миллий куйларимиздан «Сегоҳ» куйига солинуб ёзилди.

Ё раб, тараҳҳум эт биза, қилғил инояти,
Бир сандин ўзга миллати йўқтур ҳимояти.

Тушдук балойи ғамга билимсиз гадо бўлуб,
Авлодимизга дардимизнинг вор сирояти.

Бўлдуқ фақири зору дилафгору иставон,
Нодонлиғ ила жона етушлик ниҳояти.

Ҳар дарда бир даво бўла, ҳар ғамга иштиҳо,
Е раб, бу жаҳл дардини бўлғайми ғояти.

Урнашди бизда ақла сифишишмас хурофалар,
Кимдан эришди бизлара ёлғон ҳикояти.

Қилдин қийиқ тоғиб бизим алломаю муллолар,
Муслимини куфрина топадурлар ривояти.

Е раб, бу можароларә Ҳижрон ўлур қўнгил.
Сандин бўлакға айламак ўлмас шикояти.

ҚАРС ФАЛОҚАТЗАДАЛАРИНИЙГ ҲОЛИ¹

Ардаҳон, Қарс бошига келди балои нogaҳон,
Кичқираб ёшу қари фарёд ўлуб дер: Ал-амон!
Кимсанисиз қолмиш етимлар йиглаб истар ошу нон,
Қайси бир виждан қилур тоқат бу ҳола бир замон,
Бўлди ҳап вайрона Қарсу Ардаҳон,
Хонавайрон, баччагирён, солди бойқуш ошён.

Неча модар жонидан — ширин болосиндан жудо,
Үғли айрилди атодан, қиз аносиндан жудо,
Қиз-хотунлар нечаси иффат-ҳаёсиндан жудо,
Оч-яланғоч барчаси, завқу сафосиндан жудо.
Бўлди ҳап вайрона Қарсу Ардаҳон,
Хонавайрон, баччагирён, солди бойқуш ошён.

Етмади золим фалак бечоралар имдодина,
Раҳм-шафқат қилмади инсу малак фарёдина,
Чўқ мусулмонлар фидо бўлди ажал сайёдина,
Бизга вожибдур кўмак қилмак улар авлодина.
Бўлди ҳап вайрона Қарсу Ардаҳон,
Хонавайрон, баччагирён, солди бойқуш ошён.

Неча кун аввал гани бир оила бўлди сафил,
Молу дунё, мулку ашё барчаси қолди сабил,
Фарча ион истаб эгур бўйини бу кун хору залил,
Вақти имдод, эй Ватан аҳли, веринг, бўлманг баҳил.
Бўлди ҳап вайрона Қарсу Ардаҳон,
Хонавайрон, баччагирён, солди бойқуш ошён.

¹ 1914 йилда Қарс ва Ардаҳон шаҳарларида юз берган ер қимирлаш муносабати билан ёзилган.

Эй муруват аҳли, имдоду иноят вақтидур;
Оҳ, ион деб жон отонларга ишат вақтидур,
Кимсасиз қизу жувонларга муруват вақтидур,
Тез етинг фарёдина, энг сўнг зарурат вақтидур.

Бўлди ҳап вайрона Қарсу Ардаён,
Хонавайрон, баччагирён, солди бойқуш ошён.

Бу ёзиқлар ҳолина қайси мусулмон өғлама०з,
Бу фажоеъ саҳнани кўрганда ким қон оғлама०з,
Бу мусибат доғида қай аҳли Қуръон оғлама०з,
Шунча иймон аҳли қурбон, қайси Ҳижрон оғлама०з.

Бўлди ҳап вайрона Қарсу Ардаён,
Хонавайрон, баччагирён, солди бойқуш ошён.

УЗ АҲВОЛИМИЗДАН

Бу Туркистонда зебо қири соёй кўб,
Ўсумлик туфроғи, кенг, яхши жой кўб,
Сигир, қўй, оту тева бирла той кўб,
Қимиз, қаймоқ, қатиқ ва эту мой кўб,
Бизим Тошканд элида онча «лой» кўб¹,
Хисобин билмагон бемаъни бой кўб.

Пулин сарф айлаюр тўю азога,
Йўқу бори кетар боду ҳавога,
Ўқурман, деса, пул бермас болога,
Даво бўрми бу дарди бедавога?
Бизим Тошканд элида онча «лой» кўб,
Хисобин билмаган бемаъни бой кўб.

Ҳавоси қарздордек зор йиғлар,
Экинсиз ер ётиб бемор, йиғлар,
Гулистон боғларида хор йиғлар,
Билимсизлар иши душвор, йиғлар.
Бизим Тошканд элида онча «лой» кўб,
Хисобин билмаган бемаъни бой кўб.

Кўзи қиймас маориф йўлиға пул,
Бу Туркистон элининг одати — шул,
Бу турмуш, бу яшовни бошиға кул,
Билувчи билмаганни айлагай қул,

¹ Жаргонда «лой» пул демакдир.

Бизим Тошканд элида онча «лой» кўб,
Ҳисобин билмаган бемаъни бой кўб.

Харожотдин қочур боддек ғизиллаб,
Келаберса, тўда ёқдан шариллаб,
Қўлидан-ўчмаса бир пул пириллаб;
Чиқим ҳеч бўлмаса, келса ғириллаб.
Бизим Тошканд элийда онча «лой» кўб,
Ҳисобин билмаган бемаъни бой кўб.

Етиму беваю бечораларни,
Дилин шод айламас афтодаларни,
Вали дерлар бўшангуда содаларни,
Қойирлар илмлик озодаларни.
Бизим Тошканд элида онча «лой» кўб,
Ҳисобин билмаган бемаъни бой кўб.

Терак яфроғидек титрар бизи халқ,
Қочар, қўйдек аводисдан бизи халқ,
Илмсиз, тарбиятсиз — пўк, бизи халқ.
Юраксизлик билан Ҳижрон бизи халқ.
Бизим Тошканд элида онча «лой» кўб,
Пули кўб, ақли кам бемаъни бой кўб.

МАКТАБ ГУЛИСТОНИ¹

МИЛЛИЙ ШЕЪРЛАРДАН 5-ЖУЗ

Мактаб — хазинаи адабу илм(у) иззатинг,
Мактаб — боғи жаннати фирдавс, неъматинг,
Мактаб кишини жаҳл(у) данийдан қилур ҳалос,
Мактаб — калиди каъбаи қалб(у) заковатинг.

Адабий ахлоқий мароқу шавқ ила ўқуладурган ҳи-
коялар, шеър ила Туркистон мактабларининг иккинчи
синфларидан бошлаб ўқутмоқға мувофиқ равишда ёш
болалар учун енгил вазн ва осон шева узра тартиб
берилди.

¹ 1916 йилги биринчи нашри (Т., Яковлев литогр.) асосида
тайёрланди.

МАКТАБ БОЛАСИ

Бир күн гўдак, ширин ҳаракот,
(Берсин олло умрина баракот),
Жўлдини бўйнига олиб осди,
Мактабға қараб қадам босди.
Йўлда бир ўртоғи анга учраб;
Сўйлади ўйнамоқ учун кўб габ:
«Кел, бу кун борма мактабға», — деди.
Алдабон нонидан бир оз еди.
— Кел, биродар, бугуича ўйнайлук,
Қатта сувлар бўйини бўйлайлук.
Ўртоғининг жавобини берди,
Сўз ила хўб одобини берди.
Ман эмасман санинг каби аҳмақ,
Фикру зикрим эмас ўйин, кулмақ.
Ўйнасам ўйнарам озод бўлиб,
Ота-онамни хизматини қилиб.
Мактабга боруб сабақ олурام,
Ўқумасам, сан каби чафанд қолурам.
Жур, санам бор баним-ла мактабга,
Кўб ҳаваскор бўлмагил габға.
Йўлга солди тил ила йўлдошин,
Мактабга мойил айлади бошин.
Солди ўртоғининг сўзина қулоғ,
Босди ул ҳам ўқув йўлина оёғ.
Иккиси бирга бўлдишар мулло,
Чиқди хату савод ҳам имло.
Яхшилар яхшиликға бошлайдур,
Ямон ўртоғ яқонгдан ушлайдур.

ВАТАН

Сенинг исминг бу дунёда муқаддасдур,
Ҳар ким сенинг қадринг билмас—ақли пастдур.
Сенинг туйғунг юракларга савдо солур.
Сенинг дардинг бошқа дардни тортиб олур.
Еринг, сувинг бизни боқуб тўйдирадур,
Семиз-семиз қўйларингни сўйдирадур.
Олма-анор, анжир, узум—меваларинг,
Оту ҳўкуз, эчки, така, теваларинг.
Бизлар учун хизмат қилур барчалари,
Ҳар бирлари нозу неъмат парчалари.
Сендан туғуб, катта бўлуб, қайтиб боруб,

Яна сенга кирадурмиз бағринг ёруб.
Онамизсан! Бизни(нг) мушфиқ онамизсан!
Жавлон уруб яшайдургон хонамизсан!
Сени сотмоқ мумкинмидур, ўзинг ўйла,
Тилинг бўлса, ҳасратларинг тузук сўйла!
Бизлар сотмас бурун қилур эрдинг фарёд,
Биз сотган сўнг нега дерсан бизлардан дод.
Айб бизларда, сени соғуб эмолмадук,
Емуш бериб ем ўрига ем олмадук.
Билолмадук кўксингдаги хазинани,
Биз билмасмиз тош-тарозу, мазинани,
Сотиб-сотиб қоладурмиз ғамга ботуб,
Бойқуш каби вайронада ётиб-ётиб.
Сени сотуб пул қилурмиз — кетур-қолур,
Бир йилдин, сўнг баҳонг икки бўлуб олур.
Тарбиятсиз, илмсизлик жазосидур,
Жаҳолатнинг бошга солган азосидур.
Селоби ғам келмас бурун жадал бирлан,
Ту(в)онини тўхтатмаган бўлур Ҳижрон.

ҲИЖРОН СУЗИ

Туғуб ўсдим бу Ватанда,
Ватаним мисли йўқ жаҳонда!
Туфроғлари ўсумликдур,
Манзараси кўрумликдур.
Бир тарафда тоғлари бор,
Меваси мўл боғлари бор.
Тоғларидан конлар чиқар,
Ерларидан донлар чиқар.
Сувларидур тамлу-тотли,
Меваси қанду ноботли.
Боғларидур ширин-шарбат,
Анжир, узум, анор, нашват.
Дарахтлари ўсар фирош,
Фалак узра кўтаруб бош.
Ҳавоси ўта ёқимлик,
Чўллари бор тошлик, қумлик.
Тошқанд эмас, тошқанд эрур,
Кесаклари гулқанд эрур.
Ишлагайға хазинадур,
Дангасага ҳаринадур.
Кечакундуз фарёд этуб,
Ишловчини ётур кутуб.

Ўтар кунлар, ўтар замон,
Эй, Ватаним, бўлма Ҳижрон!
Мен кетсам-да, сен бўл омон!
Омон — Ватан, Ватан — омон!

НАМОЗ

Тангрини фармонидур бизга намоз,
Динимиз арконидур бизга намоз.

Эркагу қизга баробар қилмағи,
Ҳар куни беш вақт фарз бизга намоз.

Қалбимиздан қайғуларни йўқ қилур,
Ҳикмати Луқмонидур бизга намоз.

Жаҳл(у) ғафлат оташини паст этар,
Кавсари оби ҳаёт бизга намоз.

Фарқисиз шоҳ(у) гадо сафда турар,
Хуррият майдонидур бизга намоз.

Ҳар қаю мўъмин керак қилмак адо,
Буйруғи Қуръонидур бизга намоз.

Тарқ қилганлар гуноҳкор ўлғуси,
Қилмоғи лозим әрур бизга намоз.

Дунёда иззу шараф, ухрова ҳам,
Лутфи Ҳақ раҳмонидур бизга намоз.

Беҳамозлар кўрмагай роҳат юзини,
Икки дунёга керак бизга намоз.

РЎЗА

Эй моҳи мұнаввари муборак,
Фарз этди сани биза таборак.

Инсонга шараф вирди қудуминг,
Шод этгучи сан эрур умуминг.

Сансан ҳама ой ичинда сарвар,
Сандан дилу жон ўлур мунаввар.

Таъриф қилур сани малаклар,
Табриқ қилур замин, фалаклар.

Эй жомеъи жуд(у) лутф(у) эҳсон,
Эй манбаъи нурӯ файз(и) Раҳмон.

Вор санда у раҳмати илоҳи (й),
Афу ўлғуси банданг гуноҳи.

Ҳақ лутфини санда айлар изҳор,
Эҳсонли, карамли, баҳшишинг вор.

Масжидлар аро тўлур халойиқ,
Тангринг ибодатига лойиқ.

Мўъминлар эдуб худога сажда,
Бошини эгуб умуми банда.

Ҳар кимда ибодата ҳавас вор,
Ҳар дилда сурур, шод бисёр.

Овози шавкатинг бўлакча,
Санда сўролур гўзал тилакча.

Хурсанд бў(л) масинми рўзадорлар,
Раҳмат ишқи бу ойда порлар.

Эҳсони худосан, эй шариф ой,
Бечорани санда шод этар бой.

Юз шукр Муҳаммад умматига,
Шойиста худони раҳматига.

Гар тутмаса рўза қай мусулмон,
Бўлғуси гуноҳкор, (эй) Ҳижрон.

ЗАКОТ

Худо амрин тутунгиз, эй ғанийлар,
Қулоқ солмас насиҳатга данийлар.

Беридур мол(у) дунё сизға Раҳмон,
Қўлингиздан келанча айланг эҳсон.

Закотини беринг бечораларға,
Ғарibu бенаво, овораларға.

Бу ишни ҳийла йўлга бурманг асло,
Худони алдамоқға юрманг асло.

Иифилган молингиз чиркдан қилинг пок,
Яқонгиз рўзи маҳшар бўлмасун чок.

Ҳазар айланғ фақирлар ҳиссасидин,
Бўлинг огоҳ Қорун қиссасидин.

Беранларни(нг) худо яхши кўродур,
Наинки ҳар киши они уродур.

Сулаймон қошига кирганда ҳар жон,
Қуруқ қўл хушима келмас, дер эркон.

Берингизлар худони берганидин,
Беран қўл устун ўлғай олғонидин.

Худони амрига айланг итоат,
Саховатни қилинг боқадри тоқат.

Ҳал (из) жазоу-л-эҳсон иллал эҳсон,
Жазо вақтида бўлманг зори Ҳижрон.

ҲАЖ

Бу кун байти Худо ажмои уммат-ла музаййандур,
Муazzаздур, мукаррамдур, муқаддас, энг муаззамдур.

Бутун дунё мусулмонларинг ийд азҳолари бўлғай,
Бутун Ислом элин анда бу кун шўролари бўлғай.

Биза ҳаждан мурод ҳақ йиғин қилмоғи умматдур,
Пайғамбар айдилар бизга: «Жамоат файзи раҳматдур».

Букун қурбон кесурлар Ҳақ ризосини тилаб Ислом,
Худо амрин адо айлаб қилурлар бандалик эълом.

Фақирлар сийланур ҳар ерда жорий хайр ила эҳсон,
Ғарibu бенаво, мискин, етимлар шод ила хандон.

Фигон, исломиён ғафлат, жаҳолат-ла Ҷаришондур,
Амал йўқ, илм йўқ, бирлик-да йўқ, арбоби исёндур.

Ажаб, эҳсона лойиқ бир сиқим мажруҳ ўлуб қолдук,
Маорифдан ойилдуқ, мустаҳиқ беруҳ ўлуб қолдук.

Очиб дасти таманно бир дуо айланг, мусулмонлар,
Бу кун ғам дастидага бўлдук паришонлиғда сарсонлар.

Еариб уммат, фақир міллат, Ватан авлоди ғурбатда,
Иўқолди моямиз, йўқ касбимиз, биз—дард(у) меҳнатда.

Фунуна ҳашр очилди, илм таҳсили учун мезон,
Хисобини беролмай биз фақат аъмолдан Ҳижрон.

БАҲОР

Аввал баҳор бўлса, кулур чаманлар,
Баргак ёзур гуллар, гунича даҳанлар.
Барча қушлар учар, ўқур чаманда,
Боғу бўстон, тоғу саҳро, ўрмонда.
Яйловларда қўзичоқлар мағрашур,
Овозлари юракларни доғлашур.
Ҳар тарафдан сувлар шилдираб оқар,
Шилдираган тов(у)ши одамга ёқар.
Ғир-ғир шамол елпиллатур гулларни,
Гул тебрануб сайратур булбулларни.
Ҳар нарсада шодлиғ асар кўрилур,
Кўкмак бўлуб беда-личан ўрилур.
Экинчилар ҳар хил ошлиқ экарлар,
Тухумларин ерни ҳайдаб тикарлар.
Дангасалар бўлар-кетар, деб ётур,
Қиши кунида оту тўнини сотур.
Кўб ишлаган кўб олур, оз ишлаган — оз,
Қиши куни роҳатдадур ким ишласа ёз.
Ҳар ким нима экса, албат, шуни ўродур,
Экмаганлар ўзгаларға муҳтоҷ бўлодур.
Келинг, биз ҳам экинимиз бошлаб экамиз,
Имтиҳонда экғанимиз ўриб йигамиз.
Ҳар ким аввал баҳорини ўткарса бекор,
Ёз келганда Ҳижрон бўлур, ул-тангри безор.

ЕЗ

Ёзда пишар барча экин, мевалар,
Шод ўладур зор етим-бевалар.
Ҳар ера борсанг, ҳама маъмурчилик:
Ҳандалагу тарбузу қовун — тилик.
Ер гунаша яқин ўлуб нур олур,
Ерга муҳаббатли зиёсин солур.

Ҳар киши ўз нафси учун ишлагай,
Ишламаган қишда нима тишлигай?
Боғлари, бўстонлари ранг-бараңг,
Меваси-ю гулларига бир қаранг,
Гуллари, булбуллари бор, боғлари,
Қўйлари, қўзчиқлари бор, тоғлари.
Сутлару, қаймог-қимизлар сероб,
Сувлар оқур сойлар аро шарқироб.
Бир тараф(д)а экинчи—хирмончилар,
Бир тараф(д)а ўроқчи —кетмончилар.
Файратлилар ғамини ер вақтинга,
Тиртишуб ишлайдур ганимат кунда.
Ишёқмаслар ёзда юрар гулдураб,
Қиши келганда қолгай кўзи мўлтираб.

КУЗ

Куз куни кўзлара ямон кўринур,
Яфроғи мисли заъфарон кўринур.
Мева ўрнига боғу бўстонда
Шалдираб қақшаган хазон кўринур.
Гуллар ўрнида хор ила хашак,
Булбул ўрнида зағизғон кўринур.
Кетгай Одам Атони жаннатидек,
Жўйлари бир совуқ йилон кўринур.
Езни кўрдинг, кузни ҳам кўрасан,
Шодлиғ ортидан фифон кўринур.
Ҳар киши фойда кўрмагай доим,
Суд орқасидан зиён кўринур.
Йиғлаган шод ўлур, кулан йиғлар,
Ҳар дақиқа бўлак замон кўринур.
Айлануб-жайлануб ўта(р) бу замон,
Кети аввалгидан ямон кўринур.
Қиши келур бошинга қилич кўтаруб,
Қалқонинг пахталик чапон кўринур.
Ез ишламадинг, сан ишёқмас,
Йиғмадинг дон — похолу сомон кўринур.
Кўзларинг жовдиар еганга боқиб,
Ишчи олдинда ошу нон кўринур.
Ез кўзим, ёз хатинг(и)и, тез-тез ёз,
Ез — омон, куз — омон, омон кўринур.

ҚИШ

Келса қиши, бўлса совуқ, ҳар кимга меъёринча вор:
Йўқға-йўхча, борлара-боринча вор.
Бойлар ёғлиқ паловни танчада ғамсиз емас,
Қамбағаллар оч-яланғоч чекғон озоринча вор.
Ерлара тушган қировлар ҳам дараҳтда булдуруқ,
Ёзни яшнаб ўсадургон сабза гулзоринча вор.
Қиши кунинда ҳўл ўтуннинг аччиғи,
Ёз кунининг мушки тоторинча вор.
Ул совуқни шиддатидин яхлаган музни кўринг,
Бойларнинг ойнабандлик сирли дево(р)инча вор.
Ҳар ким уйига йигилган тўда қорларга қаранг,
Унфуруш ханиотларнинг йиғган омборинча вор.
Сиз дараҳт устидаги оқ қорлара айланг назар,
Муллаларнинг чулғаган бошига дасторинча вор.
Бир тарафда қалтираб турган тиланчига боқинг,
Қўзларининг ёши ирмоқларни(нг) асроринча вор.
Бу совуқ раҳм айламас бева-етимлар ҳолина,
Ким етар фарёдина?—Бу ҳол душворинча вор?
Қўрдингизми, яхши қушларни қувар ўз мулкидан,
Олти ой сургунда, жон(и)вон, жони безоринча вор.
Ҳосили: қиши борни селоб, йўқлари Ҳижрон қилур —
Бу совуқнинг зулми золимларнинг авторинча вор.

ОЛЛО(Ҳ) ТАОЛОНИНГ «ҚУДРАТИ»

Қодир Олло(ҳ), қодир Олло(ҳ) тоғни яратди,
Тоғнинг ичи қаронгу деб ойни яратди,
Яйловларда ўтлар чорва ҳайвонлар,
Бўронлардан сақлансун деб сойни яратди.
Қўю қўзи, тева-сигир ўтлар тоғларда,
Минмак учун оту эшак, тойни яратди.
Қорлар эруб, оқар сувлар шовлаб-шалдираб,
Шалоласи маизаралик жойни яратди.
Тоғу тошлар ҳавосидур гўзал, мусаффо,
Шаҳарларнинг туфроғи кўб — лойни яратди.
Қамбағални муҳтоҷ қилди бир парча нонга,
Катта-катта тўй қилсун деб бойни яратди.
Қамбағаллар мошхўрданни явғон ичадур,
Ёғлиқ палов бой есун деб мойни яратди.
Бечоралар гўрдек тор уй-вайронда яшар,
Бойлар учун сирлик уйлик жойни яратди.
Ҳар ким келди бу дунёга бўлғуси Ҳижрон,
Тангрим ҳар иш охирида войни яратди..

МАКТАБ

Фирдавси жинон мактаб, нодонлара жон мактаб,
Билган кишига қадрин бир доруломон мактаб,
Қўнгул ошиғи мактаб, руҳинг пишиғи мактаб,
Илму адаб ўргатгай, донанда, ко(р)дон мактаб.
Жоҳиллара ғам мактаб, ялқовлара кам мактаб,
Хусниҳат кишиларга чин руҳи равон мактаб.
Ҳар ким ўқуса мактаб, йўлдоши бў(л)са мактаб,
Қандоқча саодатдур, эй аҳли замон, мактаб.
Диннинг ёзуғи мактаб, руҳнинг озуғи мактаб,
Миллат болаларига ҳам ош ила нон мактаб.
Кимки ўқумас мактаб, кирмас-қарамас мактаб,
Қилгай бу кишилардан фарёду фифон мактаб.
Жоним, ўқунгиз мактаб, бору йўқингиз мактаб,
Сизлар учун, авлодим, боги гулистон мактаб.
Манбаидур ған мактаб, энг яхши чаман мактаб,
Ахлоқу одобсизга олмоқлиға кон мактаб.
Гулдастай гул мактаб; сунбулу жамбул мактаб,
Булбул қаби толибга гулзори жаҳон мактаб.
Миллий уйимиз мактаб, тўну тўйимиз мактаб,
Таълим уйидур, Ҳижрон, энг яхши макон мактаб.

ТОҒЛАРДАН БИР МАНЗАРА

Туркистон тоғлари тўла кон эмиш,
Ичи, тоши бутун ошу нон эмиш.
Нодонликдан бизлар они тош дердук,
Кумуш-олтин ичинда пинҳон эмиш.
Жуша, зинних, навшадил, олтинговут,
Тоғ ичинда тош каби қотгон эмиш.
Нефту кўмир, пахта, собунлар тоғда,
Қўрғош(ин), қалай, мис, чўян чандон эмиш.
Ёврупо маъданларни истаб топур,
Афсус, биз ған илмини отгон эмиш.
Зар қадрини заргар билар дегандек,
Биз, нодон ғам лойига ботган эмиш.
Бизга дунё илми керак эрмас деб,
Охирад дунёни биз сотгон эмиш.
Кечакундуз бизлар дарду меҳнатда,
Илм ила ёвруполик хандон эмиш.
Нонимизни тесва қилуб берурлар,
Бизлар хўб бефаросат, нодон эмиш,

Онлар фақат илма ғайрат қылурлар,
Онлар — инсон, бизлар ҳам инсон эмиш.
Ҳар миљлатниң тараққийси илм ила,
Нодон ҳалқининг кўз ёши маржон эмиш.
Ўқумаса, билмаса ҳар бир миллат,
Хозирғи замонда Ҳижрон эмиш.

БЕЧОРА ЧОЛ

Бир фақирам, куним ўтар куч ила
Ишим йўқтур гўшт-ёғу гуруч ила.
Ўтун сотуб, зўрга авқот қилурман,
Узимдан ўтганин ўзим билурман.
Ҳеч ким огоҳ эмас ҳоли зоримдан,
Пушаймонман нодонлиғда коримдан.
Совуқ, саҳар демай, тун-кун ишиларам,
Меҳнат-машаққатда қоқ нон тишларам.
Кундузи оромим, кеч роҳатим йўқ,
Борган сари роҳат оз, кулфатим чўқ.
Билмам, бу меҳнатлар қайдан ёпишид?!

Қайга борсам, қайғу-ғамлар топишиди.
Олимларни кўрам доим роҳатда,
Жоҳил қолиб мен бенаво меҳнатда.
Ёшлигимда отам ўқутган бўлса,
Олим бўлуб, қалбим нур илан тўлса,
Қаро кунлар тушмас эди бошимга,
Ранжу меҳнат келмас эди қошимга.
Қаро бахтим ибрат кўзимни очди,
Ҳижрон бўлур, ҳар кимки ўқурдин қочди.
Шунинг учун ўқутурман Аҳмадни,
Аҳмад ўқур ман ўлган сўнг раҳматни.

БОЛА ИЛА ГУЛ

Бир бола ёз кунида бир бодга
Сайр этарди кезуб дил чоғда.
Кўрдиким, бодга гул турур очилиб,
Атрдек ислари чиқар сочилиб.
Гулни узмоқ учун узатди қўлин,
Узубон искамоқни тутди йўлин.
Этди гул шохини у булбули шўх,
Ўйлаб эрди гулнинг тикони йўх.
Ботди нозук қўлиға гул тикони,
Гул каби қўтидан чиқорди қони.

Боқди гулға кулуб, табассум ила:
— Йўқ экан сенда ҳеч раҳм, сийла.
Ёширибсан дилингда наштари тез,
Сувратинг яхши, наштаринг хунрез.
Зулм эрмасми бу ишинғе, эй гул?
Қўнмасунми шохингға ҳеч булбул?
Қилмасунми фигони фарёдин,
Қўрқмаюрсанми қаҳри Оллодин?
Баҳраманд ўлмасунми сандин жон?
Сийратинг — заҳар, сувратинг — жонон.
Қилмушингдан чекар ҳама озор,
Дилларозордан худо безор.
Ярашурми санга шу бадхўйлик,
Эсиз, эй гул, санга у хуашрўйлик.
От, чиқар дилдаги тиконларни,
Бўлма хунрез, сиқма жонларни.
Бу ишингдур бутун пушаймонлиғ,
Зулминг сўнги доғи Ҳижронлиғ.

ВУЛБУЛ

Баҳор ўлди бу он булбул,
Очилди гулистон булбул.
Юрагинг бўлди қон булбул,
Ўқу оромижон, булбул.
Баҳоринг ҳусни гулдур, гул,
Бинафша, лолау сунбул.
Юзинг шайдосидур булбул.
Ўқу, ҳар бир замон, булбул.
Баҳор оворасидурсен,
Гулинг парвонасицурсен,
Жаҳон афсонасидурсен,
Эрам тахтина хон булбул.
Чаман кулгай гар ўлса ёз,
Гулистонлар бўлур хўб соз,
Гулинг қадрин биланлар оз,
Сен ул хўб қадрдон, булбул.
Ез ўлмазса, гул ўлмазди,
Чаман ҳам булбул ўлмазди,
Ўқугон жоҳил ўлмазди,
Ўқу, эй хушфигон булбул.
Ёзи суймас киши йўқдур,
Гули истар киши чўқдур,
Валек булбулда ортуқдур,

Гула энг меҳрибон — булбул.
Баҳор айёмиdur айём,
Демиш шоир Умар Хайём,
Кетур, эй соқи, гулгун жом,
Бўлур Ҳижрон чунон булбул.

ЯЛҚОВ

Уён гафлатдан, уйқудан,
Чўзилма, ётма қўрқувдан,
Насиҳат тингла ҳақғўдан,
Қулоқ сол сўзима, ялқов.
Таша катта думоғингни,
Дароз этма қулоғингни,
Кечурма ёш чоғингни,
Дедурма ўзинга «ялқов».
Чолишимоқ жонга роҳатдур,
Чолиши маслик ҳамоқатдур,
Ҳам оғатдур, қабоҳатдур,
Заардур ўзинга, ялқов.
Жадал қил, илм учун саъӣ эт,
Муроду мақсадингға ет,
Улуғларнинг йўлидан кет,
Боқ ўз аҳволинга, ялқов.
Ўқуб илму адаб ўрган,
Еқил, илм ўтина ўртан,
Авом инсонмидур инсон,
Даво қил дардинга, ялқов.
Ҳамиша хор — шалтоқлар,
Ўқинг, эй дўст — ўртоқлар,
Нодонлик ўйламанг, ёқлар,
Жафодур жонинга, ялқов.

ФАРИЖИНС ИТТИФОҚ (Криловдан таржима)

Бир куни Тошибақа, Балиқ, Үрдак,
Қылдиilar маслаҳат учи бирдак,
Дедилар: Биз аробакаш бўламиз,
Тортармиз арбани ва ё ўламиз.
Ёнишуб бир арбага маҳкам,
Жон-дилдан чекурди уч ҳамдам,
Кучлари арбага етушмас эди,
Арба бунлар йўлича кетмас эди,

Үрдак осмон сариға тортарди,
Балиқ эса ёнига тортарди,
Тошибақа судрар эрди орқа сори.
Йўқ, эди иттифоқнинг осори.
Қылдилар қанча саъй бебарақат;
Арба ўрнида турди беҳарақат.
Мунда ким айб эгаси, ким айбсиз,
Бир ҳаводис бизим учун кайфез.
Бу иши бир киши гўзал биладур,
Арба ҳамон қимиirlамай турадур.

ТУЛКИ ИЛА СЕРКА

(Криловдан таржима)

Тулки сакраб юрар эди чўлда,
Бир қудуқ бор эди ўшал йўлда.
Ногаҳон тушди-кетди гумбурлаб;
Чоҳ ичинда ўтирди фунғурлаб.
Ул қудуқ тор эди, чиқолмаз эди,
Тулкининг бахтига суйи оз эди.
Серка ўтлаб юуруди йироқда,
Сусабон су(в) қидирди шул чоқда.
Серка чоҳ бошига келиб оралаб,
Кўрди Тулкини тепадан мўралаб.
Тебратиб тўрбадек узун соқолин,
Сўрди Тулкини(нг) ҳол-аҳволин.
Серкаға Тулки маҳтади су(в)ни,
Сув деганда тошарди нафси уни.
«— Су(в) десанг, туш, бу ерга, улфат бўл,
Су(в) деган бу қудуқда эркан мўл».
Серка отди ўзин қудуқ сори,
Тулкининг ҳийласи бўлиб ёри,
«Гум» этиб тушди Серка сув ичига,
Сувлари сачради қудуқ четига.
Тулки айтди: «Аё, узун саққол!
Дузға етдинг сен яққол.
Сувни тўйғанча ман ичуб эрдим,
Қолғанин бутун санга бердим».
Сакрабон Серка устига чиқди,
Андан ирғиб юқорига чиқди.
Серканинг соҳиби неча муддат,
Ахтарубон бўлуб эди диққат.
Охири бў қудуқда кўрди они.
Серканинг қолмиш эрди ёрти жони,

Минг машаққат билан чиқарди базұр,
Серка бүлған әди чұлоқ ҳам күр.
Соҳиби Серканинг күриб ҳолин,
Айтди бошин силаб, тараб ёлин:
«Эй соқоли чүқ, ақли йұқ Серкам,
Килди Ҳижрон соддалик, әркам».

МАЙМУН ИЛА ҚҰЗОЙНАҚ

(Кириловдан таржима)

Жуда қартаймиш әрди бир Маймун,
Қўзининг нури қолмаб әрди бутун.
Ул эшиитди бу дард учун дармон —
Қўзойнак тутар эмиш инсон.
Пул йифуб кўзгуни сотиб олди.
Ўзини қайта(га) заҳматга солди.
Гоҳ тутарди думига, гоҳ кўзига,
Фойда бермасди ойнаги ўзига.
Бўлди Маймун тақолмайин ҳайрон.
Деди: «Хўб ҳийлагар эрур инсон,
Манга ким деди ани олғил деб,
Қим буюрди кўзинга солғил деб.
Қурсин ойнак кўзимни қилди хира,
Тақмазам ойнакини энди сира.
Туф! Бу дунёни эътибори йўқ,
Очни ҳолин биладурми тўқ?!
Сарф этар пулни йўқға инсонлар,
Қылмаюр кўр ва шалга эҳсонлар,
Кимга айтай бу дарду ҳасратни,
Ким эшитгай бу қайғу, кулфатни.
Кўзларим ожиз, ўзим қариман,
Мустаҳиқман, камина камтаринман.
Ҳеч киши сўрмаюр бу аҳволим,
Кетди қувват, мадорим, иқболим.
Кўзгу ҳам менга қилмади дармон,
Дилда ҳасрат, кўнгулда кўп армон.
Кўзгунинг хайри йўқ экан мисқол»,
Деб отиб тошга урди ул дарҳол.
Ойнагин парча-парча қилди ўзи,
Үртануб дер әди ўзи бу сўз(н)и:
«Ойнак олмоқ ўзи экан осон,
Мушкули ани тақмоғида экан».
Кимки ҳаддидан ошуб иш қилса,
Охирида бўлур шулай Ҳижрон.

ИТ ЙЛА ЙУЛОВЧИ (Криловдан таржима)

Кечқурун йўл кетарди иккى киши;
Сўзлашувдан йўқ эрди ўзга иши:
Ногаҳон бир кучук чиқиб боғдан —
Вовуллади бунлара сўл ва соғдан.
Ит овозин эшитди бошқалари —
Келдилар, жам бўлди ёшу қари.
Йигилуб барчаси ҳужум этди.
Йўлчилар ақли бошидан кетди.
Йўлчилардан бири олиб бир тош,
Рмоқ ўлғонда айтди бир йўлдош:
Қўй, қўлинг оғритуб нима қиласан,
Ітларнинг феълини ўзинг биласан.
Ҳамла қилганға вермаюр роҳат,
Ит гуруҳинда бўйладур одат».
Итлара солмайин қулоғ онлар,
Тўғри кетавердилар ики жонлар.
Дарҳақиқат, секин-секин ҳамаси.
Тарқалуб кетди, қолмади бириси.
Ит деган итлигин қилаберадур,
Эътибор этмасанг кетаберадур.

ҚАРҒА ИЛА ЗАФИЗФОН

Қарға бир кун деди Зафизфонга:
— Қоч, агар овчи дуч ке(л)са санга.
Эҳтиёт эт ўзингни милтиғдан,
Отса пойлаб, йиқилмагил бирдан.
Қарғага Зафизон деди: — Нодон!
Гўштимизни емас бизи инсон.
Сену бизга керак эмас қўрқмоқ,
Нега қўрқарсан, эй боши тўқмоқ?
Овчи аҳмоқ эмас, биза ўқ отиб,
Бизни отмоқфа бир ўқин йўқотиб.
Гўштимиз онлара ҳалол эрмас.

Қарға бу сўзни айлади такрор:
— Дермусан одам ўглида раҳм вор?!
Сен ажаб бир қизиқ сўзи айтасан,
Сўзима кирмасанг, ўлуб кетасан.

¹ Ўқиб бўлмади.

Боқмагайлар сени каломингға,
Гүшт-мўшту ҳалол-ҳаромингға.
Ишларидур аларни қон тўкмак,
Тўғри келганни урмаку йиқмак.
Тўғри келса, урас бирини бири,
Ўқу найза уриш — алар ҳунари.
Онлари йўқ иши фиғонинг ила,
Хонавайрону азиз жонинг ила.
Кўрсатурлар санга ҳунарларини,
Бу ҳунардан чиқан унарларини.
Ҳосили: Қоч, кўранда инсон, қоч!
Борма ёнига, гарчи эрсанг оч!
Онларинг кори-бори душманлиғ,
Ҳеч ярашмас онлара инсонлиғ, —
Деб сўзини тамом қиласан йўқ эди,
Овчидан бехабар, кўнгул тўқ эди,
«Тарс» этуб, овчи Қарғани отди,
Қарға, бечора тош каби қотди.
Зазизон ҳам йиқилди бир ўқ ила,
Иккиси ҳам кетишиди чағ-чуғ ила.

ҚАМИШ ИЛА ҚОВҒА

Қовға ила Қамиш бўлуб ёндош,
Иккиси ҳам кўтарган эрди бош.
Қилдилар суҳбат иккиси бир кун,
Қизишуб кетди сўзлари ул кун.
Қамиша таън айлади Қовға:
— Турмушингдур сени бутун ғовға,
Шалдираб лоф урмоға кетма,
Сен бўйингға инонма, фахр этма.
Сўррайцбсан, белинг букулмайдур,
Салла—бошда, бўйин эгилмайдур.
Кўк чопонингни енги шалбирлар,
Бойларинг тўнларича шалтирлар.
Савлатинг шайхдек, ичингдур бўш,
Ёқилурсан ўтун бўлуб хомуш.
Қоматинг тўғри, лек мевант йўқ,
Онинг учун дилингда қайғунг чўқ.
Тўғри сўзга Қамиш сукут этди.
Ородан бир неча замон ўтди.
Ногаҳон гулдираб шамол етди,
Қамишинг бошини узуб кетди.
Қовға дўстиндан айрилиб ҳайрон,
Ким эгилмас, деди:—Бўлур Ҳижрон.

ҚУШ ИЛДА ИЛОН

Эру хотун бўлуб эди ики қуш;
Яшар эди ҳамиша вақти хуш.
Бир куни аввал баҳор ўлди,
Ер юзи сабзай—лолазор ўлди,
Сув бўйида дараҳт шохига,
Ин қўюб тухм учун бутоғига.
Шод-хуррам учар-қўнар эдилар,
Сайрашуб, нағмалар қиласар эдилар.
Ородан бир неча замон ўтди,
Тухмдан болалар чиқуб етди.
Бунлара бўлди рўзгор катта —
Бола боқмоқ қеракдур албатта.
Бири авқот учун кетар эрди,
Бири уй ишларин кутар эрди.
Бир куни инида отоси(з) эди,
Бир илон чирмашуб чиқуб келди.
Дод-фарёд қилди бечора,
Этмади раҳм анга юзи-қора.
АЗроил қуш болаларин ютди,
Отаси нола мотамин тутди.
Онаси келди, айлади фарёд:
— Дод, золимларинг алиндан дод!
Аиди бу сўзни ўртануб Ҳижрон:
Уй бузувчи бўлур хонавайрон!

ВАЛИНИНГ ЖУМЪА БАЙРАМИ

Ман жумъани суюрман,	Сўнгра боруб жомеъга,
Шоду хуррам бўлурман.	Жумъа намоз ўқурман.
Бу кун жумъа ахшоми,	Кариндошларни кўруб,
Эрта байрам қилурман.	Уйга қайтуб келурман.
Эртага эрта туруб,	Отам, онам хизмати,
Юзу кўзим ютурман.	Бўлса адо этурман.
Чойимни ичиб бўлуб,	Сўнгра сабоқларимни
Бир оз ўйнаб келурман.	Такрор қилуб билурман.

Қуръон қилиб тиловат,
Хуфтон ўқуб ётурман.

ГУЛИСТОНДАН БИР МАНЗАРА

Саноеъ ўстуруб алвон ранг-баёнг гуллар,
Кизил оқу қаро турли-турли сунбуллар.

Буларни манзараси жонлара сафо верадур,
Бўлакча рух, бўлакча гўзал сабо верадур.
Яшилча барг ичиндан қизилча гунчалари
Бўйин чўзиб чиқиши уйғотур душунчалари.
Оқ очилан гули оппоқ гўзал қизи юзидек,
Қизилча қирмизи гул барги юзинг руҳидек.
Сариф гули кўриюр ишқ эли каби Ҳижрон,
Юзи висоли тилаб ҳажр ўтида сарғайган.
Нигоргул юзин устида қоشا тортилган,
Мисоли ўсма каби барггулга ортилган,
Бу манзара, бу тамошо, бу қудрат—бори —
Етишмаюр биза, онжақ уяр ғамхори.

БАҲОР КЕЛДИ

Фоғил қолма, келди баҳор,
Экинларни экдинг, ўсор.
Боғбон экар гул боғига,
Булбул қўнар гул шохига.
Гул очилур, булбул сайрапар,
Қўнгилларни масрур айлар.
Гул ишқида сайрап булбул,
Лекин билмайдур муни гул.
Кечакундуз айлар фифон,
Гул фифонин билмас бежон.
Булбул гулнинг исин суяр,
Чумаки-ла ҳар кун туяр.
Ҳеч нарсаға йўқ парвоси,
Бошида гулнинг савдоси.
Кечакундуз тинмай ўқур,
Хат ёзай деб гулни чўқур.
Баҳор ўтар, гуллар—ҳазон,
Булбул бўлур яна Ҳижрон.
Сиз ҳам ўқинг ёш чоғинда,
Умриигизнинг баҳоринда.
Жадал қилинг, вақт ўтмасун,
Ҳазоннинг вақти етмасун.
Сўнгги пушмон—жонға душмон,
Ғайрат қилинг, бўлманг Ҳижрон.

ЗУЛУҚ ИЛА ИЛОН

Бир куни бир Илон Зулук кўрди,
Бу сўзни Зулукдан ул сўрди.
Деди: Ҳайрон-да мен, бу ишга, ажаб,

Менга сувратда ўхшаюрсан ҳаб.
Нима учун сени суяр инсон,
Мени кўрса, бўлур жони ларzon?
Нимага сўймаюр мени бириси,
Сени сийлаб боқадур ҳар бириси?
Сан-да санчарсан одами, ман-да,
На сабаб бор, билмазам мунда.
Сўзини соб қилуб эди у Илон,
Кулубон сўйлади Зулук чунон:
— Сўзларинг тўғридур, бориси—ҳақ,
Ҳаққини сўйлайин сенга онжақ.
Мен табиатда санчарам сендеқ,
Наштар урмоқда иккимиз бирдек.
Қай замон санчсанг сен инсонни,
У замонда чиқар анинг жони.
Мен эса санчурам хўб оҳиста,
Софолур тишласам қаю хаста.
Менга боқмай сенга боқарму киши?
Зулм ҳеч кимсаға ёқарму киши?
Зулмдан доимо қочар инсон,
Наштаринг жонлари қилар Ҳижрон.

ТУЛКИ ИЛА ҚАРҒА

Бир куни оч қолиб эди Тулки,
Очлигиндан толиб эди Тулки.
Неча хил ҳийлаларни ўйлар эди,
Очлигин ўз-ўзига сўйлар эди.
Ҳеч киши етмас эрди додига,
Бир қизиқ ҳийла тушди ёдига.
Бир чинорда бор эрди Лаклак ини,
Учта ёш боласи бор эрди ани,
Тулки қурди у доми тазвирии,
Ишлатур бўлди ҳийла-тадбириин.
Олди арра-тешасини кўтариб,
Кесмақ учун чинор тубига бориб,
Лаклака айди: — Эй, узун бўйлук!
Бизни ерда бўлурмусан ўйлук?
Бу дараҳт, ер мерос манга отадан.
Ўзга жойида ин қўюб ётасан.
Кет бу ердан, бўлак ера ии сол,
Ман кесарман чинорими ал-ҳол.
Лаклак айтди: — Биродаржоним,
Ҳолима раҳм айла, жононим.
Бузуб уйимни, қилмагил гирён,

Уйи йиққанлар бўлур хонавайрон.
Марҳамат қил бу ёш гўдакларима,
Монеъ ўлма бутун тилакларима.
Бир боламни берай, ебон тўйғил,
Хонавайрон қилма, тинч қўйғил.
Бир боласини Тулкиға отди,
Бўлди маъюс, қай(ғ)уга ботди.
Тулки қорнини тўйғазуб кетди,
Ҳийла бирлан муродига етди.
Қарға воқиф эди бу ишлардан,
Лаклака ўргатай, деди бир фан:
— Хўб узундур бўйингу ақлинг оз,
Кишга йўқ тоқатинг, тиларсан ёз.
Тулкининг кориму ўтиң кесмоқ,
Шунга ҳам етмас ақлинг, эй аҳмоқ.
Йўқға бир бола айладинг қурбон,
Бефаросат, тушунчасиз, нодон.
Қарғанинг сўзлари қилуб таъсири,
Билди, Тулки сўзлари экан тадбир.
Эртаси келди ҳийлагар Тулки,
Тамаъи қўзғалуб чу аввалги.
Яна ости чинорига етди,
Кет, дебон Лаклакка хитоб этди.
Лаклак айтди: — Йўқол, аё хоин!
Ишла ҳийлангни сан билуб жойин.
Қарғанинг панд берганин билди,
Очлик бағрини яна тилди.
Хийласин Қарға сорига бурди,
Қарғани(нг) тутмоға тузоф қурди.
Бир баланд ерда ётди ўлгандек,
Қўзларин юмди мурда бўлгандек.
Қарға Тулкини ўлук гумон айлаб,
Кўнди бошининг устига пойлаб,
Чўкумоқчи бўлуб эди қўзини,
Хийлагар Тулки тишлади ўзини.
Доди фарёдига назар солмай,
Қарғани (нг) Тулки бошлади ялмай.
Қарға чиндан ўларини билди,
Бу-да бир яхши ҳийланни қилли.
Тулкиға: — Эй, биродаржоним!
Сенга бўлсун ҳалол эту қоним.
Бу байти ўқуб, егил гўштим,
Бу васиятни сенга мен қўштим:
«Беватан, бегўру кафан Қарға,
Лаклак(қ)а яхшилик эдан Қарға!»

Тулки бу байтни ўқумоқ учун
Шавқ ила йиғди танда бор қучин:
«Беватан, бегўру кафан Қарға,
Лаклак(к)а яхшилик эдан Қарға!»
Тулки «Қарға» деганда оғзин очиб,
Ўқ киби Қарға чиқти-кетди қочиб.
Тулки ҳайронда қолди ақли шошуб,
Бўлди Ҳижрон бўғумлари бўшашуб.
Ҳийлада мандан ўтди Қарға дебон,
Ўкунуб, хўрсунуб еди пушмон.
Қарға мақсад-муродига етди,
Ҳийлагар Тулки оч қолуб кетди.

ЕЛГОНЧИ ЧУПОН

Бир куни бир Чўпон қилуб фарёд,
«Бўри келди!»—дебон чоқирди дод.
Қишлоқилар югурдилар бирдан,
Қўйлари асрамоқ учун бўридан.
Бунлари ҳолини кўруб Чўпон,
Қаҳқаҳа ила кулуб деди: — Ёрон!
Алдабон сизларни чақирмиш эдим,
Синамоқға сизни бақирмиш эдим.
Алдануб қайтдилар алар ул он,
Эртасига яна чақирди Чўпон.
«Бўри келди!» — дебон фифон этди,
Бўрилар қўйлара келуб етди.
Эшит(г)анлар бунга ишонмадилар,
Доди фарёдига ишонмадилар.
Едилар бўрилар ҳама қўйини,
Мана, жоним, ялончилик ўйини!
Кўрдингизми ялончилик зарарин,
Бир ялон сўз йўқ этди болу парин.
Бир ялончи бўлуб эди Чўпон,
Тўғри сўзласа ҳам кўрунди ялон.
Ўғлим, айтма ялон сўзи асло,
Дўст тутмас ялончини Олло.
Ҳамда эл ичра ҳурмати бўлмас,
Халқ аро қадру қиймати бўлмас.
Ўйи куйса ялончини дедилар,
Анго ҳеч ким ишонмаюр эдилар.
Тўғри сўз қутқарур балолардан,
Доги Ҳижрон ва можаролардан.

„МАРДИКОРЛАР АШУВЛАСИ“¹дан

¹ 1917 йилги нашри (Т.. Ғулом Ҳасан Орифжонов литогр.)
асосида тайёрланди. Муаллиф уни «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар»-
нинг 6-жузи деб изоҳлаган.

БИР МАРДИКОРНИНГ ОТАСИ ҮЕЛИГА АЙТГАН СУЗЛАРИ

Қанча меҳнатлар билан, ўғлим, сани боқғон эдим,
Ман сани деб ғам ўтига жоними ёқғон эдим.

Сан кетарсан, ман қолурман кўзларим гирён бўлуб,
Бу жудолиғ оташига ўттануб, бирён бўлуб.

Дастёrim, ҳамдамим, оромижоним сен эдинг,
Белгинамнинг қуввати, руҳиравоним сен эдинг.

Найлайин, кетдинг қошимдан, қолдим эмди айрилиб,
Сан кетарсан, ман ғарибга ким боқодур қайрилиб?!

Қўлда кучу белда қувват, танда дармон қолмади,
Кўзда нуру бошда ақлу сару сомон қолмади.

Ҳар ғаминг поёни бўрдур, ҳар аламнинг охири,
Шодликға айлонодур ҳар фифоннинг охири.

Ғам ема, ўғлум, қаро кунлар кетуб оқ кун чиқар,
Ерга нам, қўрқунч булутлар даф ўлуб, ойдин чиқар.

Ҳақ таолло манга сабру санга умр этсун ато.
Соф-саломат кел Ватанға, бўлмасун ўрнуңг хато...

Бор, худо ёринг бўсун, Оллоға тобшурдум сани;
Соф бориб келғил амон, мавлога тобшурдум сани,

Меҳрибонлардан айилдинг, бўлма Ҳижрон, эй болам,
Ҳам Ватандан айрилиб сан дийда гирён, эй болам.

1961

ОНАСИННИНГ ҮЕЛИГА АЙТГАН СУЗЛАРИ

Жон болам, жоним болам, Оллоҳ сапи ёринг бўсун,
Кеча-кундуз йўлда-чўлда Тангри ғамхоринг бўсун.

Ман сани бағримга босуб ўстириб эрдим, болам,
Ким, қаро кунда боқарсан сан мани дердим, болам.

Оҳ, найлай, бўшга чиқди бу мани хуш нийятим,
Сан кетар бўлдинг қошимдан, ким қилур тарбиятим.

Найлайнин, золим фалак аҳволима раҳм этмади,
Бу фалакнинг даврида кимға жудолиг етмади.

Эй болам, найлай, жудолиг ўти бағрим ёқадур,
Меҳрибоним, сан кетар бўлдинг, мани ким боқадур?!

Дилда сабрим, кўзда ёшим, танда жоним қолмади,
Ўртаниб ёндим, қимирилашга мажолим қолмади.

Холи зоримким нечук кечгуси, сандин айрилиб,
Моҳи солим қандоқ ўтгай, зор сандин айрилиб.

Ҳеч қайғу йўқ жаҳонда бу жудолигдин ямон,
Сан кулуб ўйнаб юурсан, ман бўлуб ранги самон.

Найлайнин ман муштипар, бечора бахти қораман,
Кеча-кундуз ўз ғамим бирлан ўзим овораман.

На қилай, бу кўбға келғон тўй, мани чорам надур?
Ман кимам? Бу оҳу воҳу нолай зорам надур?!

Чордевор ичра ётиб, йиғлаб сани ёд этаман,
Қисмати ҳақ шул экан — ман кимға фарёд этаман?!

Эй болам, мандин дуодин бошқа ёрдам йўқ санга,
Қайдা борсанг, икки энлик хат ёзиб тургин манга.

Яхши бор, жоним болам, келғил қошимға эртароқ,
Қилмасун оллоҳ сани соянгни бошимдан йироқ.

Тез кўрай, жоним болам, тезликда дийдоринг сани,
Қайга борсанг ҳақ ўзи бўлсун мададкоринг сани.

Қўб узоқ кетма, ишингдан бўш бўсанг, кел қошима,
Раҳм қил, жоним болам, бу кўздан оқған ёshima.

Пиглатуб қўйма йўлунгда зори саргардон қилуб,
Тезгина кел қошима, юрма мани Ҳижрон қилуб.

1916

ЎҒЛИНИНГ ОНАСИГА АЙТГАН СҮЗЛАРИ

Волидам, Маккам, Мадинам—мехрибоним сен эдинг,
Фамгузорим, мушфиқим, оромижоним сен эдинг.
Эй, вужудимға сабаб бўлган мени мушфиқ онам,
Жиссиминг руҳи — ҳаёти, жовидоним сен эдинг.
Оқ сутингга, оҳ, лойиқ санга хизмат қилмадим,
Марҳами жоним, муҳибби хонадоним сен эдинг.
Бошингиздан, эй она, парвонадек айланмадим,
Ўртанурдинг ман учун, шамъи шабоним сен эдинг.
Бу фалак солди жудолиғ бошимизга, эй она,
Қайғулик вақтимда кайфу шодмоним сен эдинг.
Ман кетар бўлдим, қолурсан кўзларингдан ёш оқуб,
Ман ғарибни катта қилган посбоним сен эдинг.
Кўлтуғингда тарбият топдим, яшаб, ўйнағ-кулуб,
Билгучи дарду ғамим, сирру ниҳоним сен эдинг.
Найлайнинг, эмди жудолиғ пора айлар бағрими
Зор Ҳижронлиғ тунида ошиёним сен эдинг.

1916

ХОТУНИГА АЙТГАН СҮЗЛАРИ

Яхши қол, эй муниси ғамхор, кўрсам-кўрмасам,
Эй кўзимнинг нури пуранвор, кўрсам-кўрмасам.
Найлайнинг, солди жудолиғ бошимизға каж мурод,
Зулфи сунбул, кўзлари хумморм, кўрсам-кўрмасам.
Айшимиз гулзорига ўт тушди барқи чархдан,
Маъзурам ман, эй гули бехор, кўрсам-кўрмасам.
Елғиз уйларда рафғиқи меҳрибоним сен эдинг,
Еру жоним, ҳамдамим, такрор кўрсам-кўрмасам.
Бул эмас эрди умидим, бошима солди қазо,
Сабр этарсан, эй шакаргуфтор, кўрсам-кўрмасам.
Ҳеч душвор иш бўлурму бу жудолиғдин ёмон,
Хуш қол эмди, қайтадан дийдор кўрсам-кўрмасам.
Бир-биримизга муҳаббат риштасин боғлаб эдук,
Тоқатим йўқ ҳажринга, эй ёр, кўрсам-кўрмасам.
Кечакундуз фикру зикрим ой юзинг васли ўлур,
Кўзларим ё уйқу, ё бедор кўрсам-кўрмасам.
Бир-биримиздан тирик золим фалак қилди жудо,
Айрилиб сандин ўлум — бемор кўрсам-кўрмасам.
Ҳақ таолло манга тоқат, санга сабр этсун ато,
Гулъузорим, яхши қол, ман зор, кўрсам-кўрмасам.
Ман кетарман, сан қолурсан, айрилиб, Ҳижрон бўлуб,
Кўз ёшингни тўқма, эй дилдор, кўрсам-кўрмасам.

1916

ТҮРЛӢ ШЕҦРЛАР

«ШУҲРАТ»

Жаҳонда иттифоқу илм учун оворадур «Шуҳрат»,
Зуҳури рӯшноти илм ўчун маҳфорадур «Шуҳрат»,
Вужудин сарф қилғон илм учун бечорадур «Шуҳрат»,
Дили миллат ғамида дам-бадам садпорадур «Шуҳрат».

Каломи хуштакаллум тўтии зебосифат сўзлар,
Мақоми ҳурриятда булбули шайдосифат сўзлар,
Замона гулшанида қумрийи танҳосифат сўзлар,
Гулистонларда доим сайр этар тайёрадур «Шуҳрат».

Хабар бергай замона гўшиға атроф — ҳар ёндан,
Ёзар ҳар сафҳасина зийнат ила ҳар хил эълондан,

Дили хуш, рамзи хушалғоз, хушафкордур «Шуҳрат».

Қўюб сарлавҳасина илм истар муддаосини,
Яна дебочасида шарҳ этар миллат баҳосини,
Қани ҳушфаҳм билса, гавҳари қиммат баҳосини,
Замона маъданида бир зумуррадпорадур «Шуҳрат».

Халойиқ гўшидин хомуши ғафлат финса²син тортур,
Ғарид миллат кўзидин сафҳаси-ла ёшини артур,
Хулуси ният ила зори миллат сўзини айтур,
Фароғат, хоби ғафлатдан кеча бедорадур «Шуҳрат».

Харобатхонада ётсанг, бизим-чун ким қилур таъмир,
Бузулсун, қадри кетсун, деб қилур ҳамсоямиз тадбир,
Ал ила туртмасанг қилмас қалам ўздан-ўзи таҳрир,
Қилуб изҳори ҳасрат ҳар кима ёлборадур «Шуҳрат».

1907

¹ Манбада шундай.

² Финса — тиқонч маъносида.

ЖОҲИЛ ТИЛИНДАЙ

Нафсу овқотим учун қопқонда юрдим ахтариб,
Ким көтүрсә ғалла кўп сотқонда юрдим ахтариб.

Пул қилиб ёнига солғон чоини пойлаб туриб,
Кесмөқ учун киёсай ҳамёнда юрдим ахтариб.

От бозору мол бозорина кезубон бемалол,
Гар қулай келгайму, деб кармонда юрдим ахтариб.

Кўнқанинг олдида тушган-чиққан одамларни ман,
Чўнтағига бир қўлим солғонда, юрдим ахтариб.

Иттифоқо, бир куни қўлға тушиб қолдим ўзим,
Ўйла калтаклар едим, дармонда юрдим ахтариб.

Шунча кўрган роҳатим талх ўлди, тушдим турмага,
Олти ойга ҳукм ўлиб, зинданда юрдим ахтариб.

Бу фано ишга сабаб кимдур, билинг, ман айтайнин,
Тарбият қилмай онам, майдонда юрдим ахтариб.

Кўча кездим, илма тарғиб қилмади жоҳил отам,
Ошиқ ўйнаб, пул тикуб ҳар ёнда юрдим ахтариб.

Бора-бора эўр қиморбознинг бири бўлдим расо,
Гоҳ ютуб, гоҳ ютқазуб, гулхонда юрдим ахтариб.

Катта бўлдим, қасб ҳам ўргатмади отам-онам,
Үтти умрим лофт ила ёлғонда, юрдим ахтариб.

Бўлдим ишёқмас, билимсиз бўлди, қасбим ўғрилик,
Оқибат жоним азиз қўрбонда юрдим ахтариб.

Эй оталар, бу мани ёзғон сўзим ибрат сиза,
Кеча-кундуз илм учун Ҳижронда юрдим ахтариб.

1914

МУХОРАБА НАТИЖАСИЙ

Европода ўт чиқди рақобат асарйндан,
Миллийилаб айилди азамат жон-жигариндан.
Инсон на замон ал чекадур қон ичариндан,

Нё вақт ўсонур ер талашиб жон чекариндан?
Ер куррасининг меҳвари чиқди учариндан.
Еврупо оловланди бу ёнғин сафариндан.

Англетар¹(инг) ҳокимлиғ эди фикру хаёли,
Олмониёни(инг) бўғмоқ эди асл омоли.
Олмонга маълум эди душманни бу ҳоли,
Хозирлаф эди тезлик ила тўну қуроли.
Ер куррасининг меҳвари чиқди учариндан.
Еврупо оловланди бу ёнғин сафариндан.

Бул икки баҳодир ўзига майдон ародур,
Атрофига ёрдамга баҳодир чақиродур,
Бир ёнда Георг даҳшат ила наъра уродур,
Бир ёнда Вилҳелм турубон мурт буродур.
Ер куррасининг меҳвари чиқди учариндан.
Еврупо оловланди бу ёнғин сафариндан.

1914

ҲУРРИЯТ ШАРАФИНА

Чун баҳор ўлди, очилди—гул очилди ҳар ёндан.
Булбул айтди оҳ-зорини, нола чекди, ўқуди.
Кўрди булбул ҳурриятни сўйладики: эй жонон,
То қиёмат барқарор ўл, ҳеч йўқ ўлма оламдан!
Кўп кишилар ошиқ эрди сенга, жонон ҳуррият,
Жон қилибдур неча инсон сенга қурбон, ҳуррият.

Тушса зиндои, чекса афғон, нола қилса мазлумлар,
Қип-қизил қонға бўярди бегуноҳни золимлар.
Раҳми келди тангримизни, бизта деди, оҳ бандам,
Олғил эмди ҳурриятни, бор, қўпғил мотамдан.
Кўп кишилар ошиқ эрди сенга, жонон ҳуррият,
Жон қилибтур неча инсон сенга қурбон, ҳуррият.

Кўп онолар санга қилдилар фидо ўз жонини,
Кўп етимлар оч-яланғоч зор-гирён йигларди,
Мустабид эски ҳукумат раҳм-шафқат қилмазди,
Бир тарафдан зулм этарди, қон тўкарди бир ёндан.
Кўп кишилар ошиқ эрди сенга, жонон ҳуррият,
Жон қилибдур неча инсон сенга қурбон, ҳуррият.

¹. Англетар — Англия.

Ҳеч киши етмаз эди бечоралар фарёдина,
Охири Оллоҳ етишди онларинг имдодина.
Зулм элини азл этиб, қўйди ерига одил(н)й;
Яшасан эски ҳукумат, элга яхши хондан.
Қўп кишилар ошиқ эрди сенга, жонон ҳуррият,
Жон қилибдур неча инсон сенга қурбон, ҳуррият.

Келди одил, кетди золим, қўй-бўри ўлди шерик,
Зулминг одини унутмоқ лозим эрур одамдан,
Кимки зулм этса бирровга, Ҳақ юзин этсин қаро,
Кўрмасун роҳат юзин чиқмасун асло ғамдан.
Қўп кишилар ошиқ эрди сенга, жонон ҳуррият,
Жон қилибтур неча инсон сенга қурбон, ҳуррият.

Ухламоқ, ётмоқ замони ўтди эмди, эй дўстлар,
Ишламоқ, юрмоқ замони илгаридур ҳар ёндан.
Бу саодатнинг замони саъйимизга боғлидур,
Қайси ишнинг вақти ўтса бўлғусидур Ҳижрондан.
Қўп кишилар ошиқ эрди сенга, жонон ҳуррият,
Жон қилибдур неча инсон сенга қурбон, ҳуррият.

1917 й. «Турон» г.

ҚУТУЛДИК

Қутулди барча миллат золими хунҳор зулминдан,
Романов¹ хонавайрон бўлди, бадкирдор зулминдан,
Асир ўлди, ҳақир ўлди ҳам ўлди хор зулминдан,
Қутулди қанча жонлар Распутин² думдор зулминдан.
Бу ибратхонада золимлар этсун ор зулминдан.

Гулистон ўлди олам, ҳар тарафда сайдари булбул,
Асоратдан қутулди барча миллат, истаюр ҳур йўл,
Хазондан сақла, ё раб! Истаюр миллат тиконсиз гул,
Етушмоқ муддаога илмсиз ҳайҳот, эрур мушкул,
На меҳнатларни кўрдук, ҳар қаю ағёр зулминдан.

¹ Романов—Русияда 304 йил (1613—1917) ҳукмронлик қилган романовлар сулоласининг сўнгги вакили Николай II (1868—1918) (подиоҳлик даври: 1894—1917) кўзда тутилмоқда.

² Распутин (асл номи Нових) Григорий Ефимович, Тобольскдан чиққан «мужик». Товламачилик ва фирибгарлик билан «авлиё» сифатида подио саройида жуда катта мавқега эришган. Бузуқлиги, ахлоқсизлиги билан шуҳрат топган. Монархистлар томонидан ўлдирилган.

Сиқарди ҳар тарафдан бизни ул золим ҳукуматлар,
Иўлимизни кесарди беҳаё фосид табиатлар,
Тараққий йўлига сад боғлаюрди беҳамиятлар,
Ҳақиқат ишламасди, ишлаюрди бизда бидъатлар,
На кўлфатлар чекардик, бир неча бадкор зулминдан.

Саодатга етушдик, лек бизда истиқомат йўқ,
Самарсиз иш, амалсиз бўлдимизроҳи саломат йўқ,
Илм йўқ, гояй йўқ, мақсадга етмакка аломат йўқ,
Адоват ўртамизда ҳукмфармо, яхши одат йўқ.
Қаён борсун бу миллат дод этарға ёр зулминдан.

Ҳаётингдан умидинг бўлса, майли, илма рағбат қил,
Сиёсатдин, синоатдин, хунардин иста, ғайрат қил,
Ўқувдан оқчани қизғонма, ташла тўнни, ғайрат қил,
Уён, Ҳижрон, бу хобингдин, йўқот ашкингни, ғайрат
қил,
Ки шояд қуртулурсан бу чиёну мор зулминдан.

1917

МАЙДОНИ САОДАТ

Бу саодатни биза ҳақ верди,
Биза ҳақ верди бу саодатни.
Яша, ҳуррият, биза ёр ўлдинг,
Биза ёр ўлдинг, яша ҳуррият.

Ҳамангиз ташланғ адоватни,
Адоватни ҳамангиз ташланғ.
Қўла қўл веруб, келинг, ишлайлук,
Келинг, ишлайлук қўла қўл веруб.
Яша, ҳуррият, биза ёр ўлдинг,
Биза ёр ўлдинг, яша, ҳуррият.

Бир ўлунг дейдур биза Қуръонда,
Биза Қуръонда бир ўлунг дейдур.
Қўшилинг дейдур биза пайғамбар,
Биза пайғамбар қўшулуңг дейдур.
На учун бизлар бўлинуб кетдук?
Бўлинуб кетдук на учун бизлар?
Яша, ҳуррият, биза ёр ўлдинг,
Биза ёр ўлдинг, яша, ҳуррият.

Бири дер сунний, бири дер шиа,
Бири дер шиа, бири дер сунний.

Бири дер даҳрий ўқуғонларни,
Ўқуғонларни бири дер даҳрий.
Яша, ҳуррият, биза ёр ўлдинг,
Биза ёр ўлдинг, яша, ҳуррият.

Бири—мулломан, бири бойман дер,
Бири бойман дер, бири—мулломан.
Йўқ ўлуб битсун бизи манманлар,
Бизи манманлар йўқ ўлуб битсун.
Яша, ҳуррият, биза ёр ўлдинг,
Биза ёр ўлдинг, яша, ҳуррият.

Яшасун ёшлар, яшасун бирлик,
Яшасун бирлик, яшасун ёшлар.
Яшасун ёрон бу тараққийда,
Бу тараққийда яшасун ёрон.
Яшасун жумҳур, тилангиз, ёрон,
Тилангиз, ёрон, яшасун жумҳур.
Яша, ҳуррият, биза ёр ўлдинг,
Биза ёр ўлдинг, яша ҳуррият...

«Турон» газетаси. 1917 йил 2-сон.

ӘТМА

Эй миллати нажиб, чиқ эмди ниқобдин,
Үйгон, тур эмди, бир хабар ол офтобдин.
Ётмоқ замони кечди, бу дам иш замонидур,
Чиқди, қүёшни кўр, қора зулмат саҳобдин!
Оlam тўлубди нур ила, сен бехабар ҳануз,
Ётмоқда сенки, лаззат олубсан бу ҳасобдин.
Эй миллат, сенга бу касолат рано эмас,
Қўрқма, бу дамда мулла-ю эшону жанобдин.
Аввалги замонда қўрқар эдинг хону бекдин,
Йўқдур бу кунда сенга ўшал иктисобдин.
Сўқир бошингга келмиш эди мустабидлар,
Кулфат етарди юзбоши, миршаб, мирабдин.
Кетди алар, йўқ ўлди, бу кун ҳуррият бўлиб,
Ҳуэр эт, эмди ўз ҳаётингда этма хунобдин.
Жаҳд ила қил, жадал ўқи ҳар қайси илмдин,
Олғил сабоқи ҳиссани ҳар бир китобдин.
Ҳосили тараддуд ила юғур, ел, замон учун,
Охирда бўлма пурғаму чашму пуробдин.
Ҳижрон, зор ётма деб, эй, миллати нажиб,
Қалқинг! Қониб ичинг ҳуррият шаробидин!

1917

ҲАФАЛИК СОАТДА

Ҳар сонияда ўзга алам, ўзга жафодур кўраман,
Ҳар соат ичинда неча бинг дарду аламдур кўраман.
Ҳар кечи тиларсан ўлажак эртаси равшан,
Ул кундузи кечунда бат(т)ар тоза фанодур кўраман...
Ҳар кун бошинга турфа бало тоши ёғилгай,
Ҳар гўшада бўлсанг-да қудратли қазодур кўраман.
Дерларки, ой(н)инг ярми қаро, ярмиси равшан,
Ўттуз куни ҳам бизга бутун қоп-қародур кўраман.
Дерларки, қиёмат ўлажак жумъя кунидა,
Байрам кунимиз маҳшари ваҳм, рўзи жазодур кўраман.
Ҳижрон ўтадур ҳасрат ила ою-йилимиз,
Ҳар аср биза бир тўда ғам оҳ—наводур кўраман.

1919 йил феврал

ИЗЧИЛАРГА ТОРТУҚ

Изингиз элга армуғон кўринур,
Боқса ҳар кима, сиздан нон кўринур.

Сиздаги руҳ(г)а боқса ҳар инсон,
Кўзига арши осмон кўринур.

Сизни кўрса йўқотгай эл ўзини,
Бошқа дунё, бўлак жаҳон кўринур.

Сизлар Туркистон боласими, айтинг,
Ақл инонмас, дила гумон кўринур.

Сиз қаён эрдингиз бу кундан илик,
Руҳ вераи сизга замон кўринур.

Қуш каби сиз асири эдингиз аввал,
Қуртулишдан бу бир нишон кўринур.

Сиз чиқоргон ул нағмаю фарёд,
Улу(к)ни тирғузон фифон кўринур.

Сайрашинг ўтмайин баҳорингииз,
Келса ёз, ортидан хазон кўринур.

¹. Изчи, изчилар тўдаси — шу йиллари ташкил топган ўқувчи болалар уюшмаси.

Очилинг, эй Ватан гули, очилинг,
Сизга бўйла баҳор қачон кўринур?!

Фунчаларни очай дебон Ҳижрон
Элга кўпдан бери ямон кўринур.

ОЧЛАР ҲОЛИНДАН

Боғда булбул, сайрама,
Гул ишқида йиғлама,
Беко бағринг доғлама,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Келди фасли баҳоринг,
Очилагай гули ёринг,
Фигондир ҳоли зоринг,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Боқ, сарғаймиш юзлари,
Жовдираидир кўзлари,
Жонни ёқур сўзлари,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Молу жондан айрилмиш,
Ўтга тушиб қоврилмиш,
Ватаниндан соврилмиш,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Золим фалак хор этмиш,
Парча нонга зор этмиш,
Балоларга ёр этмиш,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Кўр, ул очни на айлар?
Ахлат ичини ковлар.
Мурдор сарқитни пойлар.
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Тўқлик нелар дедирмас,
Очлик нени едирмас,
Бекор нелар кетирмас,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Ҳижрон, бўл булбули зор,
Инсонлар ҳайвондан хор,

Уйқудин айла бедор,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

1919

БИР ҚАМПИР ТИЛИНДАН

(НЭП даврида)

Чол билан тортишамиз турмуш учун ҳар кечаси,
Ҳар куни жанжалимизнинг чиқадур ўзгачаси,
Ўтмуш ойларда эди турмушимиз ўртагина,
Ушбу кунларда оғирлашди бозор машмашаси.
Ҳар тарафдан чиқадур янги чиқимлар ўралиб,
Вақтида бермасамиз тез ўсадур ўсмачаси.
Иккимизнинг кучимиз йўқ топишға парча нон(н)и,
Чолгинамиңинг ёнида қолмади ҳеч оқчачаси.
Пулимиз борида бозорға борарди югуруб,
Озуқ олиб келар эрди тўлубон тўрвачаси.
Сигирим бор эди, кўз тегдими, сутдан чиқди,
Қоқ бўлиб қолди қошимда осилиб хурмачаси.
Сут сотиб, бир қўй олиб эрдук, уни ҳам сотдик,
Семириб қолмиш эди, катта бўлуб думбачаси.
Үйдаги нарсамизи сотмоға тушди чолим,
Қолмади кўзга илинган чопону кўрпачаси.
«Сирри ва-л-қайроқ» ўлуб рўзага тушди кунимиз,
Йўқ кўмир, фуррак очибдур бола, уй танчачаси.
Болта ўтмас, теша чўлтоқ, ар(р)амизнинг тиши йўқ,
Ҳеч ёрилмайдур эримнинг бу чатоқ тўнкачаси.
Қисқаси, турмушимиз бунча сиқилғон йўқ эди,
Борда ботмон, йўқда йўқча, бизда ҳеч-ҳеч гачаси.

ҲУРРИЯТ МАРШИ

Ҳур бўлуб яша, бир бўлуб яша,
Ҳамла жавобни эмди сан таш(л)а,
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Барча ишчилар — ҳуррият сизинг,
Жаҳл, зулмдан эмди сиз безинг.
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Маърифатинг қур, тезроқ, эй ўғил,
Илм онасидан ҳур бўлиб туғил,
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Ётдинг, ухладинг кўп замон, етар,

Эмди бошингни уйқудан кўтар.
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Ташла уйқуни, ишга ҳозир ўл,
Йўқламас ёринг — санда ҳозир ул.
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Бир кунি келур, дунё қўзғалур,
Лўнда бойларинг кимсасиз қолур,
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Подшоҳ деган маҳв ўлуб битар,
Тахти-тожи ҳам йўқ бўлиб кетар.
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Ушбу яхши уй — ишчилар уйи,
Тезгина бўлур бу уйнинг тўйи,
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Барча, ишчилар, тезда бирлашинг,
Қўлга-қўл бериб, бирга ишлашинг,
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Дўст шод ўлуб, душман огласун,
Сизга қаршилар бағрин доғласун,
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!

1919

ЖАМИЯТЛАРГА АРАЛАШМАГАН ДАНГАСА ТИЛИНДАН

Ташқари чиқмам босиб остонаядан,
Кўчага чиқмам ўтирган хонадан.

Англамайман дард надур, ҳасрат надур,
Билмасман ҳиммату файрат надур.
Мажлис надур... жамият надур,
Нутқ сўйлаб, элга унесият надур.
Тинч ўтиromoқ яхши минг афсонадан,
Тилни тиймоқ яхшидур сўзонадан.

Дунёни сел олса олсун, манга на?
Халқингиз тўфонда қолсун, манга на?
Ўзгалар оламни олсун, манга на?

Бошимизга нўхта солсун, манга на.
Бошга тўқмоқ тушса, шўр пешонадан,
Келса кулфат, кўрмали паймонадан.

Тинч, тошдек ухларам ҳар кечаси,
Айш-ишрат айларам кундуз басе,
Мунча роҳат йўқ жаҳонда ҳеч касе.
Йўқ бошимда жамъият хархашаси,
Бош кўтартмам бул бузуқ вайронадан,
Қамлигим йўқ тентагу девонадан.

Зоҳири мулло билан йўқдур ишим,
Бой билан асло чиқишишмайдур ҳушим.
Яширгани хоҳламайдур турмушим,
Ҳосили, дунёда йўқ дўст бир кишим.
Ўртанурман ўрганиб парвонадан,
Бир мошомман дўстдан, бегонадан.

Менча йўқ олам ишидин англафон,
Қимни кўрсанг, ўз ҳуқуқин билмагон,
Бир киши йўқ ҳақ сўзингни тинглагон.
Бойлар ўлса, оқчани минг-минглагон,
Чиқмаюрлар рестўран, майхонадан,
Кўнгул узмас мадмазел жононадан.

Ҳосили, ҳар кимсадан озорман,
Ҳар бир инсон ўғлидин безорман.
Нотиқ инсондан куйибман, орман,
Файри нотиқларга ул дам ёрман,
Кўнгул узмам кўкнору бедонадан,
Хўп зерикдим суврату афсонадан.

Ҳеч кишида тўғри ният кўрмадим,
Муллада ваъзу насиҳат кўрмадим.
Бойларингда меҳру шафқат кўрмадим,
Оилада истиқомат кўрмадим.
Йўқ айш Туронда бир дурдонадан,
Бир киши йўқ мардуми мардонадан.

«Иштирокион» г. 1919 й. 15 феврал, 70-сон.

ГУЗАЛ БАҲОР

Эй баҳор, олам аро уйғотурсан кукулари,
Уйғотолмассан ва лекин тош юракли турклари.

Кўқдаги йиглар булутлар ой жамолинг(ни) кўруб,
Ердаги ошно салоҳлар янги холингни кўруб.

Гул чаманда очилур ҳар кўн сани(нг) завқинг ила,
Боғда булбул нағмалар айлар сани(нг) савқинг ила.

Мавж уран саҳро юзинда қирмизи ул лолалар,
Мустабидлар дастидан сенга қилурлар нолалар.

Ҳар тарафда турли қушлар чулдирав чаҳ-чаҳлашуб,
Қишини зулмидин санга айлашурлар сирлашуб.

Боғу бўстонда дарахтлар гул солуб, яфров очур,
Ҳар бири олам китобидан сенга сано сочур.

Ер юзи кўкмак бўлуб кўк кийгани бежо эмас,
Зулм ила ўлмиш қишилар чун азо қилмиш ҳавас.

Эй гўзал фасли баҳор! Оғла фақирлар ҳолина,
Очлигиндин гул юзи сўлмиш ғариб аҳволина.

Қурту қушга, эй муруват қилгучи, фасли баҳор,
Не сабабдантурки, инсонлар кезарлар хору зор?!

Тез жавоб бер! Йўқса қилмас кимса сенга илтифот,
Тезгина Ҳижрон бўлурсан, ёз ўтур, санга ўёт.

1919

ЁШ САВДОГАР ТИЛИНДАН ¹

Ўринсиздур, ўгит берманг, ўзим хўп ишни билганман,
Отам қилғон насиҳатни қулоқфа яхши илганман,
Бутун тасдиқи иқроримни танҳо пулға қилганман.

¹ Шеърнинг муаллиф қўлёзма нусхаси ва босма нусхаси мавжуд бўлиб, бир-бираидан фарқланади. Босма нусха («Шапалоқ», «Ёш савдогар тилиндан», «Муштум» ж., 1924, 9-сон)да 4-банд тўла бўлиб, қўйидагичадир:

Жиноят орқасида қўлға тушсам, асқотар оқчам,
Тасодиғдан қамалсам, хатти озодим олар оқчам,
Нўлуқсам захму сифлису балоға дам солар оқчам,
Сифинсам ҳар эшикка ёлбориб йиглар менинг оқчам,
Анисим, мунисим, жоним, таним, доруйи дармоним.

Ушбу нашр учун қўлёзма асос қилиб олинди.

Кўпайтирмоқға пулни ҳажрида бағримни тилганман,
Онам — оқча, тоғам — олтун, отам—чўнтакда червоним.

Ҳазил қилманг менинг бирлан, бу пуллар менга аскардур,
Бири — арслон, бири — қоплон, бириси мисли аждардур,
Ишорат бирла дунё айши қошимға мусаххардур,
Қошимда — ҳуру ғилмоним, шаробим ҳавзи кавсардур,
Эшон-мулло эгилғайлар тўла бўлғонда кармоним.

Зериккан чоғларимда дафъи савдоға чиқарман хўб,
Семиз оту каласка гумбуру ёнимда бир маҳбуб,
Бели нозук, кўзи ферузадек, қадди келишган хўб,
Қиши йўқ ерда юзу лабларидан ўпаман чўлл-чўли,
Қилиб хилватда айшимни юракда қолмас армоним.

Їўлуқсам сўзагу сифлису захма дам солур оқчам,
Баҳоваддин балогардон кўзига чўб солур оқчам,
Сиғинса ҳар эшикға мени ёқлаб ёлборур оқчам,

Анисим, мунисим, жону таним, доруи дармоним.

? йил 12—24 август, Тошканд.

КИМДАН ГИНА ҚИЛАМИЗ?

Ўйланг, ўртоқлар, очуб кўзни, бир атрофа қаранг,
Илму урфон айлаюр бизни(нг) қулоқларни гаранг.
Биз ҳамон уйқуда — фафлатда ўюн-кулги билан,
Бир ёғоч устосини(нг) исмин қўёдирмиз фаранг.
Жондин ортиқ боламиға ўқумоқ бўлса агар,
Жондан узгандек берармиз бир ярим танга аранг.
Бошимиз тегса деворга тақ этиб-да кўз юмуқ,
Билгисиз мия билан ҳар қайда борсанг, биз саранг.
Оз-моз иш билган киши ўртоғига қилмас кўмак,
Ёлборуб борса, қошига тўлғануб қилғай таранг.
Ўзини билмас кишига сўз тушунтирмоқ қийин,
Тошга таъсир айламас сўз кеча-кундуз валдиранг.
Бу билимсизлик билан боргандা ҳолдан тоямиз,
Ҳаққингизни билмасангиз, манга деса галдиранг.
Бу билим денгиз деюрлар, сиз оқин-оқин оқинг,
Аста оқмоқға қаноат қилмасангиз шалдиранг.
Бу маорифнинг тараққий даврида тек ётсангиз,
Мунқариз бўлғунча олам судралинг ҳам шалбиранг.

ЯЛҚОВ ШОГИРД ТИЛИНДАН

Мен мактабга қелмас эдим,
Кирмас, ўқумас эдим.
Мени зўрлаб юбордилар —
Ғарип онам йиғлаб қолди.

Ялло қилиб юргонларим,
Айшу ишрат қурғонларим,
Эсимга тушиб, ёдимга тушиб,
Фикрим-кўнглим бузилиб қолди.

Ўйни-кулги қандай яхши,

Қайфу сафом узилиб қолди.

Қетай десам, юбормийлар,
Қочсам, дезертир қиласалар.
Қасалман деб қутулмайман,
Қайғу-ҳасрат тизилиб қолди.

Қеламан-да тўполон қиласалан,
Тумтарайда эгри тураман.
Коровулда ухлаб қолиб,
Нардудларим чизилиб қолди.

Шогирдлар мени суймайдир,
Мени йўлимга юрмайдир,
Ўқуғин, ёзгин деб қистайлар,
Юрак-бағрим эзилиб қолди.

Ўртоқларим туппа-тузук,
Ўзи ҳам тузук, сўзи ҳам тузук.
Биргина мени қора босқон
Ялқов мия суйилиб қолди.

Чаккам тиришиб қолди,
Хафалам буришиб қолди.
Ғайрат уришиб кетди,
Ялқовлик кўришиб қолди.

¹ Қўлёзмада ўчирилган.

Эй, ернинг шари,
Сен аллақанча
Минг йил илгари,
Сонсиз-саноқсиз
Асрлар бурун
Қүёшдан чақнаб
Чиқған ўт парча,
Ёнғин бўллаги.
Отилғон бир тўп
Ўқига ўҳаш
Бир нарса эдинг.

Қуёш бағридан,
Ўтлар ичиндан.
Тўғанг ўқидек
Юмалоқ бўлиб
Отилиб чиқднинг.
Ул қуёш сендан,
Сен ул қуёшдан
Мангу айрилдинг.

Икки ароға
Айрилик тушди.
Қайтадан қуёш
Сени ўзиға
Тортмоқ истади —
Истиғно қилдинг.
Қочмоқ истаднинг
Икки ароға
Совуқлик тушди.

Ўзбек қизидек
Ўт дengизидан
Қутулғонингға,
Суюнғонингдан,
Қувонғонингдан,
Ўюнчи қиздек
Ўюнга тушдинг,
Ҳавода учдинг.

Очиқ ҳавода,
Еруқ дунёда,

Ўз эркинг билан
Қувнаб-қувониб,
Пирилдоқ каби
Пир-пир айландинг!
Қувнаб яйрандинг!
Гир-гир яйландинг!

Ул ўтлик қуёш
Аждарҳо каби,
Оғизларидан
Оловлар сочиб,
Сени куйдирмак,
Ёндиromoқ бўлди.

Сен бўш келмадинг,
Тутқич бермадинг,
Пириллаб қоҷдинг!
Фириллаб қоҷдинг!
Чунки ул сени
Куйдирмоқ эди,
Ўт қилмоқ эди.
Ёндиromoқ эди.
Ўз моддасиға
Дўндиromoқ эди.

Сен бу паллада
Ўйнаб ялла-ла,
Қуёшдан кўнглиниг
Совифон эди.
Ёлғиз яшашга
Кўниккан эдинг.

Сенинг ишқингда
Ул ўт денгизи
Ҳамон куядир,
Ҳамон ёнадир.
Асло ўчмайдир.
Тинмай ёнадир.
Сен унга асло
Парво қилмайсан,
Раҳминг келмайдир.
Ўз меҳварингда

Үйнай берасан,
Қүёш ҳажрингда
Йиглай бошлайдир,
Кўзин ёшлайдир.
Ул йиғлағонча,
Сен ўйнағонча,
Селоб тўғонлар
Устингга тушиб,
Тавба ясайдир.
Қизғин бағрингга
Сувлар сенадир,
Йиллар ўтадир,
Ойлар ўтадир.
Мулойим кўнглинг

Муздек қотадир,
Тошдек қотадир.
Айланган саринг,
Ўйнаган саринг,
Совуб борасан,
Қотуб борасан.
Бошқа моддаға
Ўтиб борасан.
Охир вужудинг
Совиб қотадир.
Устингда гуллар
Тўлқин отадир.
Хозирда энди
Сен бошқа олам...

«БАҲОР КЕЛДИ» ҚУШИФИ

Ёзувчиси уста шапалоқ,
Куйга солувчи шалпонқулоқ,
Нўтага олғон мажмагил чўлоқ,
Тарқатувчиси чопони ямоқ,
Бостирувчиси «Муштум» юмалоқ,
Тарақа-тарақ, шарақа-шарақ.

Жағига тушур, жиғига тушур,
Фикри бузуқни лунжига тушур,
Қулоғи тагида шовла қайнасун,
Баҳор келди, қизлар куйласун.

Деҳқон тоғантиз омочин тутар,
Ҳўкузин қўшиб ерини титар,
Қичиган еринг қаерда деб
Қулоқ тўранни йўлини кутар.
Таралло лало, таралло лало.

Жағига тушур, жиғига тушур,
Қулоқ «тўра»ни лунжига тушур.
Қулоғи тагида шовла қайнасун,
Баҳор келди — ўтлар ўйнасун.

Бир пора деҳқон дангаса бўлур,
Иш ёқмас бўлиб, ялқовлик қилур,

Ишлаш вақтини ўтқазиб қўйиб,
Аттанга вақтин етқазиб қўюр.
Отини сотур, ҳўкузин сўюр.

Ана ҳангама, мана ҳангама,
Тахта-ўқлоғи йиғиштирилган.
Қанда қоруқ, осуқ хурмача,
Қозон-тъовоқ, кўрпа-кўрпача —
Баҳор кепти, бозорда кўринг!

Баҳор келди, ўтлар кўкарур,
Ўтлар кўкарур, гуллар очилур,
Отлар кишинашур, қўйлар мағрашур.
Ғўнажин бир дам кўзини сузар
Буқаҳон тўра ипини узар.

Қушлар учишуб, чаҳ-чаҳ сайрашур.
Ишчи дехқонлар яйраб ишлашур.
Болта-ўроқ шарақа-шарақ,
Таралло лало, таралло лало.
Булар югуруб, хўрсаниуб қўяр,
Еган ошлари тез бўлур ҳазм.

Ўюн-қўшуқ, ашувла-базм,
Қорни катта бой — Мулла Азим.
Еяр-ичарга балойи азим.
Ўрта дехқону батрак — иккиси,
Ҳамжиҳат бўлиб яшар иккиси,
Учинчиси, Тўртийчиси
Буларга душман булар иккиси,
Таралло лало, таралло лало.
Пешана боғлиқ, қўлларда кетмон,
Эски-туски гимирлашур секин.

Баҳор келди, кетмон ўйнасун,
Дехқон томирин қони қайнасун,
Коллективга тўй ясасун,
Чамоҳқа уза ўтуб яйрасун,
Кўз қувониб, қушлар сайрасун!

ҲАЖВИЁТ¹

¹ «Муштум» журналидан олингани ушбу намуналарни ёш тадқиқотчи У. Холмуҳамедова тайёрлаган.

КҮРНИНГ УЗРИ

Кўзимни оча олмайман!

Очар-очмас кўринатурғон нарсалар маълум.

«Қадимий ёдгорликларни сақлаш қўмитаси»нинг ғайрати билан қанча-қанча пуллар сарф қилиниб бузулғон, ағдарилғон, йиқилғон эски, қадимий ёдгорликлар, мадраса ва жомелар...

Санъат суйгучи, локин халта-чўнтакка жон қурбон қилғувчи аҳли ғайратининг фидокорлиғи орқасида эски Тошкентда миллиардларча пул ҳаржланиб, сўнг битирилган, Жанггоҳ ва Хадра мозорларига кўмилган марҳум театр биноси... Шариф Бухорода «улуг мутахассислар» назорати остида қоп-қоп олтин сарфланиб солинатурғон давлат театрининг режаси бузилиб қолғон бурчаги ва ул бурчакнинг устида қора дастрўмол ушлаб йиғлаб ўтиргон шоир — министр ва унинг ёнида тилини икки қарич чўзиб, «миллий мотам» куйини минғиллаб ётқон машҳур ўзбек бастакори...

Фараз, кўзимни оча олмайман!

1923 йил, 5-сон

БИР МУНОФИҚ ТИЛИНДАН

Мен бир шундай кишиманки, ҳеч кимса
«Сен ёмон!»—деб ҳеч шикоят қилмаган.

Мен шундай бир уста кишидурманким,
Кимса менинг қиласар ишим билмаган.

Халқ қошида диндор бўлиб, дин лофин
Уриб тинмай, «дин-дин!»—дея сўзлайман.

Агар бирор жадид афтлик учраса.

Маорифдан сўзлаб, уни алдайман.

Чунки мени бирор кимса билмайдир!

Мен кимдирман, сира-сира сезмайдир.

Аёғимга махси-ковуш кийганман,

Устимга-да кенг бир чопон илганман.

Ёлғизгина ичдан кийгон камзулим

Калта этиб, мийиқни-да қирқанман.

Ха, ҳа, ҳа, ҳа... Қандай алдаб юраман,
Үзим кимман, уни ўзим биламан.
Менга қолса бирдир ёшу қариси,
Яхши-ёмон оламдаги бариси.
Елғиз менга керак эрур шу қорним,
Будир менинг кеча-кундуз тилагим...
Шул қорнимчун ҳар ишни-да ишларман,
Истар эсам халқимни-да сотарман.

1923 йил, 15-сон.

ЖУЛҚУНБОЙ КАСАЛ

Журналинизнинг бирдан-бир ёзғувчиларидан ўртоқ Жулқунбой қаттиқ оғриб қолғон. Дўхтирларнинг айтишларича, ўртоқ хафақон касалига йўлиқуб, бора-бора бу касали зўрайиб дикқи-нафасга айланган эмиш.

Дўхтирлар бу ўртоқнинг тезда тузалиб кетиши учун ошиғиҷ чоралар кўруб, қўйидаги маслаҳатларни бердилар.

1 — Езув-чиズув ишларидан қўл йиғиб, хуш ҳаволи ерларга саёҳатга чиқиши.

2 — Ҳар кун уч марта «ноз» дорусидан еб туриш.

3 — Китобларни кўп ўқумаслик, ўқугон чоғда ҳам, қизиқ роман-журналлардан кулгилик, кўнгилочар, айникса «Муштум»нинг 14-сониғача ёзилғон эшонлар мазоҳа-касини ўқуб туруш.

Мана шу ишларни қилғоч, ўртоқ Жулқунбой тездан тузалиб қолса керак, деган умиддабиз.

1923 йил, 15-сон.

БИЛИМСИЗ ОЛИФТАЛАРГА

Кўзида кўзойнак, ёврупча кийинган узун бўйли бу йигитнинг сартарош дўконидан ҳозир чиқиб келгани бетини йилтираганидан маълум эди.

У олифта йигит foят виқор билан меним ёнимга ўлтириди. Ёнидан попирус қутисини олиб тутатди. Жуда завқландим. Бу ўзбек миллатининг бир фойдалиқ кишиси, балки улуғ бир адаби бўлсамукин деб сўз қотдим. Пуч ёнғоқ, азбаройи худо, шақир-шуқур. У зот бошқани эмас, ўзининг ким эканлигини билмайдир. Фирт авом, жоҳил. Биргина сурат жойида. Эй, ўл! — дедим. Қиё-

фанг бошинги ёсин,—дедим. Алҳазар, сиздек жоҳил олифтага!—деб тиззамнинг кўзига тупуриб, ўз йўлимга кетдим.

1924 йил, 14-сон.

ҲАҚИҚИЙ МАЪНОСИ

Жамъики бандаларни, балиқ еганда — қилтанофидан асрагил, ё раб.

(Жўра қизиқдан)

Маъноси: Қозиларимиз пора еб қўйиб, жигилдонларидан ўтмасдан қўлға тушиб шарманда бўлишидир.

Жамъики бандаларни терак йиқилишида ёнига қочмай, бўйифа қочишдан асрагил, ё раб.

(Жўра қизиқдан)

Маъноси: Теракнинг ёнига қараб қочиш — янги мактабга бориш, бўйига қочиш — эски мактабга бориш.

Жамъики бандаларни от олиб қочганда, аравадан асрагил, ё раб.

(Жўра қизиқдан)

Маъноси: От олиб қочиш деган сўз, ҳукумат ишида туриб, шишиниб кетган масъул ишчиларга айтиладир. Аравадан асрагил, яъни қинғир келиш, аҳмоқланишдан асрагил деган сўздир.

1925 йил, 8-сон.

ДАНГАСАМАН

Агар мен дангаса бўлмасам эди, Намангач туман (район) Қўшчи раиси Аминжоновнинг қирмажувон сақлаб, ҳаммага гап-сўз бўлиб юрганидан ёзар эдим.

Агарда дангаса бўлмасам эди, 2-халқ қозиси бўлиб ўтган Тожи Раҳмоновнинг Қосимхон, Усмонхон деган болаларни жувон қилиб, эл кўзида ўз-ўзини таъвия қилиб юрганини ёзар эдим.

Агар дангасалик балосидан қутулсан эди, Наманган райсоюзининг иш юритувчиси Абдурауф Қори билан Маъруфхон тўрамнинг Қаландархона масжидидаги бир ҳужрани рестўран қилиб олғонини ёзар эдим.

1925 йил, 15-сон.

Мана бу, сезилмаган ва кўринмайтурғон боққол ёки кооперативнинг, «Фирром»лик тарозуси ёки охиратда гуноҳ, савоб ўлчайтурғон тарозу эмас. Давлат нашриётининг, бир палласига муҳаррирларнинг қимматли фикрларини ва матбаа ишчиларининг тортқон меҳнат машиқатларининг қиймати учун тўланган чақалар билан хорилқулодда чиқимлар учун тўланадурғон чёрвонлар иккинчи палласига китобни солиб тортиб сотадирғон тарозусидир.

Мана бу, патирнон ёки ҳужжат акамнинг ақчадони эмас. Анов наригилари ўйинчиқ ёки матбаа хатоси эмас. Машҳур академикларнинг денгиз кечиб, шўр сув ичиб, куса-куса Баку қурултойидан бўшағон юракларига жойлаб, ҳал қилиб келган масалаларидир.

Мана бу, кўз олдингиздаги лаш-лушлар лабларни қон ичкандек қизил, чиройлик қилишдан ҳам бошқа оир хосияти бор:

Агар бир йигит бир қизни севса, унинг ишқ ўтини ўчириш учун қизнинг лабларига шул юқоридағи майдан суриш керак:

Сўнгра ул йигит қизнинг кўчасидан ўтмай қўяди.

Ҳозирда шоирларимизнинг ишқ фикрлари ҳам шул мойға қўшилиб кетгани учун бундан бўёқ ҳар ерда бундай ишқий шеърларга учраш «Маориф ва ўқитғучи» журналининг адабиёт музасидан бошқа жойда топини эҳтимоли бўлмай қоладир.

1926 йил, 29-сон.

САМАРҚАНД

Куилардан бир кун йўлим Шайбонийхон мадрасаси олдидан тушиб қолди. Йўлимни топиб олиш умидида тупроқларни элаб турғон эдим, эсимнинг тилагига, у ердаги таълим ва тарбия курсида ўқиб турғон оғайнинлар чиқиб қолди. Бир кўриб ўтай деб кирган эдим, ҳайтовур: «Сан фарғоналиклар ўзингга тортдинг, ғалча тожиклар фалон қилдинг!!»—деган сафсаталарнинг ниҳоят сергўшт, серёғ жойидан насибадор бўлиб қолдим. Тўполонлар ҳаммаси мажлис учун тўпланғон ўртоқларнинг мажлис очилғунча қилиб турғон эрмаклари экан. Хайтовур рўзномадаги масалаларни кўришга фурсат қўймасдан аразлаб, тортишиб, кета қолдилар. Таълим-

тарбия кишиларида шундай группабозлик бўлишига
ҳайрон бўлиб қолдим.

1926 йил, 33—34-сон.

ОХИРЗАМОН АЛОМАТИ

Замона охир ўлса, эй биродар,
Чиқар ҳар турли ишлар, айла бовар!

Бухорода туғилгай бир улуғ эшон,
Унинг исми мукаммал Ибни Бурҳон.

Зарафшон вақфида бўлғой мудир ул,
Ҳамоқат гулшанида беназир ул.

Унинг ёши бўлур олтмиш яна уч,
Ато қилғай худо шаҳвонидан куч.

Хотинлиққа олур ўн уч яшарни,
Қилур ҳайрон бу ишларда башарни.

Жен отдел билгай-у, қилғой риоя.
Ривож олғай бу ишлар поя-поя.

Ҳазорон алҳазар ундоқ замондан,
Жаҳонда қўзғолур оғат ёмондан.

1926 йил, 35-сон.

МАНИ МУХБИР ДЕЙДИЛАР

Кўп кишилар каминангизнинг бўйнига мухбирлик чамбарагини ташлаб, мачитнинг томидан йиқитмоқчи бўлдилар. Ваҳоланки, манда мухбирликка лаёқат ёки қобилият деган нарса таги билан йўқ.

Мен мухбир бўлсайдим: бутун қинғир-қийшиқ, эгри-бугри, эпақага келмайдирган лаш-лушларни йиғиб, узун бир карнай ясар эдим-да, матбуот майдонига чиқиб, ҳақиқат замзамасига тўғри келмаган машқларни чалиб, кўп кишиларнинг эсини чиқариб қўяр эдим, афсуски, ман, мухбир эмасман.

Мухбирликка салгина лаёқатим бўлганда: Бухоро амирининг сарқитхўрларидан бўлган Қосимовнинг қўй терисига ёпиниб, Зарафшон вақфидорасида ижара шуъба мудири бўлиб, ўзининг эътиборини кўтариш мақса-

дида бир-икки европаликларни ўзига тарафдор қилиб, мудириятга ва фирмә аъзоларига қарашли қилиб юрганини ёзиб, масхарасини чиқарар эдим.

Агар менинг мухбирлик ҳунарим бўлса эди, вилоят ҳуқуқшуноси ўртоқ Масловни конъяк нўш қилиб, ҳар кун қип-қизил маст ҳолда келиб, катта ижарачиларни қарздор бўлганидан фойдаланиб, уларга ўзларини азроилдек қилиб кўрсатиб, қулай келган вақтда «червон қистириш» деган ҳунарларининг бўлиб туришини ҳам, ижарачилар билан ака-ука оғиз ўпишиб, зиёфатларини еб, қаймоқлашиб юрганларини ҳам ёзиб, тутунларини кўкка чиқарар эдим.

1926 йил, 40-сон.

ИБРАТ ОЛДИК

Тушимми, ўнгимми? Таъбирларини Калвак маҳзум қилсинлар. Тушимиз ўнг чиқса, ҳар мозорға биттадан қўтириб эчки ҳадя қилғонимиз бўлсин, чунки:

кўрган кўзларимизга ҳам ишонмай қолдик. Холам тўқ-қиз жуп Ҳасан-Ҳусан туғиб ташладилар. Жигарсўхтадардан бизларким: Акбар Азимов, Мирсиддиқ Муҳаммадиев, Турғун Думалоқлар дермиз:

кўнглимизнинг ёнғон ўтини пастламоқ мақсадида 2—3—даражада ойлик оладирғон бедаволардан 4 сўмдан пул йиғиб, 5 челак (100 бутилка) пива, 10 та оқидан олиб, Йўлчи Азаматовнинг боғида қўй сўйиб қилғон зиёфатимиздан ибрат олдик.

Шунча ҳаракат қилиб муродга етолмай, извош кирага сур бўлиб, бозорда жиққамуш ёқа тутишиб, жириллашқанимиздан ибрат олдик.

1926 йил, 40-сон.

ЛАВАНД БОТИРЛАР

Бухоро милисаларидан жудаям ёлчидик. Наҳотки милиса Худоёрхоннинг лавандидек шалвираган бўлса? Милисаларимизнинг тезкорликлари устига шаробхоналар тараққий қилиб, икки оёқлик қутурғон итлар саноққа сифмай кетди. Қайси жинкўчага кирсангиз, кунига ўн саккизта пиёнини учратмасангиз, Баҳовутдин пиirimининг арвоҳлари сизни урсин.

Кошки бу қутурған итваччалар тинчгина кайфу сафосини сурса, кўринган жўнибўш шавладаҳанларининг

лунжига тушириб, ҳаммани дабдала қилиб юборадир. Бу боқеани кўриб турган ҳалиги жин ботир, лаванд ми-лиса поччамни шу минутда безгак тутадир-да, ўзларини настқамга тортадирлар.

Тангрининг бемаҳал лутфу карамига қул бўлай. Бечора шавладаҳан «бамаъни(лик) қилиб» лунжига нога-ҳоний насибани еб бўлғондан кейин дард устига чипқон, яра устига туз дегандек «ҳозир бош, нозир бош» деб, юракни тоғдек қилиб милиса акаси ҳозир бўладилар!

Хўш, нима гап ўзи, демайсизми? «Бояги урушканлар қаёққа кетди?», — деб эгов қилишни қўяберасиз. Начора ва на илож. Тажангликнинг зўридан: «Бемаҳал арвоҳга фотиҳа йўқ», — деб жавоб қайтарасиз. Манави бизнинг бир пардалик комедиямизга кулмаганинг уйи куйсин.

1926 йил, 41-сон.

ЭСКИ БУХОРОДА ЯНГИ АШУЛА

Арзимни айтай «Муштум» акоға,
Қилсун тараҳҳум мендек укоға.

Қўзлари чўлпон, Қори Сайджон,
Қош қоққаниға жонлар садоға.

Кўчқор акангман, ишқингда сарсон,
Қамиса бўлубон, чиқсан далоға.

Бўлсак иковлон Очилға меҳмон,
Йчсан виножон нашъу намоға.

Мастликни қилсан тонг отқонича,
Етсан уруниб, ҳар муддаоға.

Ёр қаҳр қилса, солиб қовоғин,
Мастликда бўлғон турлук хатоға.

Куллуқча қилсан.....
Ўзрумни ёссан, қоши қароға.

Сизларга банда шоир қулингиз
Юз жони бирлан машғул дуоға.

1926 йил, 43-сон.

ҲАР ХИЛ БАЛО БҮЛҒУМ КЕЛУР

Бошим калдир, таъбим нозик, аё, дўстлар,
Ҳар кун битта янги хотин олғум келур.

Ёшим етиб олтмиш бирга, қартанг чолман,
Баҳовуддин суд раиси бўлғум келур.

Улиб қолса эски хотинвой-вой, дўстлар,
Қайта бошдан дунё сари келгум келур.

Учта-тўртта ўғлум бордур ўзимга тенг,
Шу ҳолимға ёш қизларни олғум келур...

Хотин олсам, билиб қолса, амалдорлар,
Енг учида назру ниёз бергум келур...

1927 йил, 2-сон

СОҚОВ РАПОРТ

«Камбағал дэхқон» газетасининг 22 январда чиққан 10-сонини дэхқонлар ўқиб ташлагандирлар, албатта. Унда камбағаллар орасида ишлайтурғон раҳбар томонидан «Камбағал дэхқон» идорасига юборилган «рапорт» босилиб ўтди. Рапорт газетада босилиб чиққанда жуда ҳам соқовлашиб кетиби. Биз унинг сарлавҳасидаги «Партия ёрлувларини бажарамиз» деган «қисқача» хатолари устида вайсаб ўтирамаймиз.

Унинг («Камбағал дэхқон»нинг, албатта) ойига 500 сўм олатурғон «адабий» ходимлари шу пул бадалига Афандининг ковши сингари жумлалар тузиб берадилар:

— «Қўқон шаҳар район Ўрта Осиё бюроси ва ҳунармандлар союзи ВКП(б) Марказком Ўзкомпартия марказкомининг камбағалларни уюштириш ҳақидаги қарорини амалга ошириш асосида кустар артилларида камбағаллар гурухлари турли ишларинг ўтказиб, тубандагича амалий ишларини қилди...»

Агарда хафақонга йўлиқмаган бўлсангиз, буни ўқигунча асабий томирингиз елкангизга чиқиб кетгандир. Хайриятки, «Камбағал дэхқон» бошқармасида бир вагон ишчилар бор. Бўлмаса нима қилар эдик?

Биз, шу мешова аралаш гап аталани ўз лавзингизга ҳавола қилдик. Токи рапортимизни қабул қилгайсиз, деб «Аб».

1931 йил.

ИЗОҲЛАР

«Адабиёт ёхуд миллий шеърлар»дан биринчи жуз.

Дастлаб 1909 йилда Тошкентда Ильян типо-литографиясида босилган. 1912 йилда—иккинчи, 1914 йилда—учинчи, 1916 йилда—тўртинчи нашри амалга оширилган. Тўплам антология характеристида бўлиб, унда бошқа шоирларнинг ҳам шеърлари бор. Биринчи нашрида ҳар бир шеърнинг вазни кўрсатилган. Совет даврида шоирнинг бошқа асарлари сингари ундан ҳам айрим намуналар муаллифнинг 1979 йилда чоп этилган «Тошкент тонгги» тўпламига киритилган эди.

Қисқартириб нашр этилмоқда.

Иккинчи жуз.

Советларга қадар уч марта (1912, 1915, 1917) босилган. Кейинги 80 йил давомида биринчи маротаба тўлиқ эълон қилинмоқда.

Учинчи жуз.

1917 йилга қадар икки марта чоп этилган. Иккинчи нашр 1916 йилда Фуломия матбаасида амалга оширилган.

Айрим қисқартишлар билан чоп этилмоқда.

Тўртинчи жуз.

1916 йилда Фуломия матбааси (Орифжонов литографияси) да босилган. Ношири: Мактаб кутубхонаси.

Айрим қисқартишлар билан эълон қилинмоқда.

Мактаб гулистони

1916 йил Тошкентда Яковлев литографиясида босилган. Ношири: Мирзаолим Мулла Рустамбек Юсуфбек ҳожи ўғли.

Муаллиф уни «Миллий шеърлар»нинг 5-жузи деб изоҳлайди.

Тўлиқ эълон қилинмоқда.

Мардикорлар ашувласи

1917 йилда Орифжонов литографиясида босилган. «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» мажмуасининг 6-жузи. Муаллиф шундай изоҳлайди: «...Биринчи тўда мардикорларни жўнатмоқ учун чиқишида ясалган намойишда Тошкентдаги театруга маҳсус «Турон» тўдаси тарафидан турли латиф кўйларда ўқулган эди. Кўб кишилар илтимос қилуви сабабли жамъ қилиниб, нашр қилинди. Ва бошқа бир неча шоирларнинг ёзган шеърлари ўзларининг рухсатлари ила ушбу адабиётга илова қилинди».

Тўпламдаги шеърлардан айрим намуналар берилмоқда.

«Чаҳор китоб» — мадрасаларда ўқитиб келинган тўрт қисмдан

иборат дарслик китоб. Форс тилида. 1,2,3-қисмлари шариат қондаларига оид бўлиб, назмда ёзилган. 4-қисми эса Имом Бухорийнинг «Ал-жомиъ-ас-саҳиҳ»идан олинган ҳадислардан иборат.

«Сабот-ул-ожизин» — муаллифи Сўфи Оллоёр. Шаръий қондадар ва диний насиҳатлардан иборат. Шеърий йўсинда, ширали тиљда ёзилган. Ўзбекча. Шунинг учун ҳам дастлабки босқичдаги мадраса талабаларининг севимли китобига айланган.

«Навоий» — Низомиддин Амир Алишер Навоий (1441—1501) нинг асарлари кўзда тутилмоқда.

«Фузулий» — Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий (1498—1556), улуғ озарбайжон шоири ва мутафаккири. Озарбайжон тилидан ташқари форс ва араб тилларида ҳам ижод қилган. Шеъриятда Жомий ва Навоий анъаналарини давом эттирган. «Муҳаббатнома», «Лайли ва Мажнун», «Матлаъ-ул-эътиқод», «Суҳбат-ул-асмор», «Бангубода», «Ҳафт жом», «Сиҳнат ва мараз», «Анис-ул-қалб» каби асарлари бор. Мадрасаларда асосан «Девони Фузулий» ўқитилган.

«Хожа Ҳофиз» — Шамсиддин Муҳаммад Хожа Ҳофиз Шерозий (1325—1389). Машҳур форс шоири. Фазаллари билан Шарқу Ғарбда таниқли. Навоий бу шоир ҳақида, ғазал жанрининг мислсиз ва тенги йўқ устаси, деган бўлса, олмон шоири Гёте унинг фазаллари ҳақида: «Бир марта маъносини англаган киши учун у бутун умрга энг севикли йўлдош бўлиб қолади», — деб таъриф беради. Ҳофизнинг девони ииқилобгача мадрасалар дастуридан мустаҳкам ўрин олган эди.

«Бедил» — Мирза Абдулқодир Бедил. 1644 йил Бенгалияниң Азимобод шаҳрида туғилиб, 1721 йилда Деҳлида вафот этган. Шарқ ҳалқларининг буюк шоири ва мутафаккири. Ўз даврининг «Маликуш-шуаро»си. Муҳлислари томонидан «Абул-маоний» (маънолар отаси) ҳам деб ном олган. Бедил 130 минг мисрадан ортиқ шеърий ва эллик босма табоқдан зиёд насрый асарлар яратган. Шоирнинг «Тилсими ҳайрот», «Таркибот ва таржеъот», «Муҳити Аъзам», «Тури маърифат», «Ишорат ва ҳикоёт», «Мактублар», «Чор унсур», «Нукот», «Ирфон» каби йирик фалсафий асарлари мавжуд.

«Маслак-ул-муттақийн» — шоир Сўфи Оллоёрнинг фиқҳга оид китоби. Форс тилида. Шеърий.

«Баёз» — асримиз бошларида кенг тарқалган шеърий мажмуулар кўзда тутилмоқда. Баёз — бирор шоир томонидан таркиб берилган шеърий тўпламларининг бир тури.

Абу Бакр—Абу Бакр Сиддиқ Абдуллоҳ ибни Каҳофа ибни Умир. Маккадаги Қурайш қабиласининг Тамим уруғидан. Отаси Усмон (лақаби Абу Қуҳофа) бўлиб, ҳам ота, ҳам она (Уммул Хайр) томонидан сулоласи пайғамбаримизнинг сулолалари билан Муррада бирлашади. Расули Акрамдан икки ёш кичик. Олтмиш уч ёшда вафот этганлар. Унга пайғамбаримиз Абдуллоҳ (Аллоҳнинг қули) исмини берган эдилар. Бироқ мусулмонлар орасида «Абу Бакр»

лақаби билан танилгани учун «Абдуллоҳ» исми унудилиб кетган. Илк фарзандига нисбат берилиб «Абу Бакр (Бакрнинг отаси) дейилган. Исломни биринчилардан бўлиб ҳеч тарааддудсиз қабул қилгани ва Расули Акрамнинг меърожларини эшишибоқ тасдиқлагани учун «Сиддиқ» унвони берилган Қизи Ҳазрати Ойшани (р. а.) Расулуллоҳга никоҳлаб бёриб, қариндошлик ришталарини боғлаган. Исломий ҳаж қилинган вақт Расули Акрам Абу Бакрни ҳаж раиси қилиб Маккага жўнатганлар. Пайғамбаримиз хасталаниб ётган пайтлари жамоатга имомлик қилиш Абу Бакрга буюрилган. Ҳатто Расули Акрам ҳам бир марта Абу Бакрнинг орқасига ўтиб намоз ўқиганлар.

Абу Бакр Сиддиқ «Хулафои рошидин» — (тўғри йўлдаги халифалар)нинг ҳамда Ашшараи Мубашшаранинг (яъни, ҳаётлик чоғларидаёқ жаннатга киришлари ўзларига муждаланган ўн зотнинг) ҳам биринчиси бўлдилар. Халифалик даврида Қуръони карим оятларини биринчи бўлиб тўплагани учун «Жомиъул Қуръон» (Қуръонни жамлатган) деган шарафли номга сазовор бўлди. Исломий китобларда Расули Акрамдан 142 та ҳадис ривоят қилганилиги ҳақида маълумотлар бор. Ҳасади пайғамбаримизнинг «Ҳужрай Саодат» дейилган мақбараларида дағн этилган.

Умар (р. а.)—Умар ибн Ҳаттоб Пайғамбарликнинг олтинчи или қирқинчи бўлиб Исломга кирган. Хулафои рошидиннинг иккинчиси. Тўғрини эгридан ажратиша ўта ҳассос ва одил бўлганлигидан лайғамбаримиз алайхис-салом унга «Форуқ» деб ном берган эдилар. Сулоласи тўққизинчи отада (Каъбада) пайғамбаримизнинг сулоласига бирлашади. Ўттиз уч ёшда Исломга кирди. Пайғамбаримиз сингари олтмиш уч ёшида вафот этди. Расули Акрамнинг энг яқин маслаҳатчиларидан бири Абу Бакр, иккинчиси Умар бўлган. Үн икки масалада илоҳий ваҳий Умарнинг раъийига мувофиқ тушган. Умар фикр-мулоҳазасини, ҳатто бу мулоҳаза Ҳазрати Пайғамбарнинг раъйларига зид бўлса-да, очиқ гапираверарди. Пайғамбаримиздан кейин Йслом бирлигини сақлаб қолишида буюк хизматлар қилди. Қуръони каримни тўплаш ишини Абу Бакрга эслатган ҳам Умар эди. Абу Бакр ҳаётлиги чоғида Умарни халифаликка номзод ўлароқ кўрсатди ва Умар иккинчи халифа бўлди. Унинг халифалик даврида Сурия, Фаластин, Миср, Эрон каби мамлакатлар Йслом чеграсига қўшилди. У ерларда мажусийлик олови ўчирилди. Расули Акрамнинг ҳижрат ҳодисаси мусулмонлар тарафидан тақвим боши ўлароқ қабул қилинди (17/638 й.).

Ҳазрати Умар (р. а.) ҳам Расули Акрамнинг «Ҳужрай Саодат» деб аталувчи қабрлари ёнинга кўмилди.

Усмон (р. а.)— Ҳазрати Усмон ибн Аффон. Қурайш қабиласининг уммавий гуруҳидам эди. Расули Акрамнинг сулолалари билан бешинчи отада (Абдуманнофда) бирлашади. «Собиқуни Йслом» дейилган ва Ҳазрати Хадичадан кейин мусулмон бўлган маккалик

саккиз зотдан тўртингчиси, Абу Бакрнинг далолати ила мусулмон бўлган беш зотдан биринчиси эди. Ашшараи Мубашшарадан (яъни, ҳаётлик чоғларидаёқ жаннатга киришлари ўзларига муждаланган ўн зотнинг) биридиirlар. Ҳижратдан қурқ етти йил олдин туғилган, саксон икки ёшида шаҳид қилинган (м. 656 й.) Расули Акрамнинг кўёвларида. Аввал Руқайя исмли қизларига, унинг ўлимидан кейин Умму Гулсум деган бошқа қизларига ўйлангани учун унга «Зуннурайн» (икки нур соҳиби) деб ном берилган. Хулафои рошидиннинг учинчиси (24/644 й.) ўн икки йил адолат билан халифалик қилиб, мелодий 656 йилда шаҳид бўлган. Ҳазрати Усмон чиройли ёзар ва чиройли ўқир эди. Пайғамбарликнинг ваҳий котибларида, яъни пайғамбаримизга келиб турган илоҳий хабарларни ёзиб боргандардан. Ҳазрати Абу Бакр тўплатган Қуръони карим нусхаларини қўпайтириб, ҳар ёнга ёйганлиги сабабли унга «Ноширул Қуръон» васфи берилган. Ҳазрати Усмон Расули Акрам (с.а.в):дан 146 та ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳайдар — Али ибн Абу Толибининг лақаби. Ҳазрати Али (р. а.) жаноби пайғамбаримиз каби Қурайш қабиласига мансуб Ҳошимий уруғидан. Расули Акрамни ёшликларидан ўз ҳимоясига олган амакилари Абу Толибининг ўғли. Абу Толибининг оиласи катта, моддий аҳволи оғир эди. Шунинг учун ҳам Сарвари Олам Хадичага ўйланганида ишларидан кейин беш яшар Алини ўз қарамоғларига олдилар. У зотнинг тарбиялари билан вояга етди. Ҳазрати Али ўн яшарлигига «Собиқуни Ислом»нинг иккинчиси бўлиб, Ҳазрати Хадичадан кейин мусулмон бўлган. У зот ҳам Ашшараи Мубашшарадан. Хулафои рошидиннинг тўртингчиси. Бироқ халифалиги (35/656—40/661 й.) иччи исёнлар авж олган паллага тўғри келди. Натижада халифалик иккига бўлинди: Шом халифалигига Муовийя, Кўфа халифалигига Али (р. а.) бир-бирларининг халифаликларини қабул ва тасдиқ қилдилар. Бироқ Кўфа халифаси Али (р. а.) олтмиш уч ёшида шаҳид бўлди. «Машҳади Али» деб номланувчи қабри Кўфанинг гарбида.

Ҳасан бирла Ҳусайн — Ҳазрати Али ибн Толибининг эгизак ўғиллари. Пайғамбаримизнинг (с. а. в.) неваралари. Ҳазрати Али шаҳид бўлганидан кейин Ҳасан Кўфада халифа этиб тайинланган. Лекин орадан олти ой ўтгач, Ҳазрати Ҳасан ўз ихтиёри билан халифалик ҳуқуқларини Шом волийси Муовийяга топширади ва бу билан Ислом бирлигини қайтадан вужудга келтиришга хизмат қилади. Пайғамбаримиз (с. а. в.) бу неваралари ҳақида: «Бу ўғлим сайдидир. Умид қиламанки, бу билан Аллоҳ икки Ислом жамоатининг орасини ислоҳ айласа!», дея марҳамат қилганлар.

Муҳри Сулаймон — Сулаймоннинг муҳри. Сулаймон Ҳазрат Довуд (а. с.)нинг ўғиллари. Аллоҳ таоло у кишига ҳам пайғамбарликни, ҳам бутун жонзодлар устидан ҳукмронлик этмоқни мусассар қилган. Аллоҳнинг инояти билан Сулаймон алайҳис-салом жа-

мики махлуқлар билан тиллашиш қобилиятига ҳам эга бўлганлар. «Муҳри Сулаймон»дан мурод Сулаймон даражаси, мартабаси демакдир.

Жамшид — Пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳнинг исми.

Абу Жаҳл — Абдулҳаким Амр ибн Ҳишом. Муҳаммад (с. а. в.) даврларида Исломга қарши курашган Макка зодагонларидан бири. Исломни қабул қилмай бутпарастлигича қолгаилиги сабабли унга Абу Жаҳл яъни «жаҳолатнинг отаси» деб ном қўйишган. 624 йил Бадр жангидаги ҳалок бўлган.

Язид — Уммавийлар сулоласининг асосчиси Муовийянинг ўғли. Уммавий халифа.

Қорун — Мусо алайҳис-салом даврларидаги Фиръавиннинг вазири. Ниҳоятда бой ва такаббур инсон бўлиб, Мусо (а. с.)нинг диний даъватларига қарши иш тутганлиги учун Аллоҳнинг ҳукми билан ер ютиб юборади. (Бу ҳақда қаранг: Қуръони карим, «Қасос» сурасининг 76—81, «Анкабут» сурасининг 39-оятлари).

Бино қилиб икки оламни ҳазрати Файйоз,

Туфайли ҳазрати кавнайн Сайиди барно.

Юборди ер юзига бир неча паямбарлар,

Ароларинда эди афзали Ҳабиби Худо.

Файйоз — файз соҳиби, яъни Тангри таоло.

Ҳабиби Худо ёки Ҳабибуллоҳ — Аллоҳнинг суюкли дўсти. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с. а. в.)нинг сифатлари. Байтдаги икки олам (кавнайн)нинг сабабчиси (туфайли) ва «Сайиди барно» сўзлари ҳам уларга алоқадор.

Атомиз Одаму Ҳавони қўювди жаннатига,

Туширди ер юзига, айлаб әрдиларки хато.

Хато шундан иборатки, Одам ато билан Момо Ҳаво шайтоннинг васвасаси билан жаннатда тақиқланган мевадан истеъмол қилишган. Оқибатда бу хатолари учун жаннатдан ерга туширилганлар.

Бирини қавмини тўфон ила ҳалок этди.

Нуҳ алайҳис-салом ўз қавмини иймонга чақирди. Лекин кўпчилик ширку залолатдалигича қолаверди. Улар Аллоҳнинг пайғамбарига кўп озору ийзо етказдилар. Нуҳ (а. с.) иймонсизларни Аллоҳнинг ҳукмига ҳавола қилди ва Аллоҳнинг иродаси билан оқниоққа, қорани-қорага ажратувчи бир тўфон турди. Кофиirlарнинг барчаси ҳалокатга учради, мусулмонлар эса Нуҳ кемаси туфайли омонлик топдилар.

Бирини қавмини қилди ҳалок сарсар ила.

Сарсар — кучли шамол. Ҳуд алайҳис-салом Од қавмини фақат Аллоҳгагина ибодат қилишга буюрдилар. Залолатга ботган қавм ўз бутларига сифинишни давом эттираверди. Шунда Аллоҳ таоло уч йил қурғоқчиликни ирода этди. Бу огоҳлантириш эди. Лекин

Од қавми ўз билганидан қолмади. Ҳуд (а. с.) Аллоҳ буйругига билан ўз аҳли билан бу қавмни тарк этдилар. «Аъроф» сурасининг 72-оятида бу ҳақда шундай дейилади: «Бас, Үнга (Ҳудга) ва у билан бирга бўлган (мўъмин) зотларга Уз раҳмат-марҳаматимиз билан нажот бердик...» Од қавмининг тақдири ҳақида эса «Ал-ҳаққа» сурасининг 6—7-оятларида шундай хабар берилади: «Энди Од (қабиласи)га келсак, бас, улар бир даҳшатли, қутурган бўрон билан ҳалок қилиндилар. У (бўронни Аллоҳ) уларнинг устига етти кечага ва саккиз кундуз ҳоким қилиб қўйдик, энди у жойдаги қавмни худди чириб — ичи бўшаб қолган хурмо дараҳтигининг танаси-дек қулаб, ҳалок бўлиб ётганларини кўрарсиз».¹

Бирига тош ичидан тева чиқди, туғди боло.

Самуд қавмидаги мушриклар Солиҳ алайҳис-саломдан мўъжиза кўрсатишни, яъни бир катта тошнинг ичидан болалик тухчилашини талаб қилишиди. Солиҳ (а. с.) Аллоҳнинг изни билан мазкур мўъжизани кўрсатиб, ҳақиқатан, илоҳий пайғамбар эканликларини исботладилар.

Бирини оташа отдурди құдрати бирла,

Бирини қавминин зеру забар қилиб Мавло.

Утга (оташга) ташланган пайғамбар Иброҳим алайҳис-саломдирлар. Подшоҳ Намруд улкан гулхан ёқтириб, унинг ўртасига Иброҳим (а. с.)ни ташлашини буюради. Аллоҳнинг инояти билан Ҳазрат пайғамбар тушган жой гулзорга айланади ва олов таъсир қилмайди. Намруднинг давлати эса-остин-устун бўлиб кетади.

Бирини қилди ўн икки ўғул ила хушҳол.

Сўз Ҳазрати Яъқуб алайҳис-салом ҳақида кетмоқда.

Асири Юсуфи Яъқуб Юсуфина адo.

Юсуф алайҳис-салом ҳақидағи қиссаларни эсланг.

Синор ҳақинда бирин саҳт айлади ранжур,

Балога собир экан, берди охирида шифо.

Ривоят қилишларича, Айюб алайҳис-салом ўз қавмлари ичидаги етарли даражада бой, серфарзанд, келишган, хуллас, ҳеч бир томондан камчилиги йўқ инсон эдилар. Тангри таоло ана шундай кишини пайғамбарликка кўтариш учун синов тариқасида уни дастлаб молу дунёсидан, сўнгра аҳли аёли ва фарзандларидан жудо қилиб, ўзини оғир хасталикка мубтало этди. Айюб (а. с.) буларнинг барчасини Аллоҳдан деб билдилар ва фақат унинг Үзидангина мадад сўрадилар. Бу ҳолат ва унинг натижаси ҳақида «Анбиё» сурасида шундай маълумот келган: «Айюбнинг Парвардигорига нидо қилиб: «(Парвардигорим), мени бало ушлади, Үзинг раҳм-шафқат қилувчиларнинг раҳмлироғидирсан»,—деб илтижо қилган пайтини (эсланг). Бас, Биз унинг (дуосини) мустажоб қилиб, ундаги зиён-

¹ Қуръони каримнинг ўзбекча изоҳли таржимасидан фойдаландик. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур.

заҳматни кетказдик, ҳамда Ўз ҳузуримиздан меҳрибоилик кўрса-тиб, барча ибодат қилгучиларга эслатма-ибрат бўлсин, деб (Айюб-га) аҳли оиласини ва улар билан қўшиб яна ўшаларнинг мислича бола-чақа ато этдик». (83, 84-оятлар).

Бирин қўлинда темир мум каби эрир эди.

Довуд алайҳис-салом кўзда тутилмоқда.

Бирини ҳукми остинда эрди боди сабо.

Боди сабо, яъни субҳ эпкининг ҳукмфармодик имтиёзи берилган зот Сулаймон алайҳис-саломдирлар. Сулаймон (а. с.) Аллоҳ таолодан фақат ўзларигагина хос бўлган неъматлар беришни сўраган эдилар. Аллоҳ уларнинг дуоларини ижобат этиб, эрталабки ва кечки шамолни уларнинг инон-ихтиёрига топшириб қўйди. Бу ҳақда «Сод» сурасининг 36-оятида шундай дейилади: «Бас, биз унга унинг амри билан у истаган томонига майин эсаверадиган шамолни бўйинсундирдик».

Аъламу сирри хафо — махфий сирларни билувчи, яъни Таңгри таоло.

Ойни иккига бўлдингиз айлаб ишорате.

Ҳижратдан беш йил илгари рўй берган бу воқеа Муҳаммад (с. а.в.) кўрсатган жуда кўп мўъжизалардан бири. Қурайш раисларидан Валид ибн Муғири, Абу Жаҳл, Ос ибн Вонл ва бошқалар Расулуллоҳ олдиларига келиб: «Мана шу тўлин Ойга ишорат қил, иккига бўлинсин, шунда сенинг пайғамбарлигингга ишонамиз», — дейишади. Пайғамбарамиз (с. а. в.) ўн тўрт кунилик Ойга бармоқлари билан ишорат қилган эдилар, Ой иккига бўлиниб, бир бўлаги Жароъа тогининг тўғрисига келиб турган ва бу ҳолат икки соат давом этган.

Оқёнусиё — Океания

Мансур — машҳур сўфий Аҳмад ибн Ҳусайн Мансур Ҳајлож. Байзо шаҳрида туғилган. Ҳалифа Муқтадо замонида зоҳиран шариятга муҳолиф фикрлари учун ҳижрий 306 йилда фақиҳлар фатвоси бирла Бағдодда ўлдирилган.

Кўҳкан — тоғ қазувчи. «Фарҳод ва Ширин»даги Фарҳоднинг лақаби.

Доро — Каёнийлар сулоласининг охирги ҳукмдори бўлган Эрон шоҳи. Милоддан 330 йил илгари вафот этган.

Хисрав — Хисрав Парвиз ибн Ҳурмуз. Сосонийлар сулоласига мансуб подшоҳ.

Жамшид жоми — ривоятларга кўра Пешодийлар сулоласига мансуб подшоҳ Жамшид иккита жом (қадаҳ) ясаттирган. Улардан биттасининг майи ичган билан тугамас экан. Иккинчиси эса «Жоми жаҳоннамо» аталган бўлиб, ундан май ичайтган пайтда дунёдаги барча ҳодисалар акс этиб турар эмиш.

Кисро — Эрон шоҳи Анушервон.

Маъмун — 813—833 йилларда Бағдодда ҳукмронлик қилган аббосий халифа. Хорун-ар-Рашиднинг ўғли.

«Утлубу-л-илми ва лав би-с-Сини» — Хитойдан бўлса-да илм талаб қилинглар. Ҳадис.

Луқмон — Луқмони Ҳаким. Қаёний шоҳ Қайқубод даврида яшаб ўтган машҳур табиб ва донишманд.

Афлотун, Фалотун — қадимги юонон файласуфи Платоннинг шарқона номлари.

Адҳам — Иброҳим Адҳам. Машҳур сўфийлардан. Дастлаб Балхда ҳукмронлик қилган. Сўнгра тожу таҳтидан воз кечиб, фақир ҳолатда Ҳақ ўйлига кирган. Вафоти 777 мелодий сана.

Ашъиё — Юнус алайҳис-саломдан кейин Бани Исроилни иймонга чақирган пайғамбар.

Зикриё — Закариё алайҳис-саломнинг поэтик талабга кўра қис-қартирилган номлари.

Халиулллоҳ — Аллоҳнинг дўсти, Иброҳим алайҳис-саломнинг лақаблари.

Суқрот — машҳур юонон файласуфи.

Бистомий — таниқли сўфиий Боязид Бистомий. Асли исми Тайфур ибни Ийсо ибни Одам. Тасаввуфнинг тайфурия тариқати асосчиси. 961 йил вафот этган.

«Анал Ҳақ» — мен худоман. Мансур Халлож шу сўзи учун ўлимга ҳукм қилинган эди.

«Раҳмонир-р-Раҳийм» — Аллоҳнинг исмларидан. Мехрибон ва раҳмли дегани. Ўзбек тилида ёзилган тафсирлардан бирида бу сўзлар шундай шарҳланади: «Барчага — коғирга ҳам, мўъминга ҳам меҳрибон ва неъмат берувчи. «Раҳмон» сифати фақат Аллоҳга хос бўлиб, ундан бошқа ҳеч кимга нисбатан бу сифатни ишлатиб бўлмайди.

«Раҳийм» сифати эса хосроқ бўлиб, фақат мўъминларга қиёмат куни раҳм қилувчи маъносини англатади ва Аллоҳдан ўзгаларга, жумладан, Пайғамбар алайҳиссаломга нисбатан ҳам ишлатилади.

Батҳо — Макка яқинидаги водийнинг номи. Адабиётда Макка маъносида ишлатилади.

Жаброил — энг улуғ тўрт фариштадан бири. Аллоҳ таоло билан Мұхаммад (с. а. в.) ўрталаридаги воситачи фаришта.

Буроқ — Меърож тунида Мұхаммадни (с. а. в.) Каъбанинг орқаси—Хатим деган жойдан Қуддус шаҳридаги Масжидул Ақсога ва у ердан осмонга олиб чиққан жаннатий от. Буроқ Пайғамбари-мизни Жаброил алайҳис-саломнинг мақомлари бўлган «Сидратул Мунтаҳо»гача олиб борган.

Раф-раф — Меърож тунида Мұхаммадни (с. а. в.) «Сидратул Мунтаҳо»дан Аллоҳнинг даргоҳига олиб чиққан маҳлуқнинг номи.

Тамоми анбиё руҳи Йўлингда эрдилар муҳтож,

Зиёрат қилғали келдилар ул кун Байтул Ақсога.

Яъни, Мұхаммад (с. а. в.) Меъроj туни Масжидул Ақсога кирганинда барча пайғамбарларнинг руҳлари уларнинг йўлларига кўз тикиб, зиёратига тайёр турганлигининг гувоҳи бўлдилар. Ва уларнинг таклифи билан Расууллоҳ имомликка ўтиб, икки ракаат намоз ўқидилар.

«Оманно» — иймон келтирдик.

Қаҳф хоби — Қуръони каримнинг «Қаҳф» сурасида етти мўъмин биродарнинг золим ҳоким истибодидан дину иймонларини сақлаб қолиш учун жонларини фидо қилиб, бир қаҳф — ғорга паноҳ тортиб киришлари ва у ерда Аллоҳнинг марҳамати билан уч юз ухлаб қолишлари ривоят қилинади. Шоир миллат бошига соя ташлаган гафлатни шу уч юз йиллик уйқуга қиёслайди.

Таровиҳ — фақат рамазон ойида хуфтон намози билан витр намозининг оралиғида ўқиладиган йигирма ракаатлик намоз.

Закот — Исломдаги беш улуғ ибодатнинг тўртингчиси. Моли нисобга етган болиғ, оқил ва мусулмон киши учун фарз бўлган молиявий ибодат.

Лайлуту-л-Қадр — Қадр кечаси. Уламоларимиз ҳадиси шарифларга асосланиб, бу кечани рамазон ойининг 27-кечаси деганлар. Қуръондаги «Духон» (2—5-оятлар) ва «Қадр» сураларида айтилишича, бу кечадан бошлаб инсоният учун то қиёматгача мукаммал дастурул-амал бўлган Қуръони карим нозил бўла бошлаган. Бу кечанинг қадри ва фазилати шу даражадаки, бу тунда бедор туриб қилинган тоат-ибодат Аллоҳ таолонинг наздида минг ойлик ибодатдан афзалдир.

Хизр — Ислом эътиқодига кўра оби ҳаёт — абадият сувини ичган доимий барҳаёт пайғамбар. Бир ривоятда «Таврот» соҳиби Мусо алайҳис-саломдек пайғамбарнинг илми Хизр алайҳис-саломнинг илми олдида денгиздан томчига қиёсланади.

«Икки садо» — 1914 йилнинг апрелида — бир пайтда икки жойда иккита ном билан чоп этила бошланган «Садои Туркистон» ва «Садои Фарғона» газеталари кўзда тутилмоқда.

«Жарида муҳибларина» — бу шеър «Садои Туркистон» газетасининг муштариийларига қаратса ёзилган бўлиб, шу газетанинг биринчи сонида (1914 йил 4 апрелда) эълон қилинган. Авлоний «Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи» асарида «Садои Туркистон» ҳақида шундай маълумот беради: «Садои Туркистон» газетаси 1914 йилда Тошкентда юрист Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжа ўғлининг масъул муҳаррирлиги остида чиқди. Бу газета ўзбек ёшлиари томонидан чиқариладурган газеталарнинг энг узоқ давом этганидур.

Бу газета ҳам моддий ёқдан жуда кўп оғир кунлар кечириб турғон бир вақтда Тошкентда «Турон» театр тўгараги тузилиб, бу газетанинг бир оз қаддини тиклаб турди.

Бу газетага ҳам шу кунгача ёзишиб келган қаламлар иштирок этгани каби янги қаламлар ҳам кўрила бошлади. Бу газетага ҳам ўша

заномининг Мұхит ва мұсодасыга қараб фойда етказди. Ніхоят Мұ-
ҳаррири судга бериліб, бир қанча тергов күрді.

66 номер чиқиб моддий таңглиқ орқасида тұхтауды. «Амр этибдур ўқурни динимиз». «Түркистон» г. 1924 й.,
24 июнь.

Шоир юқоридаги мисра орқали «Садойи Туркистан»нинг чоп
этилиш тарихин беради. Биз уни аниқлаш үчун аввал мисрани араб
алифбосыға үгірамыз:

ام اتبدور اوقرنى دينمز

Сүнгра ҳар бир
арабий ҳарфнинг абжадта күра мұқобилині топамыз. Демек абжад-
та күра: ت—1, ب—40, د—200, ر—1, ح—1,
ت—400, ب—2, د—4, و—6, ر—200, ن—50,
ا—1, و—6, ق—100, ر—200, ن—50,
ي—10, د—4, ى—10, ن—50, م—40, ذ—7

Юқоридаги сонларнинг йигиндеси эса 1332 бўлади. Маълум бўла-
дики, «Садойи Туркистан»нинг биринчи сони ҳижрий 1332 йил чоп
этилган. Бу милодий санада 1914 йилга тўғри келади.

Бир номи Мұхаммад, бир номидур Аҳмад.

Ҳар иккала исемнинг ҳам ўзаги ҳамд. Закон Құнрапа «Пайғамбари-
миз ва Ашшараи Мубашшара» (биринчи китоб, Т.—1995) китобида
айтилишича Расули Акрамга таваллудларнинг еттинчи куни бобо-
лари Абдулмутталиб Мұхаммад деб, оналари Омина Аҳмад деб
исем берганлар. Шунингдек, «Таврот» ва «Инжил» китобларида ҳам
Аллоҳ таоло Ўзининг сўнгги пайғамбари ҳақида маълумот бериб,
унинг исмени Аҳмад, дейди. Қуръони каримнинг «Саф» сураси-
даги 6-оят бунга далил: «Эсланг, Ийсо бинни Марям: «Эй бани
Исройл, албатта, мен Аллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбари-
дурман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқлагучи ва ўзим-
дан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушха-
бар берувчи бўлган ҳолда (юборилдим)»,—деган эди»... ИЗОҲ:
«...оятдаги Аҳмад — Пайғамбаримизнинг исмлари бўлиб, Мұхаммад
сўзи билан бир ўзакдан чиққандир. У ўзак «ҳамд-мақтамоқ» калч-
маси бўлиб, Аҳмад—Парвардигорга кўп ва хўб ҳамд айтувчи маъ-
носини ифодаласа, Мұхаммад — дунё ва охирада мақтовга сазо-
вор бўлгувчи деган мазмунда келади» (Қуръони карим, Т.—«Чўл-
пон»—1992, 545-бет. Таржима ва изоҳ муаллифи Алоуддин Ман-
сур).

«Тоҳо» («Taҳо»)—Қуръондаги йигирманчи суранинг номла
ниши.

Яеріб — Мадина шаҳрининг қадімий номи.

Дурри ятим — бир садаф ичидә якка ўзи етишган йирик дур.

«Адиби шаҳир Исмоилбек руҳина».

«Садойи Туркистан» газетасининг 43-сони (1914 йил 7 октябр) да

биринчӣ маротаба чоп этилган бу шеър машҳур Исмоилбек Гаспралиниң вафоти муносабати билан ёзилган. Исмоилбек Гаспрали (1851—1914) ўзининг бутун куч-қувватини жонажон миллати турк қавмиңинг маърифати ва саодати йўлида сарф этган киши эди. Унинг бу хизматларини кўзда тутиб, 1910 йилда француз журналларидан бири Нобель мукофотига тавсия этган. Унинг 1883—1914 йилларда чиқарган «Таржимон» газетаси Мисердан Қапиқаргача, Петербургдан Ҳиндистонгача тарқалган. «Русия мусуљмонлиги», «Дорур-роҳат мусулмонлари», «Хожай сибён» китоблари жуда кўп мамлакатларда босилган. Утган асрининг 80-йилларида ё Гаспрали ғоялари Туркистонга кириб келди. 1893 йилда у Тошкентга келади. Самарқанд, Бухорода бўлади. Миллатнинг равиақи учун «усули жадид»нинг шартлиги ҳақида амир Абдулаҳадга мурожаат қилали. Ниҳоят, Бухорода мазкур усуздаги мактаб очишга мұваффақ бўлади. Бундай мактабларнинг Туркистонга кириб келишига, айниқса, чор маъмурлари тишибироқлари билан қарши турдилар ва Гаспралинин ўзларининг ашаддий душмани деб билдилар. Шунга қарамай, Исмоилбекнинг издошлари ва ҳамфирлари кўпая борди. Айниқса, Маҳмудхўжа Беҳбудий билан яқин бўлганилиги ҳақида хотиралар сақланган. «Ойна» журналида «Таржимон»дан олинган материалларнинг босиб борилганлиги «Гаржимон»нинг Туркистонга мунтазам келиб турганлигидан далолат беради. Туркистон ёшлари-нинг гоявий раҳбарига айланниб қолган бу зотининг вафоти эса уларни чуқур қайғуга чўмдирди. Шоирлардан Сиддиқий-Ажзий, Камий, Ҳамза, Айний, Фитрат, Тавалло кабилар унинг вафоти муносабати билан марсиялар ёзилар. Авлонийининг юқорида номи зикр этилган шеъри ҳам мана шу марсиялардан бири.

«Ал-мўъмина ухувват». Маъноси: Мўъмин мўъминининг бирор даридир.

Мавлуди набавий — Муҳаммад саллаллоҳи алайҳи вассалламининг туғилган кунлари. Мусулмонлар учун байрам ҳисобланади. Бу қамарий ҳисоб билан рабиъ-ул-аввал ойининг ўн иккинчи куни.

«Қарс фалокатзадаларининг ҳоли». Туркиядаги Қарс ва Ардаҳон шаҳарларида юз берган зилзила ва у ердаги азнат чеккан аҳолига ҳамдардлик юзасидан ёзилган шеър.

Байти худо—Аллоҳининг уйи, яъни Каъбатуллоҳ. Макка шаҳрида. Мусулмонларнинг энг муқаддас зиёратгоҳи. Уни Байтул-ҳарам (Муқаддас уй) ҳам дейишади. Қуръони каримда эса Ал-Масжидул ҳарам (Муқаддас масжид) -деб номланған. Араблар унинг тўртбурчак эканлигига қараб Каъба (Мураббаъ) деб аташган.

Ийди Азҳо — Қурбон ҳайити.

Саъдий Шерозий — Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, машҳур форс шоири. «Гулистан» ва «Бўстон» асарларининг муаллифи. Тахмикан 1208 йилда туғилиб, 1292 йилда вафот этган.

«Шуҳрат» — шу номли газетанинг 1908 йил 7 январ (5-сон)ида

босилгән. Авлоний таржимаи ҳолида бу газетанинг чиқарилиши ҳақида шундай ёзади: «1906 йилда «Тараққий», «Хуршид» газеталари мүқиб, эски ҳукумат томонидан тұхтатылғандан сүнг 1907 йилда мен ўз мұхаррирлігим билан ҳамда темир йўл ишчиларининг социал-демократик фирмасиниң алоқа ва ёрдами билан «Шуҳрат» исмидаги газетни Сапёрний күчада чиқардым». Шоир «Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи» асарыда «Шуҳрат»нинг аҳамияти ҳақида тұхталиб: «Бу газета бир ёқдан илмий ислоҳот учун мафкура ҳозирлағон бўлса, иккинчи ёқдан эл орасига ўзгариш тухумини сочди»,—деб ёзган эди.

«Жоҳил тилиндан»—«Садойи Туркистан» газетасининг 1914 йил 49-сонида босилган.

«Мұҳориба натижаси»— Авлонийининг шахсий архивидан. Қўл-әзма, алоҳида қофозда.

«Етма»—«Тошкент тонги» (Т., 1979, 160-б) асосида тайёрланди.

«Құтулдук»—«Тошкент тонги» (Т., 1979, 162-б.) асосида тайёрланди.

«Ҳуррият шарафина»—«Турон» газетасининг 1917 йил 20 апрель сони.

«Гўзал баҳор»—«Иштирокион» газетасининг 1919 йил 92-сонидан.

«Хафалик соатда»—«Иштирокион», 1919 йил, 13-сон.

«Изчиларга тортиқ»—«Иштирокион», 1919 йил, 100-сон.

«Очлар ҳолиндан»—«Иштирокион», 1919 йил, 91-сон.

«Бир мунофиқ тилицидан»—«Муштум» журнали, 1923 йил, 15-сон.

«Еш савдогар тилиндан»—«Муштум» 1924 йил, 9-сон, «Шапалоқ» имзоси билан чиққан.

«Кимдан гина қиласиз»—қўл-әзма, алоҳида саҳифада, йили кўрсатилмаган.

«Ялқов шогирд тилицидан»—қўл-әзма, санаси йўқ.

«Ер тарихи»—қўл-әзма, санаси кўрсатилмаган.

«Баҳор келди» қўшиғи—қўл-әзма, санаси йўқ.

«Билимсиз олифталар»—«Муштум», 1924 йил, 14-сонидан, «Шапалоқ» имзоси билан босилган.

ЛУГАТ

А

Абас — фойдасиз, беҳуда
Абно — болалар, ўғиллар
Абр — булут
Авло — яхшироқ
Авомун-нос — оми одамлар
Авқот — вақтлар
Авҳом — ваҳималар
Адам — йўқлик
Адоват — душманлик
Ажз — ожизлик, кучсилик
Ал — қўл
Аlam — байроқ
Альон — ҳали, ҳозиргача
Аммор — амр қилувчи
Аморат — амирлик
Амроз — маразлар, иллатлар
Анбиё — набийлар, пайғамбар-
лар
Анвор — нурлар; қуёш
Андуҳ — ғам, қайғу
Анжақ — унча, лекин у қадар
Анзор — назарлар
Анкабут — ўргимчак
Анқо — афсонавий қуш
Арз — ер
Аскиё — аскиячи, қизиқчи
Атвор — юруш-туруш, хулқ
Атолат — мутаасиблик
Афгор — мажруҳ
Атфол — болалар
Афкор — фикрлар
Афсун — сехр
Афъи — заҳарли
Афъол — феъл-атворлар, қилиқ-
лар
Ахвон — биродарлар

Ахз — олиш
Ахлоф — халафлар, издошлар
Ахтор — хатарлар, таҳликалар
Ашқ — кўз ёш
Ашрор — ёмон одатлар
Ашъор — шеърлар
Аъмо — кўр, ожиз
Аъмол — амаллар
Ақрабо — яқинлар, қариндоши-
лар
Ақсом — қисмлар
Ағёр — душман
Ағниё — ғанилар, бойлар
Ағфол — ғафлатдагилар, ғо-
филлар
Аҳком — ҳукмлар

Б

Бадавий — саҳройи, кўчманчӣ
Бадгўлиқ — ёмон сўз айтиш-
лик
Байъат — аҳдлашни
Басират — кўрлик
Басит — оддий, содда
Баъид — узоқ, йироқ
Бебок — бебош
Бекламоқ — кутмоқ; хуш кўр-
моқ, маъқул топмоқ
Бесамар — мевасиз, бефойда
Бесарупо — телба, бевош
Беҳтар — яхшироқ
Биватмоқ — ўйнатмоқ
Бинг — минг
Бод — шамол, ел
Борғоҳ — қабулхона, сарой
Борон — ёмғир

Ботил — бузук
Буррон — кескир
Бурхон — ҳужжат, далил
Бухл — баҳиллик
Бугз — кек, душманлик
Бўйла — бунақа, бу каби

В

Васила — восита
Ваъз — пайд, насиҳат
Виқор — улугворлик
Вирду аврод — қайта-қайта тақрорламоқ
Воиз — ваъз айтувчи
Воркан — бор экан
Воқиф — хабардор
Вужуб — вожиб амаллар

Г

Габр — оташлараст
Гардун — фалак
Гулҳойи ҳуррият — ҳуррият гуллари
Гунаш — қүёш
Гўстармак — кўрсатмоқ
Гўш — қулоқ
Гўша — бурчак, хилват

Д

Даний — тубан, разил
Дариф — афсус
Даст — қўл
Дафъ — қайтариш
Даҳр — дунё
Диёнат — диндорлик; софлик
Донанда — билимдон
Дори ухро — охират ҳовлиси
Дорул-амон — амонлик ўйи
Дур — 1. Инжу. 2. Узоқ
Дуруд — мақтov, дуо
Дўнмоқ — айланмоқ

Е

Ёзуқ — айб, туноҳ

Ж

Жайб айламоқ — 1. Тортмоқ. 2. Шимимоқ
Жайб — чўнтак, кисса
Жало — Ватанин тарк этиши
Жалил — улуғ, шоили
Жамод — жонсиз табиат
Жаҳолат — жоҳиллик, нодонлик
Жибол — тоғ
Жинон — жаннат
Жифа — ўлакса, ҳаром мол
Жуд — эҳсон
Жоҳил — нодон
Жуз — қисм
Журм — гуноҳ, жиноят
Жуҳҳол — жоҳиллар, нодонлар
Жўжуқ — бола

З

Забарждад — қимматбаҳо тош
Забон — тил
Забун — ожиз, нотавон
Залил — хор, тубан
Залолат — адашиш
Залом — адашган киши
Зарофат — нозикфаҳмлик
Заҳмдор — касал
Зид — тескари
Зиллат — хорлик
Зироат — дэҳқончилик
Зокир — Аллоҳни зинкр қилувчи, тилга оловчи
Зоҳид — ибодат қилувчи
Зоҳир — кўринниб турган, ошкор
Зулжалол — буюклик эгаси, яъни Тангри таоло

Зуфунун — кўп фанларнинг би-
лимдони
Зуҳд — тоат-ибодат қилиш

И

Ибтидо — бошланиш
Идёл — идея, ғоя
Ижмоъ — юйилиши, уюшиш
Из(з) — азиэлик, иззат
Илҳон — ёқимли овозда сай-
раш
Имдод — мадад
Иноят — марҳамат, илтифот
Инсият — инсонлик
Интибоҳ — огоҳлик, ғафлатдае-
й уйғониш
Интиҳоб — сайлаш, танлаш
Иншод — таърифламоқ
Ионат — моддий ёрдам
Иршод — тўғри йўл кўрсаташ
Ислоҳ — тузатиш
Исмат — поклик
Истифода — фойдаланиш
Истикмол — мукаммал
Иттифоқ — бирлик
Ифрат — ҳаддан ошиш
Ифтироқ — тарқоқлик
Ифтор — рўзадор кишининг
оғиз очиши
Ихват — биродарлик
Ихтилоф — келишмовчилик

И

Иирмоқ — очмоқ

К

Кавнайн — икки дунё
Кавсар — жаннатий чашма
Кажрав — эгри юрувчи
Каззоб — ёлғончи
Канор — қутоқ, оғуш
Қас — киши
Касолат — сустлик

Кибриё — улуглик
Кизб — ёлғон
Кишвар — мамлакат
Куфр — кофирилик, Исломда
бўлмаслик
Кўза — рўза тутмаган киши
Куй — кўча, йўл
Кўшиш — ҳаракат қилиш
Кўҳистон — тоғ, тоғлик ер

Л

Лайлу наҳор — кечакундуз
Лаъл — қимматбаҳо қизил тош
Лаългун — лаъл монанд, қип-
қизил
Лаъолий — марварид
Ливои шаръий — шарнат туғи
Лисон — тил
Ложарам — шубҳасиз, албат-
та
«Ло-ло» — йўқ-йўқ (инкор
этиш)

М

Мавсүф — васф этилган, мақ-
талган
Мавт — ўлим
Магас — чивин
Мадған — қабр, мозор
Мадғун — дағн этилган
Мазаллат — хорлик, тубанлик
Макотиб — мактаблар
Манофеъ — манфаат, фойда
Мараз — дадр, иллат
Мардумак — кўз қорачиги
Мариз — касал
Масо — стол, кечқурун
Масожид — масжидлар
Масрур — суурли, хурсанд
Мастур — бекитилган, маҳфиӣ
Матбаа — нашриёт
Маъво — макон
Маъдан — кон

Маъмур — обод
Маъсият — гуноҳ ишлар
Магмум — ғамгин
Маҳв — йўқолиш, битиш
Маҳд — бешик
Маҳжур — ҳижронда қолган
Маҳу сол — ою йил
Мизоҳ — темперамент, табнат
Мөзло — ...дан бошқа
Мозий — ўтмиш
Мор — илон
Моя — моҳият
Мужтабо — сайдаб олинган
Музайян — зийнатланган
Мулк — мамлакат
Мураттаб — тартиб берилган
Мурил — эргашувчи
Муршид — ўйл кўрсатувчи
Муру — ўтиш, юриш
Мусаххар — бўйсундирилган
Мусриф — истрофар
Мустаҳиқ — ҳақли, лойиқ
Мутааллиқ — алоқадор
Мутараддид — тараддулланган, безовта
Муттақий — тақводор
Мухотиб — хитоб қилувчи
Мұхтасар — қисқа
Муш — сичқон
Иушки тотор — тоза ва хушбўй
Мушхўр — сичқон еювчи, мушук
Муқаввас — қавсга ўхшаш
Муқаввий — қувват берувчи

Н

Навҳа — нода, мунгли йиги
Нажиб — олижаноб
Нанг — уят, номус
Насим — шабада
Нафси аммора — ёмон кафс
Нафъ — фойда
Наъим — неъматлар

Нақор/ нақар — жуда аҳамият-сиз
Наҳӣ — манъ этиш, қайтарниш
Наҳр — дарё
Нисён — унутиш
Нор — ўт, олов
Нос — инсон
Ноқис — нуқсонли

О

Омил — амал қилувчи
Ори(и) — холи, тоза
Ориф — маърифатли
Осиё санги — тегирмон тоши
Осий — гумроҳ, йўлни йўқот-ган
Осор — асарлар
Отун — муаллимә
Оғламоқ — йиғламоқ

П

Пайрав — эргашин
Пеша — касб
Порсо — художўй
Пунба ғафлатгўй — лапашанг
Пунжа — одат
Пурғам — ғамга ботган
Пухта — пишиқ, пишган

Р

Раб(б) — яратувчи, Аллоҳ
Раббоний — Аллоҳи маъсуб
Равзан ризвон — жаннат борғ
Ражо — умид
Разолат — пасткашлик, тубаник
Рафтор — юриш
Реша — илдиз, томир
Рибо — судхўрлик
Ридо — елқадан ташлаб юрадиган чойшабга ўхшаш дарвешлар кийими

Риоят — эътиборга олиш
Рифъат — юксаклик
Рожеъ — қайтмоқ
Рожеъун — қайтувчи
Роммөл — ромчи, фолбин
Роҳ/раҳ — йўл
Рӯн — устун
Рутба — даража, мартаба

C

Сабзазор — майсазор
Сабз айлади — кўкарди, яшнади
Сабот — барқарорлик
Сабоҳ — тонг
Сайёд — овчи
Сайид — 1. Етакчи, 2. Пайғамбар авлоди
Салиб — насронийлар осиб юрадиган крест (хоч)
Салсабил — тоза, тиниқ ва лазиз оқар сув
Санг — тош
Сано — мақтов, мадҳ
Санохон — мадҳ ўқувчи
Саноэъ — санъатлар
Сам(м) — заҳар
Самар — мева, ҳосил
Сарват — бойлик
Сарнигун — боши эгик, шарманда
Сарсар — қаттиқ шамол
Сару по — бошу оёқ
Сарфароз — хурсанд
Сархуш — маст
Сафоҳат — нодонлик
Саҳбо — қизил май
Саршор — лиммо-лим
Сироти мустақим — қил кўприк
Сироят — таъсир
Сойира — 1. Бошқа. 2. Сайр қилувчи
Сомеъ — тингловчи

Суфра — дастурхон
Сўхта — куйган

T

Табоҳ — вайрон, хароб
Таданий — тубанлашиш
Тазвир — фириб, алдаш
Тамаддун — маданият
Таназзул — тубанлашиш
Тараҳҳум — раҳым
Тарсо — насроний
Тасфия — софлаш, тозалаш
Тасхир — забт этиш
Тафриқ — фарқ, низо
Таъмир — тузатиш
Тақво — парҳезкорлик
Тағофул — ғоғиллик
Тева — тўя
Теъдод — санаш
Тобакай — қачонгача
Голиб — талаб қилувчи, ўқувчи
Тужжор — савдогар
Турба/турбат — қабр, гўр
Туфайл — сабаб, восита
Тўбий — жаният дарахти
Тўғсанг — замбарак, милтиқ

У

Үён — ўйғон
Үеғ — ўйғоқ
Уламо — олимлар
Улвият — инсоний улуглиқ
Улум — илмлар
Уммат — пайғамбарларга тобеъ киши
Уммул-жиноят — жиноятнинг онаси
Ухувват — биродарлик
Учру — вақт, найт
Ўқбо — охират

Ф

Файёз — файз эгаси, Тангри таоло
Фано — ўўқлик, бақосизлик
Фардо — эрта
Фарз — ижроси зарур бўлган Аллоҳнинг буйруқлари
Фасоҳат — ёқимли сўзлаш
Фасх — бузини
Фақир — муҳтож
Фирдавс — жаниат боғи
Фоил — ишловчи, бажарувчи
Фузун — зиёда, кўп
Фунун — фанлар
Фурқон — Куръони карим
Фўчоқ — пўчоқ

Х

Хабис — ёмон, ифлос
Хайр — яхши амал
Хамр — масти, қилувчи ичимлик
Хатм — тугаллаш
Хилқат — яратилиш
Хирадманд — донишманд
Холиқ — яратувчи, Тангри
Хома — қалам
Хор — 1. Тикан. 2. Таҳқирланган
Хориж — чет, ташқарӣ
Хулафо — халифалар
Хулус — холис
Хун — қон
Хунбор — қонталаши
Хуршид — қуёш
Хутут — ҳатлар
Ҳӯ — хулқ

Ҷ

Ҷалма — салла
Ҷашм — кўз
Ҷаҳор по(й) — чорва моллар

Чечак — гул

Чин — 1. Хитой. 2. Ҳақиқий
Чолишмоқ — ҳаракат қилмоқ
Чуғз — бойўғли
Чўқ — кўп

Ш

Шаб — кеча
Шажар — дараҳт
Шай — нарса
Шар(р) — ёмонлик, фасод
Шарорат — ярамаслик, ёмонлик
Шафев — восита
Шафоат — воситачилик қилиш
Шақоват — бахтсизлик
Шиква — шикоят
Шири шафқат — меҳр-шафқат сути
Шокир — Аллоҳга шукр қиливчи
Шомил — тегишли

Я

Явм — кун
Явмул-ҳисоб — ҳисоб-китоб куни, яъни қиёмат
Яксон — бир хил
Якто — ягона, тенгсиз
Яъс — маъюслик, умидсизлик

Ү

Усанмоқ — безмоқ, зерикмоқ
Утамоқ — уялмоқ
Ўтру — рўпара, қарши

Қ

Қабиҳ — ёмон, хуяк
Қабоҳат — қабиҳлик
Қавл — сўз, гап

Қавм — кишилар гурӯҳи

Қавонин — қонунлар

Қайд — банд, кишан

Қамар — ой

Қариб — яқин

Қарн — аср

Қатъи уммид — умидни узин

Қори — Қуръони каримни таж-
вид қоидаларига мувофиқ
үқӯвчи

Қотина — ёнига

Қуввати ҳофиза — ёдда сақлаш
қуввати, хотира

Қуввати ҳозима — ҳазм қилиш
қуввати

Қудсий — муқаддас

Қурбат — яқинлик

Қусурот — камчиликлар

F

Ғаввос — чўмилувчи.

Ғайб — ғойиблик, сир

Ғани — бой

Ғайри — ўзга, бошқа

Ғароб — ғарилар, келгинидилар

Ғизо — овқат, емиш

Ғилмон — жаннат ғуломлари

Ғино — бойлик

Ғул — кишан

X

Ҳаб — дона

Ҳабиб — суюкли дўст

Ҳабо — беҳуда

Ҳаводис — ҳодисалар

Ҳадаф — нишон

Ҳажр — айрилиқ

Ҳамд — мақтov, мадҳ

Ҳарис — ҳирсли, очкўз

Ҳарос — қўрқув

Ҳашр — маҳшар, қиёмат

Ҳидоят — тўғри йўл

Ҳиёл — ҳийлалар

Ҳови — кафолат

Ҳовр — ҳарорат

Ҳозириз — тайёрмиз

Ҳосид — ҳасадчи

Ҳувайдо — ошкор, аён

Ҳумо — ағсанавий баҳт-саодат
қуши.

МУНДАРИЖА

Оқ тонгларни орзулаган шоир (Авлоний ҳақида сўз)	5
<i>Б. Қосимов</i>	
 «АДАБИЁТ ҶЕХУД МИЛЛИИ ШЕҶЕРЛАР»дан	
Биринчи жуз	79
Ифодан маҳсуса	80
Ҳамд	81
Биз, миллат	82
Мактаб ҳақинда	82
Фалак кажрав, ё раб	83
Истамас	84
Ушбу «Адабиёт»га Туркистон аҳлиидан жавоб	84
Садоқат бизда йўқдир	85
Олам ичра кўрмадим	86
Афсус	87
Иккинчи жуз	89
Ҳамд	90
Наътий Расули акрам	92
Илм	94
Маҳбубларима бир хитоб	95
Майшатдан бир манзара	96
Кабристона бир назар	97
Дунё фожеасиндан	98
Ҳасратги ҳолларимиз	99
Илм аҳволидан бир манзара	100
Дунё китобидан	101
Афсуслик ҳоллар	102
Жаноби Ҳақдан бир рижо	103
Таажжублик ҳоллар	104
Миллат ҳолиндан бир яъс	105
Замон аҳволидан	106
Истиқболимиз учун бир жигар сўз	107
Ўз миллатидан рижойи оқизонам	107
Таржеъанд	109
Фигони булбул	111
Аҳволи оламдан бир намуна	112
Маорифпарвар ғанийлар қулоғина	114
Туркистон туфроғиндан бир садо	116
Туркистон туфроғина хитоб	117
Орзуйн висол	118
Мактаб	119
Маориф надур	120
Гирдоби ғамдан бир фўртана	121
Паришон ҳоллар	122
Фалакдан бир шикоят	123

Китъалар	124
Учинчи жуз	125
Хамд	126
Наъти сарвари олам	128
Бизларда нима бор	129
Миллат ҳолиндан бир жигар сўз	130
Рамазони шариф	131
Харобаларга хитоб	132
Майхоналар ёпилувни муносабатила	133
Саёҳат самараси	134
Оила мунозараси	134
Кўбдан унумтоқ керак эди	137
Мозорим лавҳидан	138
Девони Ҳофиздан таржима	138
Мактабга тарғиб	139
Истиқболдан орзуларим	140
Кўкнори ва қиморбоз	141
Тўй ҳақинда	142
Биз налар қиласиз	143
Икки садо	144
Жарида мұхібларина	145
Шоир ила тўти	146
Иффатли инсонлар	148
Гапурманглар	149
Садойи булбул	150
Мұҳтабим қалам	151
Фалат	151
Диққатман	151
Биз нима ҳолдамиз	153
Мусиқи	154
Миллат ҳайкалига хитоб	154
Баҳор	155
Ўз манишатимииздан	156
Манишатимииздан бир манзара	157
Жаҳолат қурбони	158
Ўз манишатимииздан	161
Сафоҳат—айни фалокат	162
Нима кимники?	162
Тўртинги жуз	165
Бир-икки сўз	166
Хамд	166
Наъти ҳазрати Расули акрам	167
Адиби шаҳир Исмоилбек руҳини	169
Ҳофиздан	171
Ҳофиздан таржима	171
Рӯё	172
Қиморбозни(нг) қиморбозга насиҳати	172
Арзимас	174
Хақиқат ўлсун бу хаёл	173
Илма тарғиб	174
Миллата хитоб	175
Миллий нағма	176
Миллата салом	177
Мавлуди набавия	178

Дўқма кўз ёшим	179
Керакми ё керакмазми?	180
Оҳ, бағри қоним	181
Мустаҳзод	183
Фалак бизни налар қилди	183
Таърифи гул	184
Хижрони булбул	185
Жоҳил на билур	186
Саодат шундадир	186
Жаҳолат	188
Жаҳлдан нафрат	189
Гуфтари гам	190
Жигар сўз	191
Муножот	191
Қарс фалокатзадаларининг ҳоли	192
Ўз ахволимиздан	193

МАҚТАБ ГУЛИСТОНИ

Миллий шеърлардан бешинчи жуз	195
Мактаб боласи	196
Ватан	196
Хижрон сўзи	197
Намоз	198
Рӯза	198
Закот	199
Ҳаж	200
Баҳор	201
Ёз	201
Куз	202
Киш	203
Оллоҳ таолонинг «қудрати»	203
Мактаб	204
Тоглардан бир манзара	204
Бечора чол	205
Бола ила гул	205
Булбул	206
Ялков	207
Файри жинсий иттифоқ	207
Тулки ила серка	208
Маймун ила кўзойнак	209
Ит ила йўловчи	210
Қарға ила загизғон	210
Камиш ила қовға	211
Қўш ила илон	212
Валининг жумъа байрами	212
Гулистондан бир манзара	212
Баҳор келди	213
Зулук ила илон	213
Тулки ила қарға	214
Ёлғончи чўпон	216

«МАРДИКОР АШУВЛАСИ»дан

Бир мардикорнинг отаси ўғлига айтган сўзлари	218
Онасининг ўғлига айтган сўзлари	218

Хайниң оңасынга айтган сүзлари	220
Хотунига айтган сўзлари	220

ТҮРЛИ ШЕЪРЛАР

«Шұхрат»	222
Жохил тилиндан	223
Мұхораба натижаси	223
Ҳуррият шарафина	224
Қутулдик	225
Майдонн саодат	226
Етма	227
Хафалик соатда	228
Иәчиларга тортуқ	228
Очлар ҳолиндан	229
Бир кампир тилиндан	230
Ҳуррият марши	230
Жамиятларга аралашмаган дангаса тилиндан	231
Гүзәл баҳор	232
Еш савдогар тилиндан	233
Кимдан гина қиласы?	234
Ялқов шогирд тилиндан	235
Ер тарихи	236
«Баҳор келди» құшиғи	237

ҲАЖВИЕТ

Күрниңг узри	240
Бир муноғиқ тилидан	240
Жулқунбой қасал	241
Билимсиз олифталарга	241
Ҳақиқий маъноси	242
Дангасаман	242
Ер юзида нималар бор?	243
Самарқанд	243
Охирзамон аломати	244
Мани мұхбир дейдилар	244
Ибрат олдик	245
Лаванд бөтиялар	245
Эски Бухорода яиги ашула	246
Ҳар хил бало бұлғум келур	247
Соқов рапорт	247
<i>Изоҳлар</i>	248
<i>Лугат</i>	260

А 22

Авлоний, Абдулла.

Танланган асарлар: Шеърлар, ибратлар //Тўпл., нашр. тайёрл., ва сўзбоши муаллифи: Б. Қосимов; Изоҳлар ва луғатни тузувчи: О. Тўлабоев.—Т.: «Маънавият», 1997. 272 б.— («Истиклол қаҳрамонлари»)

Ўз1